

FACULTY OF EDUCATION, UNIVERSITY OF PRIMORSKA
ANDRZEJ FRYCZ MODRZEWSKI KRAKOW UNIVERSITY

ALONG CLIO'S WAYS ...

TOPICAL PROBLEMS OF MODERN
HISTORICAL SCIENCE

Nr. 3/2020

Along Clio's Ways...

Topical Problems of Modern Historical Science

Št./Nr.: 3/2020

Založnik/Published by: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta/University of Primorska, Faculty of Education

6000 Koper, Cankarjeva 5

Nosilec avtorskih pravic/Copyright: Univerza na Primorskem, Pedagoška fakulteta

Glavna in odgovorna urednica/Editor-in-Chief: Anna Kožuh

Uredniški odbor/Editorial Board:

Karel Rýdl, University of Pardubice

Jerzy Mizgalski, University of Częstochowa

Ема Милjkовић, University of Niš

Dalibor Jovanovski, University of Skopje

Галина Докашенко, Donbas State Pedagogical University

Tajnica/Secretary: Vida Iršič

Tiskarna/Printed by: Mellow

Publikacija je brezplačna/The journal is free of charge

Naklada/Copies: 120

This publication is the effect of the long-term research cooperation between three universities: Horlivka Institute for Foreign Languages, Donbas State Pedagogical University, Ukraine, A. F. M. Krakow University, Poland and University of Primorska, Slovenia.

ISSN 2464-0069

VSEBINA / CONTENT

Віктор Докашенко

ПРОФСПІЛКИ ТА МІФ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ
СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ 7

Dalibor Jovanovski and Nikola Minov

CHARILAOS TRIKOUPIIS AND THE REFORMATION OF GREECE ... 35

Поліна Бондаренко

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СТАЛІНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ
ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ КРИМІНАЛЬНО-СЛІДЧИХ
СПРАВ ДРУЖИН «ВОРОГІВ НАРОДУ») 53

Анатолий Демидович

ВЛИЯНИЕ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ
НА ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШЛЯХТЫ
ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В РОССИЙСКОЙ И
БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX –
ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА 69

Галина Докашенко

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ СВІТУ КРИЗЬ ПРИЗМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ
ВИКЛИКІВ (ДО ПОСТАНОВКИ ПИТАННЯ) 89

Чинара Кашкараева

КАТАЛОНСКИЙ ВОПРОС В СОВРЕМЕННОЙ
ИСТОРИИ ИСПАНИИ 99

Сергій Євсеєнко

ПОЧАТОК ВУГЛЕДОБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ГОРЛІВКИ
(КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.) 109

Валерій Богуненко

ВИРОБНИЧО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ҐЕНЕЗИ МЕРЕЖІ
МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ДОНБАСУ (1920-1930-ТІ РР.) 125

Микола Концур

ВИКОРИСТАННЯ ПРОМУСОВОЇ ПРАЦІ ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ У
КАЙЗЕРІВСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ 145

Наталія Волвенко

КУЛЬТУРА VERSUS ЛЮДИНА VERSUS ЦИВІЛІЗАЦІЯ:
ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ 161

Вікторія Концур

ПРОБЛЕМА РЕСОЦІАЛІЗАЦІИ РЕПАТРИАНТОВ ДОНБАССА
ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ 177

Вікторія Піскун

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ
ДОНБАСУ ЯК ТРАНСЛЯТОР ПАРТІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ 191

Юлія Стуканова

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ТВОРЧИХ СПІЛОК ТА МИСТЕЦЬКИХ
КОЛЕКТИВІВ ДОНБАСУ В 1950-1960-ТІ РР. 213

Jerzy Mizgalski and Anna Kożuh

DYDAKTYCZNE STRATEGIE W KSZTAŁCENIU HISTORYCZNYM.
ZINTEGROWANIE HISTORII Z INNYMI SZKOLNYMI
PRZEDMIOTAMI 229

Віктор Докашенко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ПРОФСПІЛКИ ТА МІФ ПРО КОМУНІСТИЧНЕ СТАВЛЕННЯ ДО ПРАЦІ

Рух за комуністичне ставлення до праці, що зараз сприймається не інакше як атавізм радянської минувшини, насправді являв собою складний симбіоз комплексу різнопланових чинників впливу, що переслідували далекосяжні цілі. Стверджуючи це, ми не маємо на увазі розбудову комуністичної перспективи, бо розглядаємо її декларацію лише як крок, спрямований на зміцнення політичного становища влади «відлиги», на чому ми маємо намір зупинитися трохи пізніше. Прилучившись до владного керма за допомогою звичайного перевороту та одного разу відважившись поставити в червоний кут своєї політики показне заперечення сталінізму, як форми політичного правління, ініціатори «відлиги» відтепер змушені були постійно доводити суспільству переваги власного курсу над лінією своїх попередників. Якщо ж взяти до уваги відсутність в останніх свіжих думок щодо будівництва комуністичної перспективи, то висновки про повну та остаточну побудову

соціалізму і зведення основ комунізму у вигляді його матеріально-технічної бази (МТБ) сповна можна було видати за подальший розвиток марксистсько-ленінських ідей. Рух за комуністичне ставлення до праці логічно вписувався в цей контекст. Покликаний підтвердити готовність суспільства до заявлених кроків, він зайняв у ньому чільне місце.

Втім, наскільки фантазії владників 60-річної давнини є актуальними сьогодні? Якщо розглядати це питання суто з точки зору перспективи комуністичного завтра, то їхні шанси стати животрепетними сьогодні практично дорівнюють нулю. Але дослідження поставленої проблеми з позиції впливу політичних хитросплетінь «відлиги» на суспільство надає їй досить непогані перспективи повторного простеження. Адже більше як сімдесятирічна історія панування тоталітаризму є достатньо відчутною й дотепер, а наша боротьба з наслідками його домінування, навіть багато років поспіль, не завжди видається успішною, що знаходить своє пояснення в сучасній гуманітаристиці. Відомий на пострадянському просторі соціолог Л. Гудков, наприклад, у своєму інтерв'ю з цього приводу зазначав, що сам процес розкладання тоталітарної системи «надзвичайно тривалий та суперечливий, він може мати зворотний, реверсний характер...». Ця трансформація, наголошував він далі, «буде охоплювати декілька поколінь» [9]. Але, якщо навіть не брати це до уваги, то просто з позиції звичайної людської цікавості не зайвим було б дізнатися, чому мільйони радянських людей за достатньо сумнівну винагороду у вигляді почесного прапора, вимпела чи грамоти дозволили втягнути себе у «змагання мільйонів».

Щоб зрозуміти це, спробуємо спершу вибудувати структурно-логічну схему дослідження, для чого визначимося з завданнями руху, розташовуючи їх за ступенем державного пріоритету. Першим і, на нашу думку, найбільш важливим для влади завданням його започаткування було завдання політичне. Тут ми виходимо з того, що, розпочавши це

дійство, владники очікували передусім на практичне підтвердження своїх теоретичних викладок, якими вони могли козиряти в боротьбі з прихильниками класичного сталінізму. Оскільки в основі їхнього умоглядного доробку знаходилися завдання щонайменше формаційного характеру, розбудова МТБ комунізму, то друге місце в цій лакуні має посісти завдання виховання нових людей, здатних здійснювати ці перетворення. Отож другим за значимістю завданням має стати виховання «нової» людини. Підвищення освітнього рівня змагальників нами розцінено як третє за значенням. Воно суттєво впливало на успішність реалізації багатьох завдань, одночасно включаючи до свого ареалу і багато інших елементів. Четверте завдання впливало з трьох перших. Його можна визначити як сукупність чинників, здатних забезпечити вдосконалення тогочасного менеджменту, що, загалом, видається цілком логічним. Ніхто ж не буде заперечувати логіку того, що «новими» людьми й управляти треба було по-новому. І лише на п'яте місце ми змогли поставити задачі економічного плану, в тому числі й збільшення виробництва продукції, яке традиційно стояло перед учасниками соціалістичного змагання впродовж багатьох років. Загалом, нам вдалося виокремити в різних аспектах проблеми до 15 груп, що формували інтерес влади до руху. Якщо розглядати проблему саме з цих позицій, то сукупна реалізація останніх постає чи не основною частиною складної та багатоступінчатої технології управління суспільством.

Отже, за попередню наукову гіпотезу дослідження причин ініціювання руху за комуністичну працю нами взято цілісне сполучення політичних, виховних, освітніх, управлінських, виробничих та інших чинників, які й сформували предмет дослідження. Ми усвідомлюємо, що всі вони перебували в складному переплетінні взаємозв'язків та взаємозалежностей. Тим не менше, певна закономірність у їх

формуванні все ж таки простежується: кожен гурт не існував ізольовано від інших. Він містив компоненти з чинників іншого зібрання, які могли перебувати тут десь на другому або на третьому плані, а то й взагалі ледь відчувалися. Але в кожній із визначених груп потужно генерувалася політична складова, що в загальній структурі значно посилювало значимість групи політичних чинників. Наприклад, в останній були присутні елементи освітніх, виховних, управлінських та виробничих компонентів, але політична складова тут превалювала. В освітній на першому плані поставала функція пізнання, але через неї успішно реалізувалися й інші функції, скажімо, та ж політична.

Застосування цих підходів нам видається особливо важливим, позаяк вони допомагають обійти таку суттєву перешкоду дослідження, як низький рівень достовірності значної кількості джерел. Зокрема, статистичні матеріали профспілок, які містять дані про кількість індивідуальних і колективних учасників руху, тих, хто отримав звання ударника, і частку тих, хто його навпаки не отримав, мають вкрай низький рівень достовірності. Тому, якщо в дослідженні суворо дотримуватися фабули офіційної статистики, то це неодмінно призведе до серйозних викривлень у царині прикінцевих висновків. Якщо ж аналіз здійснювати на рівні означених параметрів, то, з огляду на розширення кількості аналізованих джерел, цієї загрози, якщо й не вдасться уникнути повністю, то хоча б її мінімізує. З огляду на зазначене, метою цієї статті є виокремлення в основних групах чинників, що спричинили виникнення масового руху політичної складової, з'ясуванні параметрів, що обумовлювали їх важливість для влади «відлиги», а також визначенні місця та ролі професійних спілок у цьому поступі. Обсяги статті не дозволяють нам включити до вивчення всі групи повністю, тож поле нашого аналізу буде обмежене лише політичною, виховною та управлінською групами функцій. Виходячи

з того, що профспілки були важливим компонентом політичної системи, а також зважаючи на високий рівень політизованості кожного з аспектів поставленої проблеми, дослідження здійснюватиметься в межах форм та методів, що характерні для політичної історії.

Далеко не простий характер формування предмету дослідження наклав відбиток і на формування історіографії проблеми. Вона охоплює наукову літературу, в якій висвітлювалися політичні, виховні, освітні, менеджерські, культурницькі, виробничі та інші чинники, що зумовили зародження та розвиток руху. За нашими підрахунками їх кількість складає приблизно 15 груп наукової літератури. Всі прошарки наукового пошуку, в свою чергу, ґрунтуються на дослідженнях загальноісторичного плану, що різнобічно характеризують «відлигу» як етап історичного поступу, складовою якого є наукова література з історії профспілкового руху. Отже, загальна схема історіографії проблеми уявляється як листовий пиріг, який має міцну основу у вигляді історіографії «відлиги» та профспілок і розташованих на ній до півтора десятка взаємопов'язаних проблемних нашарувань.

Враховуючи багатоплановість теми, в цьому огляді ми звернемося лише до основи історіографічного кластеру, а всю іншу наукову літературу згадаємо в ході текстового аналізу проблеми. Стосовно трактувань «відлиги» та її історії в широкому значенні, то вона дуже непогано висвітлена в працях В. Даниленка, Н. Лаас, О. Пижикова та інших. У вужчому сенсі, тобто, де увага дослідників концентрується виключно на русі за комуністичну працю, з відомих причини – є досить бідною. Тут хіба що можна виділити монографію Вікторії Концур [7], узагальнюючу історіографію радянської доби – статтю Юрія Ніколайця [10] та монографію Ольги Колястрок, в якій простежується процес девальвації праці як морально-етичної категорії [6]. Почнемо з монографії.

Її авторка в своєму аналізі використовує підхід, який принципово відрізняється від нашого. Вона розглядає проблему ширше, через призму всієї ідеологічної діяльності профспілок. Можливо тому, при аналізі окресленої квестії, значна увага нею приділяється кількісній стороні питання, чим, власне, дослідниця й підтверджує посилення ідеологічного впливу спілок на суспільство. З цим можна погоджуватися або навпаки, – заперечувати, але логіка викладу в такому підході, безперечно, є.

Якщо виходити з того, що радянська історіографія важлива для сучасного дослідника не стільки своїми історіографічними, скільки джерельними здобутками, а саме ця позиція обстоюється нами, то не можна не визнати вагомості статті Ю. Ніколайця, яка приваблює скрупульозністю вивчення праць, які вже дуже давно мало в кого викликають науковий інтерес. Однак, акцентуючи нашу увагу на аспектах, що знайшли достатнє висвітлення, а також наголошуючи на тих питаннях, про які тогочасні історики воліли б не згадувати, автор тим самим виводить нас на політичний бік справи, змушуючи шукати як мотиви високої активності колег, так і причини їхньої «інертності», яка часом їх охоплювала.

Перш ніж перейти до суті питання визначимося з причинами передачі профспілкам опіки над рухом, який по суті покликався трансформувати політичну систему в принципово нову якість. Тут ми бачимо цілий комплекс причин системного характеру, але основна криється в специфіці призначення радянських профспілок. Розбудовані за принципом «привідного паса», вони виконували функцію політичного опікуна за широкими верствами трудящих. Це, якщо розглядати проблему в її найбільш широкому значенні. Якщо ж поглянути на проблему з іншого, вужчого ракурсу, то рух за комуністичне ставлення до праці розглядався партією як вища форма соціалістичного змагання, а останнє,

як відомо, завжди було прерогативою наймасовішої організації. В цьому легко пересвідчитися, ознайомившись із будь-якою редакцією її статутів. Отож передача наглядку за новим масовим рухом трудівників професійним спілком, з точки зору інтересів влади «відлиги», виглядає цілком закономірною.

В аналізі ми виходимо з того, що масовий рух за комуністичне ставлення до праці був активований передусім політичною групою чинників. 11 жовтня 1958 року на зборах комсомольсько-молодіжного колективу роликового цеху депо Москва-Сортувальна обговорили, а 13 жовтня вже на зборах усього цеху прийняли «Заповіді колективу комуністичної праці». Члени бригади брали такі зобов'язання (з метою збереження духу документа наводимо його без купюр):

1) працювати високопродуктивно, організовано, економічно; наполегливо впроваджувати нову техніку і технологію; застосовувати у себе все, що є передового, прогресивного;

2) невпинно вдосконалювати свою виробничу кваліфікацію, оволодівати марксистсько-ленінською теорією, підвищувати загальноосвітній рівень;

3) виховувати в собі кращі якості людини нового суспільства; бути всебічно духовно і фізично розвинутим, прикладом в побуті, поведінці, ставленні до громадських обов'язків» [16, с. 726].

Усе вказує на те, що ініціатором укладання Заповіді... була сама влада. Навіть місце проголошення почину було вибрано з певним умислом. Адже саме в цьому депо 39 років тому відбувся перший суботник, названий Леніним «великим почином», з якого, власне, й починалася вся радянська змагальність. Самі ж зобов'язання учасників були спрямовані на отримання якогось особливого, мало не біблійного героя. Не лише радянська, а й будь-яка інша влада

воліла б мати в своєму розпорядженні таких робітників. Є всі підстави сподіватися, що будь-яка система пробачила б їм навіть бажання «оволодівати марксистсько-ленінською теорією». Але, якби цей документ потрапив до рук сучасного політичного аналітика, якому про рух за комуністичне ставлення до праці нічого невідомо, то він обов'язково дійшов би висновку про те, що поява руху була предтечою підготовки якихось важливих документів, що мали принципово вплинути як на характер трудових відносин, так і на якість самої праці. Крім основних ознак, на це вказувало багато дрібних, які на перший погляд носять звичайний пропагандистський характер. Наприклад, поява Маршу комуністичних бригад, терміново написаного відомим радянським поетом М. Асеєвим і покладеного на музику знаними композиторами І. Дунаєвським та В. Лебедеєвим-Кумачем. Хоча його текст відразу розкрив би істинні наміри влади. «Сегодня мы не на параде, /мы к коммунизму на пути/. В коммунистической бригаде /с нами Ленин впереди!», мали виспівувати учасники нещодавно винайденого руху.

Саме ця перспектива логічно впливала з рішень XXI з'їзду КПРС, що відбувся двома місяцями пізніше. Перший секретар ЦК на ньому заявив, що «Небезпека реставрації капіталізму в СРСР виключається». «Це значить, продовжив він, що соціалізм переміг не тільки повністю, а й остаточно» [11, с. 107]. Висновок з'їзду повністю пояснює появу і бравурного маршу, і самого руху за комуністичне ставлення до праці, і багато чого іншого з ним пов'язаного. Стає зрозумілим, що ініціатива комсомольсько-молодіжної бригади в жовтні попереднього року була далеко не випадковою. Вона покликала засвідчити готовність радянського суспільства до нового етапу комуністичного розвитку. Саме «започаткування» руху давало підставу М. Хрущову для висновку про перемогу соціалізму і, водночас, дозволяло ставити завдання «підвищення комуністичної свідомості

трудящих і, передусім, всього підростаючого покоління, виховання його в дусі комуністичного ставлення до праці...» [11, с. 21].

Але для чого владі знадобилися ці висновки? Ми далекі від того, щоб вважати партійних апаратників вищого рангу настільки наївними, щоб допустити саму думку про щирість їх комуністичних намірів. Певні ми й того, що вони володіли реальною статистикою економічного поступу, яка не давала їм жодних підстав для райдужних висновків. І все ж таки, М. Хрущов на це пішов! Що ж змусило його вдатися до такого відчайдушного кроку? Пояснювати його виключно «забіганням вперед», як це робили його наступники, значить не розкрити сутності питання. Це значить звести проблему виключно до особистісних рис політичного лідера, що не враховує дії комплексу об'єктивних факторів, які впливали на процес. Між тим, останні, на нашу думку, відігравали якраз вирішальну роль. Тут явно вступила в дію група політичних чинників, про які ми писали вище. Тому ми здебільшого солідарні з Ю. Аксютіним, який вважає, що «Курс на комунізм можна розглядати як спробу ухиляння вищої влади, яка в той час уособлювалася Хрущовим, від вирішення реальних потреб» [1].

Головну причину, що сподвигла нового лідера їх увімкнути та дійти висновку про повну та остаточну перемогу соціалізму, за нашим переконанням, була хронічна системна криза, пов'язана з реалізацією соціалістичної ідеї, що спиралася на державну форму власності на засоби виробництва та її супутні атрибути, такі як: командно-адміністративна система ведення господарства, її плановий характер, політична монополія тощо. Вони позбавляли систему господарювання засобів внутрішнього регулювання та стимулювання, що призводило до постійного поглиблення кризових явищ. А відтак, перед владою «відлиги» від самого початку її становлення постала задача її ефективного подолання. Втім, як і їхні попередники,

вони залишалася на ґрунті старих концептуальних догматів. Тому очільникам «відлиги» не лише не вдалося подолати кризу системи, а й спричинити її поглиблення. Оскільки економічні успіхи були відсутні повністю, а економічна реформа внесла в систему управління більше дисбалансу, ніж порядку, що проходило на загальному тлі продовольчих проблем, то владі «відлиги», щоб продемонструвати динаміку соціалістичного поступу, прийшлося терміново реанімувати ленінську ідею про етапи комуністичних звершень. За гарним рахунком, владникам слід було б визнати, що подолання системної кризи їм не під силу. Вдалу характеристику їй дали автори підручника «Курс радянської історії»: «Між трагедію минулого, постійними господарськими та продовольчими труднощами і комуністичним міфом, писали вони, виникав вакуум, і ця «чорна діра» рік від року стрімко зростала» [18].

За цих обставин М. Хрущову не залишалася нічого іншого, як блефувати перемогою соціалізму та робити недвозначні натяки на необхідність розбудови комунізму. Насправді ж ішлося не про завершення будівництва соціалізму, а про порятунок вибудованої політичної системи, з її вже сформованими гілками влади, декларованими класовими цінностями та «перевагами», але яка явно не витримувала випробовування часом. М. Хрущов, вибудовуючи внутрішньополітичну стратегічну вісь: повна та остаточна перемога соціалізму розбудова матеріально-технічної бази комунізму, про що йтиметься нижче, насправді намагався відтермінувати неминучий кінець цієї системи.

У зв'язку з зазначеним, наголосимо на важливості для влади «відлиги» руху за комуністичне ставлення до праці. Без нього нічим, власне, було підтвердити факт переростання радянським суспільством соціалістичної стадії та його готовності приступити до будівництва комуністичної. Вдало схарактеризувала його призначення фахівець із історичної психології та політичної антропології Г. Орлова: «Алгоритм

комуністичної возгонки виглядає невигадливо, писала вона. Спочатку міцно асоціювати учасників руху з комунізмом, а потім використовувати їх наявність як живий доказ його повсякденної присутності» [14]. Очевидно, саме цим можна пояснити швидке «зростання» кількості бригад, що виборювали право називатися бригадою комуністичної праці. На куцувій нараді, скликаній із цього приводу на початку липня 1959 р. у м. Дніпропетровську, секретар Сталінського обкому профспілки металургів з гордістю відзначив, що вже на 1 січня 1959 р., тобто коли від часу московського почину ще не минуло і трьох місяців, на металургійних підприємства раднаргоспу його підтримало 318 бригад, які охоплювали 4 873 працівники (5,3% від загального числа працюючих). Ще через півроку кількість бригад зростає вже до 734. У них працювало вже понад 12 тисяч або 14,5% від усіх зайнятих на виробництві [22, арк. 6].

Можна, звичайно, ставити під сумнів достовірність цих цифр, що буде абсолютно виправданим кроком, але це не може змінити логіку нашої оповіді. Для неї значно важливішим є сам факт появи бригад, хай навіть і в дуже перебільшеному абсолютному вираженні. Можливо, навіть, що в цьому вигляді вони мають для дослідження не менше значення, ніж точні цифри, що характеризували б досить сумнівну динаміку його росту. Більше того, нам буде також достатньо навіть самого факту фальсифікації, бо остання яскраво свідчатиме про спробу функціонерів видати бажане за дійсне і, в такий спосіб, підтримати інспірований згори рух. Тобто, для нас вияв імітації – це спосіб підтвердження реальних намірів влади. Г. Орлова, цитату з праці якої ми щойно наводили, для характеристики цього стану вдало використала поняття «возгонка» – на перший погляд абсолютно технічний, але дуже вдалий із політичної точки зору термін. Під нею розуміється процес випаровування твердої речовини з подальшою її конденсацією відразу в твердий стан, мінаючи фазу рідини.

Штучно створюючи бригади комуністичної праці й так само штучно збільшуючи їх чисельність, М. Хрущов за допомогою профспілок намагався перевести суспільство в інший стан, не досягнувши необхідного рівня його якості. Чиновники від профспілок найрізноманітнішого рангу швидко вловлять бажання центру. Невдовзі вимір учасників цього виду змагальності здійснюватиметься вже мільйонами осіб.

Подальший вплив на активацію політичної групи чинників, що обумовили появу руху, здійснив XXII з'їзд КПРС, прийнявши Програму розбудови комуністичного суспільства. Її перспективні політичні декларації щедро змішувалися з обіцянками виконання довгоочікуваних потреб широких верств. Накшталт: «Вперше в історії повністю та остаточно буде ліквідовано малозабезпеченість людей» чи «вже протягом найближчого десятиріччя в СРСР буде вирішена задача історичного значення: щезне категорія низькооплачуваних робітників і службовців», або «в найближчі роки ми повинні покінчити з браком житла». Обіцялося також домогтися того, щоб «всі верстви населення змогли користуватися гарним, високоякісним харчуванням» та могли «придбати в достатку предмети широкого вжитку...». Правда на цьому широкому тлі радянського «розкошування» дещо дріб'язковими виглядали плани введення в усіх школах безплатних гарячих сніданків та безкоштовної видачі школярам підручників і шкільного одягу [13, с. 197–198; 200].

Очевидно, намагаючись якомога глибше вразити уяву співвітчизників розмахом комуністичних перетворень, співробітники, які готували матеріал до доповіді М. Хрущова, на таку очевидну неадаптивність просто не звернули уваги. Однак, у будь-якому випадку ця змішана подача політичних реляцій із обітницею виконання тривалих очікувань суспільства свою справу зробила. Вона з'єднала соціальні надії з новими політичними перспективами, що надавало останнім значно реалістичніших ознак. Додаткове посилення

цього міксу мало відбуватися за рахунок поширення руху за комуністичне ставлення до праці.

Щоправда у своєму прагненні швидко досягти комуністичних обр'їв влада дещо перестаралася. Передусім, у переоцінці значення кількісної сторони питання. Частка змагальників на цей час за профспілковою статистикою сягнула заобрійних масштабів. Щоб показати їх повну абсурдність, наведемо їх кількість на завершальній стадії «відлиги». Станом на 1 січня 1964 р. в Українській РСР у змаганні за звання ударників комуністичної праці взяло участь 47 662 бригади, в яких працювало 774 597 робітників і службовців. З цієї їх кількості звання бригада комуністичної праці отримало 17 197 або 36% від тих, що взяли участь у змаганні, в них працювало 260.925 робітників і службовців або 33,7% від числа змагальників у колективах бригад [21, арк. 1 - 3].

Якщо наведені цифри виразити у відсотках до середньої чисельності робітників і службовців, то отримаємо додаткові підстави для критичної оцінки ситуації. В останньому році «відлиги» цей показник на теренах УРСР включав 12 млн. 667 тис. осіб [23, с. 549], а про участь у зазначеному виді змагальності, згідно зі статистичними даними спілок станом на 1 січня 1964 р., заявило 2 млн. 964 тис. осіб. Отже, виходить, що майже 23,4% середньостатистичних працівників були близькі ідеї комуністичної праці. Якщо ж кількість осіб, що вибороли це звання (260.925), виразити у відсотках до середнього числа робітників праці та службових працівників, то кількість людей, які вже за партійними мірками були готові жити при комунізмі, складатиме трохи більше 2%. Ці відсотки викликають багато питань, на які навряд чи колись знайдеться хоч якась осмислена відповідь, крім тієї, що логічно впливає з оцінки ситуації. Наведемо деякі з них. Чому кількість переможців у цьому змаганні на наступних етапах радянського розвою не зростала? Або чому цей «багатообіцяючий» вид змагальності припинив своє

існування? Врешті, куди поділися люди, які «випередили» час, і за своїми морально-політичними якостями були готові жити в умовах комуністичної формації? Відповідь на ці та інші питання може бути одна. Рух за комуністичне ставлення до праці насправді виявився колосальною політичною містифікацією, затіяною владою «відлиги».

Спробуємо підтвердити зазначене аналізом іншої групи факторів, що обумовили його виникнення. Найбільш прийнятною для цього є виховна група, в основі якої лежало культивування у громадян належного ставлення до праці. «Праця завжди була і буде джерелом існування розвитку людей», запевняв М. Хрущов партійців у доповіді, присвяченій Новій програмі КПРС [13, с. 219]. Для «відлиги» виховання як складова загального процесу залишалось актуальним із багатьох причин, але головною було панування державної форми власності на засоби виробництва. Впродовж всього часу вона залишалася наріжним каменем радянської системи господарювання, а відтак і її політичної системи. Без неї навіть неможливо уявити собі існування останньої. Звідси й необхідність виховання нових людей. У всьому світі система господарювання підлаштовувалась під людину. В СРСР все було з точністю до навпаки. Через фетишизацію форми власності тут залишалася непорушною система ведення господарства. Це, в свою чергу, означало, що єдиним способом гармонізації трудових відносин було підлаштування трудівників під діючу форму господарювання, що, за великим рахунком, і уявляло собою виховання нової людини.

Тому, характеризуючи всю абсурдність ситуації, радянський історик в еміграції М. Геллер із гіркотою констатував, що «тільки радянська система претендує на виведення нової людини» [4, с. 25]. Звичайно, що ці зазіхання з'явилися не в кінці 50-х років. Своїм корінням вони заглиблюються в кінець XIX століття, хоча сталої практики набули лише в

тоталітарних режимах, в тому числі й на теренах СРСР [9]. Більшовики вже невдовзі після перевороту переконалися, що пролетаріат, в інтересах якого здійснювалося усупільнення засобів виробництва, м'яко кажучи, не завжди виступав взірцем трудового героїзму. Тому завдання виховання нової людини без зусиль знайдемо не лише в працях В. Леніна, а і його колишніх соратників. Так, Л. Троцький, збурений ідеєю створення трудових армій, писав: «Працелюбність зовсім не природжена риса: вона створюється економічним тиском і громадським вихованням. Можна сказати, що людина є досить лінивою істотою» [24]. Представник іншої когорти більшовиків, вже з числа так званих «молодих» комуністів, М. Бухарін у головній книжці свого життя «Економіка перехідного періоду» наголошував, що «Примус не обмежується рамками панівних класів і близьких до них угруповань. Вони в перехідний період в інших формах переносяться і на самих трудящих, і на сам правлячий клас» [2, с. 141]. Й. Сталін, хоча з цього приводу й не був настільки відвертим, але на Першому з'їзді стахановців все ж таки нові виробничі норми теж виводив із нових людей, згадаймо його горезвісне: «нові люди – нові норми» [19, с. 87].

Зазначене вище вимагає пошуку відповідей на декілька принципових питань. По-перше, слід очевидно визначити те, чого ж власне не вистачало радянським людям настільки, що влада змушена була ініціювати «творення» «нової людини»? По-друге, з'ясування різниці між «ною людиною» сталінського зразка і тією, що сформувалася в уяві творців «відлиги». Небезітересним є й питання про час завершення процесу. Чи можна таким вважати висновок Л. Брежнєва (1971 р.) про виникнення нової історичної спільноти людей радянського народу. Втім, оскільки останнє не вписується в хронологічні межі «відлиги», залишимо його для окремого дослідження, зосередившись на пошуку відповідей на два перші запитання.

Повернемося до питання про якості «нової» людини, яких так бракувало і Й. Сталіну, і М. Хрущову. Хоча «нова людина» в сталінській і хрущовській уяві суттєво різнилися. Вона не могла бути однаковою хоча б тому, що ними вибудовувалися два різні варіанти державних тоталітарних утворень. У Сталіна був його жорсткий різновид, оснований на відвертому засиллі силових структур, масових репресіях та дармовій праці мешканців таборів, число яких точно не встановлено й до сьогодні. За різними даними в 165 таборах утримувалося від 8 до 15 млн. засуджених [3, с. 235]. Усе це мало місце на фоні крайнього зубожіння радянської спільноти. І хоча сам Й. Сталін в інтерв'ю німецькому письменнику Емілю Людвігу (1931 р.) категорично заперечував використання єзуїтських методів управління, однак саме вони: «стеження, шпигунство, залізання в душу, знущення» [20, с. 114] були покладені в його основу.

М. Хрущов під тиском об'єктивних обставин, що склалися в поствоєнному світі, вибудовував іншу модель тоталітаризму. Вона більш «ґрунтовно» спиралася на елементи радянської «демократії» та все ж таки декларувала лібералізм, хай навіть кардинально обрізаний радянською системою. Фоном для будівництва слугувала достатньо широка соціальна програма. Втім, ми не схильні переоцінювати названі риси М. Хрущова. Щоб пересвідчитися в цьому, варто лише звернутися до стенограми зустрічі Першого секретаря з творчою інтелігенцією в березні 1963 р. У полеміці з А. Вознесенським М. Хрущов, який на цей час вже збурився настільки, що не міг контролювати свої емоції, в запалі кричав: «Думають, що Сталін помер, і, значить, все можна...». Еренбург говорить, що він сидів із закритим ротом, мовчав, а «як Сталін помер, так він розбазікався. Ні, панове, не буде цього!!!». Разом із боязким запереченням А. Вознесенського: «Микито Сергійовичу, для мене страшно, що я зараз почув» [25], наведені фрагменти стенограми чітко

вказують на всю «глибину» хрущовського демократизму та лібералізму. Вони враз зміліли, як тільки справа дійшла до питання про функціонування концептуальних засад системи.

Таким чином, і Й. Сталін, і М. Хрущов, хоча й використовували різні методи, але обидва лідери в результаті виховання нової людини хотіли бачити передусім людину не просто толерантну до влади. Вони хотіли бачити людину слухняну та покірну. Але чому ж таким важливим для них були послух і покора? Відповідь на це запитання знаходимо в системі господарювання. Основана на державній формі власності на засоби виробництва, вона нівелювала значення матеріального стимулу, хоча влада, особливо за часів М. Хрущова, не втомлювалася говорити про його значення. По суті, державна форма власності зруйнувала механізм автоматичного регулювання процесу матеріальної зацікавленості, що, власне, й поставило питання про необхідність виховання нової людини.

Відсутність ефективного регулювання процесу миттєво позначилася на результатах праці. Зараз вже не для кого не є секретом той факт, що жодна зі сталінських п'ятирічок, так само як хрущовська семирічка, до пуття так і не були виконані. Крім того, навіть на звичайному, обивательському, рівні нам не доводилося чути про боротьбу робітників країн капіталістичного світу за виконання норм виробітку. Навіть сама постановка питання була різною: у нас, щоб виконати норму, треба було під проводом партії та профспілок боротися, а там просто працювати. У нас – боротьба, а у них – нормальний процес виробництва. Зрозуміло, що для боротьби впродовж усього життя людей треба було готувати. Тут, мабуть, не варто наголошувати на тому, які виховні можливості для цього мали професійні спілки, у власності яких перебували Будинки культури, клуби та бібліотеки, а безпосередньо на виробництві центрами виховання традиційно використовувалися «червоні» кутки. Через ці

культурно-освітні заклади відбувалося масове тиражування заходів, що пропагували комуністичне ставлення до праці.

У ньому, з точки зору інтересів влади, вдало змішувалися ідеологічні, політичні та виховні мотиви з орієнтацією трудівників на трудову звитягу. Тому ВЦРПС у листі, що узагальнював перший досвід роботи бригад комуністичної праці, рекомендувала своїм низовим ланкам, щоб ті «надавали їм допомогу в виробленні конкретних напружених (виділено нами – В. Д.), але реальних зобов'язань», їм також належало створювати змагальникам умови «для систематичного підвищення загальноосвітнього та технічного рівня» [12, с. 2]. Звернімо увагу на те, що в листі йдеться хоч і про реальні, але все ж таки напружені зобов'язання. Отже, саме «напруженість» зобов'язань була квінтесенцією діяльності бригад комуністичної праці. В цьому також легко переконатися, взявши до уваги звіт будь-якої з них. На першому плані в ньому обов'язково йтиметься про обсяг перевиконання плану. Тут рух за комуністичну працю мало чим відрізнявся від форсованої змагальності часів перших п'ятирічок.

Прийняття Нової програми КПРС значно посилило політичну складову програмування «нової людини», штучно «вмонтованої» в рух за комуністичну працю. Економічною основою процесу, як і раніше, залишилася державна форма власності, названа в Програмі «Міцною економічною основою суспільства», що відкрила безмежні простори для розвитку виробничих сил. Не можна виключати того, що саме ця нашвидкуруч придумана метаморфоза форми власності стала базою для постановки перед системою виховання абсолютно нових завдань: домогтися того, щоб люди «свідомо будували життя по-комуністичному» [15, с. 89; 167]. Оскільки ж ініціатором будівництва останнього виступила партія влади, то це б означало, що партійна ідея, висловлюючись термінологією того часу, оволоділа масами.

Тобто, відбулося б те, що залишалося блакитною мрією не одного покоління більшовиків.

Орієнтири цього просування були окреслені в моральному кодексі будівника комунізму, де в гіпертрофованому вигляді містилися Заповіді учасників руху за комуністичне ставлення до праці, свого часу сформульовані ще в депо Москва-Сортувальна. В ньому було перераховано два десятки чеснот будівників комунізму з досить широким діапазоном: від відданості справі комунізму до моральної чистоти і правдивості та від добросовісної праці до непримиримості до ворогів комунізму й нетерпимості до дармоїдства [15, с. 168- 169]. Найближче до цього ідеалу стояли індивідуальні учасники та бригади комуністичної праці. Владі «відлиги» їх найлегше було подати суспільству як результат виховання нової людини як складової процесу будівництва комунізму. Втім, час наскільки рішуче відокремив зерна від плевелів, що зникла навіть необхідність розвінчання сміхотворності спроб створити новий вид людини людини слухняної та покірної.

Далі логіка нашої оповіді вимагає виокремлення з-поміж інших груп чинників, що обумовили епопею руху за комуністичну працю, групи, яка об'єднувала агентів управління суспільством. Профспілки і тут перебували в центрі можливостей. Партійні ідеологи для цього часу вигадали для них навіть спеціальну функцію, функцію управління, а «відлига» наполегливо силилася надати їй другого дихання. Нею було модернізовано систему колективно-договірної практики, заново «відкрито» виробничі наради, врешті, до вищої точки доведено соціалістичне змагання... Увесь цей, далекий від профспілкового призначення арсенал, із завзяттям застосовувався до спілчан з метою активізації їх участі в управлінні виробництвом.

Оновлення управління було продиктовано навіть самою ідеєю створення «нової» людини, дослідні зразки якої у вигляді учасників руху за комуністичну працю все більше і більше

наповнювали терени країни. «Нові люди» вимагали й нового проводу. Але найбільшого оновлення потребували все ж таки не форми управління, а його принципи. Підходи старого управлінського менеджменту, об'єднані американським істориком Д. Хоффманом в термін «відтинаюче насилля», з його позасудовими репресіями, депортаціями та, навіть, геноцидом не мали права на існування у повоєнному світі. Влада, яка практично не бачила різниці між «соціально чужими елементами та злочинцями» [26, с. 363; 367] в поствоєнній світобудові все більше втрачала право на управління.

Змін у підходах до управління вимагав і характер трудових відносин, що в СРСР традиційно вибудовувалися на принципі примусу. Як справедливо підкреслював А. Соколов, «Примус як спосіб залучення до праці органічно впливав з радянської доктрини...». У повоєнний час і сама доктрина, і спосіб її реалізації, яким, власне, і був примус, заглибилися в стан перманентної кризи, складові якої ретельно аналізуються згаданим вище автором [17, с. 18; 56]. Реформа управління промисловості, будівництва та транспорту, затіяна М. Хрущовим у 1957 р., та й реформа партійного управління, проведена дещо пізніше, як і оновлення управлінських начал профспілок, на нашу думку, були локальними спробами виходу з неї.

Чимало дослідників не без підстав вважають, що кризу управління в основному було подолано в кінці 50-х на початку 60-х рр. Тобто, треба думати, що управлінська думка країни переконалася в усій обмеженості командно-адміністративної системи управління. В лабораторії економіко-математичних досліджень В. Немчинінова були визначені основні напрямки використання математичних методів процесів управління, які включали як розробку теорії планових розрахунків, так і загальну методологію оптимального планування. Було також проаналізовано схему

розширеного відтворення. Інший вчений, Л. Канторович, разом із трактуванням лінійного програмування, як універсального методу планування та ціноутворення, вивчав математичне моделювання, як апарат, що міг допомогти вмонтувати в планову економіку реальні ринкові інструменти [8]. Втім, ці та подібні їм наукові досягнення мали для влади й інше, скоріше негативне значення. Країна мала рішуче відмовитися від ідеологічних догматів, на які спиралася командно-адміністративна система, зокрема, від планового характеру ведення господарства, принаймні в усталеному в СРСР розумінні. Однак, без них тут же ставилося під загрозу панівне становище державної форми власності на засоби виробництва непорушного стрижня радянської економіки. Реформаторського запалу ініціаторів «відлиги» на настільки рішучі дії не вистачило. Ідеологія перемогла здоровий глузд.

Саме із зниженням кривої кризових явищ в управлінні, в країні починається епопея, пов'язана з початком організації та безпрецедентним розширенням руху за комуністичне ставлення до праці. Влада, замість того, щоб упевнено взяти під оруду втілення в життя нових наукових розробок в управлінні економікою та суспільством, почала ще наполегливіше впровадження міфічної ідеї комуністичної змагальності. Відбулася підміна продукту наукового продуктом політичним. Якщо розглядати технологію управління як сукупність методів, процесів та засобів менеджменту, то зараз, більше як через 60 років, кампанія розвитку зазначеного руху виглядає майже сміхотворною і сприймається чи не як ідеологічне біснування. Втім, якщо глянути на процес очима людини кінця 50х, то не все вже даленіє такою безнадійністю. «Навіть скептики розділяли віру в «світле майбутнє», яким дихала Програма, писали автори нового підручника з історії СРСР, що на теренах пострадянського простору зараз набув значної популярності. Кінець репресій, послаблення страху, відносно покращення

умов життя після жакливої війни, терору... все це породило атмосферу оптимізму та радісних очікувань у суспільстві» [5].

Без перебільшення можна сказати, що влада для підміни наукових здобутків ідеологічними фантазіями обрала надзвичайно вдалий час. Якщо ж ще врахувати всю сукупність чеснот, яких мали набути учасники цього масового дійства, то мимоволі починаєш усвідомлювати, що з точки зору владних інтересів така заміна для влади «відлиги» була майже гострою необхідністю. У цьому легко переконатися, скажімо, проаналізувавши зобов'язання майбутніх ударників, що особливо стає помітним після прийняття Програми будівництва комунізму, коли до їхніх зобов'язань включалися мало не всі компоненти морального кодексу.

Які ж здобутки отримала влада «відлиги» внаслідок цієї пертурбації? По-перше, їй вдалося зберегти панівне становище державної форми власності на засоби виробництва разом з усією атрибутикою у вигляді її специфічних форм господарювання, партійною монополією тощо. По-друге, це забезпечення політичної системи від повного краху, до якого її обов'язково призвів би перехід на сучасні моделі управління, запропоновані тогочасною наукою та вже широко використовувані в світі. З цієї точки зору група управлінських чинників руху за комуністичне ставлення до праці дає чи не найбільше підстав віднести його до комуністичної технології управління суспільством. Те, чого Й. Сталін намагався досягти роботою всіх потужностей репресивної машини із знищення людей, М. Хрущову вдалося домогтися, дякуючи впровадженню нових міфологем, ядром яких був рух за комуністичне ставлення до праці. В результаті: перший ввійшов в історію кривавим диктатором, а другий лише неврівноваженим лібералом.

Звичайно, технологія останнього не була розрахована на тривале використання. Відтак, вся політична команда

«відлиги» постає перед сучасниками в образі тимчасових правителів, а профспілки, які перетворювали в життя їхні накреслення, – в ролі їх спільників. І історія це швидко підтвердила, залишивши в пам'яті людській хіба що гірку посмішку про сам комунізм і про комуністичну працю його сподвижників. Однак історія руху до комунізму далеко неодномірна. Тож і наше сьогоднішнє ставлення до його будівників на теренах ланів, фабрик та заводів має бути значно поблажливішим і, навпаки, значно суворішим і прискіпливішим до тих, хто ввів їх в оману, зробивши жертвами власних міфів.

У цьому доробку нами побіжно розглянуто лише три групи чинників, що визначили появу та розвиток «руху мільйонів». Для створення повної картини варто було б простежити їх більшу частину, а то й взагалі дослідити всі групи повністю, що неодмінно мало б вивести дослідників на повний перегляд усього комплексу механізмів реалізації комуністичних ідей. Втім, останнє навряд чи можливе в умовах втрати проблемою щонайменшого практичного значення та загального скепсису, що виник в його наслідок. Історія вже навчилася розрізняти міфи від реалій.

Список використаної літератури

1. Аксютин Юрий. Хрущевская «оттепель» и общественные настроения в СССР в 1953-1964 гг. М.: РОССПЭН, 2010. URL: <https://coollib.com/b/293988-yuriy-vasilevich-aksyutin-hrushevskaya-ottepeli-obschestvennyie-nastroeniya-v-sssr-v-1953-1964-gg>

2. Бухарин Николай. Экономика переходного периода. Часть 1. Общая теория трансформационного процесса. М.: Государственное издательство, 1920. 147 с. URL: <http://www.pseudology.org/state/BukharinEconomica1920a.pdf>

3. Геллер Михаил, Некрич Александр. Утопия у власти. История Советского Союза с 1917 года до наших дней. Т.2. URL: <https://>

[vtoraya-literatura.com/pdf/ geller_nekrich_ utopiya_ u_ vlasti_ tom2_1982_ ocr.pdf](http://vtoraya-literatura.com/pdf/geller_nekrich_ utopiya_ u_ vlasti_ tom2_1982_ ocr.pdf)

4. Геллер Михаил. Машина и винтики. История формирования советского человека. М.: «МИК», 1994. 336 с. URL: https://vtoraya-literatura.com/pdf/geller_mashina_i_vintiki_1985_ocr.pdf

5. История России XX век. Деградация тоталитарного государства и движение к новой России. 1953—2008. Том III. под ред. А. Б. Зубова. Москва: Эксмо, 2017. 688 с. URL: <http://flibusta.site/b/480261/read>

6. Коляструк О.А. Людина праці в СРСР: від глорифікації до девальвації. Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна. Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Випуск 21. Харків, 2018. С.72 – 78.

7. Концур В.В. Профспілки в епоху «відлиги»: ідеологічний вимір. Горлівка: Вид-во ГДПІІМ, 2009. 168 с.

8. Костенко Е.П., Михалкина Е.В. История менеджмента: учебное пособие. Ростов-на-Дону: Изд-во Южного федерального университета, 2014. 606 с. URL: <https://port-u.ru/component/k2/1513-istoriya-menedzhmenta-uchebnoe-posobie?Itemid=1400>

9. Кто такой «Советский человек» сегодня? Интервью с директором «Левада-центра» Львом Гудковым. URL: <https://www.wilsoncenter.org/blog-post/kto-takoy-sovetskiy-chelovek-segodnya-intervyu-s-direktorom-levada-centra-lvom-gudkovym>

10. Ніколаєць Юрій. Виховання комуністичного ставлення до праці в роки хрущовської «відлиги» у дослідженнях українських вчених. Україна XX ст.: культура, ідеологія, політика: Збірник статей. К., 2007. Вип. 12. С. 357-374.

11. О контрольных цифрах развития народного хозяйства СССР на 1959 – 1965 годы. Доклад товарища Н.С. Хрущева Внеочередной XXI съезд Коммунистической партии Советского Союза. 27 января – 5 февраля 1959 года. Стенографический отчет. Т.1. М.: Госполитиздат, 1959. С.12 – 120.

12. [О практике работы бригад коммунистического труда. Письмо Президиума ВЦСПС от 19 марта 1959 года республиканским, областным \(краевым\) советам... Бюллетень Центрального совета профессиональных союзов. \(Далі: Бюллетень ВЦСПС\).1959, №8. С.1- 2.](#)

13. О Программе Коммунистической партии Советского Союза. Доклад товарища Н. С. Хрущева. XXII Съезд Коммунистической партии Советского Союза. 17 – 31 октября 1961 г. Стенографический отчет. Т.1. М.: Госполитиздат, 1962. С.148 – 210.

14. Орлова Галина. Модальность или идеологическая возгонка души: движение за коммунистический труд в 1960-е годы. Неприкосновенный запас. 2016. Номер 4. URL: <https://magazines.gorky.media/nz/2016/4/modalnost-ili-ideologicheskaya-vozgonka-dushi-dvizhenie-za-kommunisticheskij-trud-v-1960-e-gody.html>

15. Программа Коммунистической партии Советского Союза. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и Пленумов ЦК (1898 – 1986). Т.10. 1961 - 1965. 9-е изд. доп. и испр. М., 1986. С.81-185.

16. Советская историческая энциклопедия. В 16-ти томах. Т. 2. Главный редактор Е.М. Жуков. М.: Изд-во: «Советская энциклопедия», 1962. 1023 с.

17. Соколов А. К. Принуждение к труду в советской экономике: 1930-е середина 1950-х гг. ГУЛАГ: Экономика принудительного труда. Ответственные редакторы Л. И. Бородкин, П. Грегори, О. В. Хлевнюк. М.: РОССПЭН. 320 с. URL: <http://sd-inform.org/upload/books/Antitotalitarism/Ekonomika%20totalitrisma/GULAG%20%20ekonomika%20prinuditelnogo%20truda.pdf>

18. Соколов А.К., Тяжельникова В.С. Курс советской истории, 1941-1999. М.: Высш. шк., 1999, 415 с. URL: <http://window.edu.ru/resource/219/42219/files/index.html>

19. Сталин И. В. Речь на Первом Всесоюзном совещании стахановцев 17 ноября 1935 года. **Сталин И.В. Сочинения**. Т. 14. М.: Изд-во “Писатель”, 1997. С. 79–92.

20. *Сталин И.В.* Беседа с немецким писателем Эмилем Людвигом 13 декабря 1931 г. *Сталин И.В. Сочинения*. – Т. 13. – М.: Госполитиздат, 1951. С. 104–123.

21. Статистические данные о соревновании за звание коллективов и ударников коммунистического труда по состоянию на 1 января 1964 года. ЦДАВО України, Ф.2605, оп.8, спр.4114.

22. Стенограмма кустового совещания соревнующихся за звание ударников и бригад коммунистического труда 8 – 9 июля

1959 г. Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАВО України). Ф.2605, оп.8, спр. 2076.

23. Таблица: Среднегодовая численность рабочих и служащих по союзным республика (тыс. чел). Народное хозяйство СССР в 1964 году. Статистический ежегодник. М.: Статистика, 1965. 887 с. URL: http://istmat.info/files/uploads/26740/narhoz_ssr_1964_trud.pdf

24. Троцкий Л.Д. Терроризм и коммунизм. URL: <file:///C:/Users/home/Downloads/169694-www.libfox.ru.pdf>

25. Фрагмент стенограммы встречи Хрущева с советской интеллигенцией 7-8 марта 1963 года. URL: <https://www.mk.ru/old/article/2003/03/16/139578-muzyi-molchat.html>

26. Хоффманн Д. Л. Возвращение масс. Модерное государство и советский социализм. 1914 - 1939; пер. с англ. А. Терещенко. М.: Новое литературное обозрение, 2018. 424 с. URL: <https://drive.google.com/file/d/1DnVYZknu8IUd2RShfXZ-KjxixaylLcwt/view>

Резюме

Досліджуються латентні сторони руху за комуністичне ставлення до праці. Виділяються біля 15 груп чинників, що зумовили його виникнення та розвиток. Для аналізу взято лише політичну, виховну та управлінську. Через низький рівень достовірності профспілкової статистики автор ухиляється від аналізу кількісної сторони питання. В статті доводиться, що започаткування руху обумовлювалось спробами влади «відлиги» вийти з системної кризи, вдавшись до створення міфичної програми будівництва матеріально-технічної бази комунізму. Остання розглядається як спроба впровадження комуністичної технології управління суспільством, спрямованої на збереження панівної системи. Наголошується на короткотеміновості її дії, що дає автору підстави вважати політичну команду «відлиги» тимчасовими правителями, а професійні спілки віднести до числа їх сподвижників. Підкреслюється глибока неодномірність процесу, що дало підставу характеризувати його учасників значно поблажливіше, ніж ініціаторів та очільників руху.

Ключові слова: відлига, комунізм, КПРС, профспілки, рух за комуністичну працю, тоталітаризм.

Summary

The latent aspects of the Movement for Communist Attitude towards Work are studied in the article. There are about 15 groups of factors that led to the emergence and development of the movement. Only political, educational and managerial factors are taken for the analysis in the study. The author avoids analysing the quantitative side of the issue for the low level of reliability of trade union statistics. The article proves that the beginning of the movement was due to the government of the Thaw that made attempts to come out of the systemic crisis and to create a mythical program of building the material and technical base of communism. The program is considered as an effort to introduce communist technology of governing the society aimed at preserving the dominant system. Emphasis is placed on its short nature of functioning, which gives the author reason to treat the political team of the Thaw as temporary rulers, and to reckon trade unions among their supporters. It is emphasized a deep heterogeneity of the process, which gave grounds to characterize its participants much more leniently than the initiators and leaders of the movement.

Keywords: the Thaw, communism, the CPSU, trade unions, Movement for Communist Attitude towards Work, totalitarianism.

Dalibor Jovanovski and Nikola Minov

Sts. Cyril and Methodius University, Skopje
North Macedonia

CHARILAOS TRIKOUPIIS AND THE REFORMATION OF GREECE

In the history of each country there are times when it experiences major transformations that are necessary for its development, survival, and for achieving certain goals. Very often, reforms, as well as the transformation and modernization of a state, are the personal engagement of politicians who realistically perceive the needs of their country, but also know too well what is happening in the world. Such was the case with Greece in the last two decades of the XIX century. This first independent Balkan state has long been unable to reach the level of more developed European countries. Greece had territorial aspirations toward the neighboring Ottoman state, prompted by the Megali Idea, promoted in the Greek Assembly by Ioannis Kolettis. According to the Greek ideas, the future expanded Greece was to include the Ottoman regions of Epirus,

Macedonia, Thrace, and a part of Asia Minor. To that end, Greece had to have a strong army, which was impossible without the country's economic and infrastructural development. For that purpose, large financial resources were needed, which the state did not have. Charilaos Trikoupis, one of the biggest politicians in the history of Greece, entered the scene.

On the Greek political scene, after the end of the Great Eastern Crisis, a two-party system was created instead of the multi-party system, in which the leading role was played by the Progressive Party of Charilaos Trikoupis and the National Party of Theodoros Deligiannis.¹ In fact, the death of one of the most influential Greek politicians in the XIX century, Alexandros Koumoundouros on March 10, 1883, allowed such a development on the Greek political scene.²

In March 1882, Trikoupis became Prime Minister. With his return to the helm of the Greek government, he started a period that lasted until 1895, in which he left a major mark on Greek politics. Of course, here we should not forget the fact that Trikoupis was the first Greek Prime Minister to retain his position for more than three years.³ In the period from 1878 to 1910, 27 governments were formed in Greece with nine Prime Ministers.⁴

The Greek political scene in this period became a field of personal contention between two top politicians, "each one noticeable in his own way, one as a statesman of the highest

1 Κωνσταντίνος Βακαλοπούλος, *Νεοελληνική ιστορία 1204-1940*, Θεσσαλονίκη, 1992, σ.286

2 Σπ. Β. Μαρκεζίνη, *Πολιτική ιστορία της Νεότερας Ελλάδος*, τ. 2, Αθήνα, 1966, σ. 156

3 Σπυρος Τζοκάς, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συκροτηση του ελληνικου κρατους*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1997, σ. 126

4 Dimitri A. Sotiropoulos and Dimitris Bourikos, *Ministerial Elites in Greece, 1843-2001: A Synthesis of old sources and new data in: Pedro Tavares de Almeida, Antonio Costa Pinto and Nancy Bermeo (ed.), Who governs Southern Europe? Regime change and ministerial recruitment 1850-2000*, Frank Cass, London, Portland, 2005, p. 153

rank, the other an irreplaceable parliamentarian, the Kolettis of modern times.”⁵ The political clash between Trikoupis and Deligiannis by some of the researchers of Greek society at the time was rated as the first major polarization in contemporary Greek society.⁶ The Trikoupis party advocated the rationalization of bureaucracy and the creation of a society that would be based more on wealth than on political power.⁷ Trikoupis and his closest associates believed that politics and the economy should be separated. That is why the development of the private sector was one of the main goals of his party.⁸ Deligiannis and his supporters had the opposite view. They vehemently opposed financial speculation and viewed the pursuit of “private interest and wealth as immoral and anti-national”.⁹

The following example shows us how different Trikoupis and Deligiannis were in the ways of political action. Deligiannis traveled all over Greece in order to get as many supporters as possible. Trikoupis did not have time for such a thing. He did not try to get to know the traditions and habits of the ordinary people. Charilaos stayed home and studied what the country needed, made plans, met with diplomats and other foreigners who stayed in Greece, and went abroad to promote the Greek cause.¹⁰ Here we would add the following example. At the time when Trikoupis, due to the economic needs of the state, raised taxes, his political opponent acted with the slogan “Down with taxes.”¹¹

5 William Miller, *A History of the Greek people 1821-1921*, London, 1922, p. 96

6 Roudometof, *Nationalism and Statecraft in Southeastern Europe*, p. 440

7 *Ibidem*, c. 439

8 *Ibidem*

9 *Ibidem*, c. 439-440

10 Alexander N. Damianakos, *Charilaos Trikoupes and modernization of Greece 1874-1894*, PhD dissertation, New York University, 1977, p. 77

11 Σ. Τζοκας, *Ο Χαρίλαος Τρικουπης και η συκροτηση του ελληνικου κρατους*, σ. 134

The political party of Deligiannis included supporters of former pro-France and pro-Russian groups in Greece, and their rapprochement was only due to their anti-British orientation.¹² There was no place for them with Trikoupis, who was decisively pro-British. Deligiannis was not against the economic development of his country. It would be illogical. Unlike his political rival, he believed that the state should control the economy.¹³

However, despite all the differences that existed between Trikoupis and Deligiannis, we can say that both of them were politically oriented toward the West. Deligiannis, for example, was convinced that Greece, in a geopolitical context, was a bridge between the West and the East. In his view, the Greek people had the advantage of being a sort of a Western envoy for civilizing the East.¹⁴ This attitude is reminiscent of the thoughts of Kolettis, who was the founder of the Greek Megali Idea.

Trikoupis was known for the phrases: “Greece is destined to live and will live” and “Greece will become the stock market of the East”.¹⁵ However, according to Veremis and Koliopoulos, Trikoupis was the first Greek politician after Capodistrias who had clear views about the goals and the power of the state.¹⁶ In order to accomplish the above-mentioned, he had to push for major reforms in the country.

The military reforms undertaken by Trikoupis constituted an important part of the policies of his governments. These military reforms were carried out under the motto “national readiness is a question of the existence of Hellenism,” and the goal was to

12 Varban N. Todorov, *Greek federalism during the nineteenth century. Ideas and projects*, East European Quarterly, Boulder, 1995, p. 113

13 *Ibidem*, c. 112

14 Νίκη Μαρωνιτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα στην Ελλάδα 1880 - 1910*, Αλεξανδρεία, Αθήνα, 2009, σ. 83

15 Σ. Τζοκας, *Ο Χαρίλαος Τρικούπης και η συγκροτηση του ελληνικού κράτους*, σ. 145

16 Θανος Βερεμης, Γιαννης Κολιοπουλος, *Ελλάς-Η σύγχρονη συνέχεια*, Καστανιωτη, Αθήνα, 2006, σ. 288

create a strong, modern and regular army.¹⁷ Measures had been taken to achieve this objective concerning the organization of military education, training, and armament.¹⁸

Military reforms that were carried out by the Trikoupis government were related to the future of Macedonia. According to the views of this Greek politician, a real battle would be fought in Macedonia between the Balkan states, which in the end would have to end in a war.¹⁹ The war required a ready army. Charilaos Trikoupis was aware that his country possessed weak military force on land and sea compared to the Ottoman army. Therefore, one of the main directions of his reform concerned the armed forces.

In 1882, the mandatory military service was reduced from two years to one, in order to make economy on soldiers' provisions, and use the money on training and equipment.²⁰ This move was probably not without reason. In the period from 1879 to 1882, the number of recruited soldiers reached 30,000.²¹ One Prussian general said that he hardly knew a politician who had a good knowledge of military affairs.²² During 1886 and 1887, the government of Trikoupis wanted to acquire new steam ships for the needs of the Greek navy. The Greek Prime Minister surprised the military officials and the shipbuilders with his knowledge of the matter, more specifically the needs of the navy.²³ Obviously, sometimes, when it comes to military needs, even generals make mistakes. These military purchases were

17 Νίκη Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα*, σ. 84

18 *Ibidem*

19 Ν. Μαρωνίτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα*, σ. 81

20 Douglas Dakin, *The formation of the Greek state: Political developments until 1923*, in: *John T.A.Koumoulides (ed.) Greece in transition*, *Zeno, London, 1977*, p. 51

21 Thanos Veremis, *The military in Greek politics*, *Hurst & Company, London, 1997*, p. 33

22 Jeremiah W. Jenks, *A Greek Prime Minister: Charilaos Tricoupis*, *Atlantic Monthly*, v. 73, issue 437 (March 1894), p. 354

23 *Idem*

not accidental. They were part of the military reforms carried out by Trikoupis in order for the country to become an important factor in international relations, especially those in the region.²⁴ A major influence was probably the unpleasant experience of the past, when his country threatened military action against the Ottoman state, but was unable to enforce it because of its weak military.²⁵ When it comes to military reforms in Greece and relations with the northern neighbor during this period, I think that a slightly more expansive explanation is needed. Trikoupis paid more attention to reforming the navy. This was expected, because the Greeks had to protect their maritime communications, while at the same time to interrupt those of their opponents, the Ottomans.²⁶ He, therefore, felt that the expenses of the navy should have priority over those for the land army, if there was a restriction on spending.²⁷ It should be noted that, when buying warships in 1887, the Greek government took out a loan once again. This was already normal when it comes to Greece, but there is an interesting detail about this loan. The Comptoir d'Escompte from France approved a loan to the Greek government, as it would be used to buy two destroyers from a company where this bank held large stocks.²⁸ This detail concerning lending money to Greece closely resembles today's lending to poorer countries by wealthy banks. Margarita Dritsas, who writes about foreign capital and Greek development, notes that during 1887 and 1889, the Greek state was on the verge of bankruptcy, but it was precisely at that time that the loan was given, and there was a solid reason for that. At the time,

24 Θανος Βερεμης, Γιαννης Κολιοπουλος, *Ελλάς-Η συγχρονη*, σ. 292

25 *Ibidem*

26 Zisis Fotakis, *Greek naval strategy and policy 1910-1919*, Routledge, London, 2005, p. 6

27 *Ibidem*

28 Margarita Dritsas, Foreign capital and Greek development in a historical perspective, *Uppsala papers in economic history, working paper n. 10*, 1993, p. 10

the shares of the Greek state were bought very cheaply and were used for stock market speculation.²⁹ On the other hand, the Greek state continued to have problems with finances. The loans out taken by the Greek state were in fact used for other purposes, and not for those for which they were intended.³⁰

Trikoupis tried to apply his new strategy to reform the army and the navy in a relatively short period of time because he feared that the Ottoman state would, in the meantime, build a network of strategic rail lines in southern Macedonia, or assemble a solid navy.³¹

Military reforms sought funding, but also advice from the side. However, Greece did not have the capacity to carry out by itself Trikoupis' ambitious plans for transforming the army. As a proven, zesty anglophile, Trikoupis initially sought help from the British for the reforms he had planned for the Greek army. However, the answer was not positive. The government in London believed that support for Greek military reform could lead to a situation in which it was bent on supporting the rebellion of the Greek population in the Ottoman state.³²

British indifference was not discouraging for the experienced Greek politician. He now turned to the French. The answer from Paris was positive. Toward the end of 1883, 12 officers, headed by General Koronaios, were sent to France in order to see the capabilities of the French, which could then be applied to the Greek army. That is why a French military mission was called to Athens. France had sent a military and naval mission to Athens to help reform the Greek Armed Forces. In 1884, the mission of General Vosseur arrived in Greece. The work of reforming the Greek army began. When it comes to reforming the Greek army, it should be mentioned that Trikoupis attempted to reform the military academy as well. The time of study was shortened to

29 *Ibidem*

30 *Ibidem*, c.11

31 Z. Fotakis, *Greek naval strategy and policy*, p. 6

32 Z. Fotakis, *Greek naval strategy and policy*, p. 7

five years, instructing cadets to study more military-related subjects instead of science, as had been previously.³³ However, the possibility of studying at the military academy in Athens remained a privilege intended only for those who could pay for it. Nevertheless, in 1884 the School of Naval Cadets was formed.³⁴

His efforts to make the Greek army an important factor in the region, one that would help the state step up its influence, did not yield significant results. The best indicator for this was the military disaster of 1897, when the Greek army was trampled during a short war with the Ottomans.

One of the main features of the governments of Charilaos Trikoupis was the development of infrastructure in the country. The infrastructure investment policy was not without foundation. Greece did not have good roads, and the railway connection was weak. This was one of the reasons for the poor development of the Greek state and economy in comparison with the European ones. Therefore, "Trikoupis thought that the only wise policy, if one looked at the future, was to build good roads and railways as soon as the state could afford it."³⁵ That is why he commenced major infrastructure projects, which later proved to be a worthwhile investment. One of the priorities of Trikoupis was the construction of a good railway infrastructure in the country. He pledged his political authority in order to convince Greek politicians of the necessity of a better rail link to Greek cities. Many consider Trikoupis' address to the Greek Parliament on May 20, 1882 as a key to the further development of railways in Greece.³⁶ In fact, the speech by Trikoupis was not accidental. It was preceded by the conclusion of contracts by which the Trikoupis government foresaw the construction

33 *Ibidem.*

34 Z. Fotakis, *Greek naval strategy and policy*, p. 8

35 *Ibidem*, c. 357

36 John A. Paravantis, *Past, Present and Future of railway transportation in Greece*, *Archives of Economic History*, v. XII, n. 1-2, Athens, 2001, p. 240

of 700 km of tracks in Thessaly, Peloponnesus and Attica.³⁷ Perhaps the problem would not have been that big, if Trikoupis had not cancelled another rail construction contract, concluded by his predecessor, Koumoundouros.³⁸ Trikoupis convinced the MPs of the necessity of building a railroad as he had envisioned. The beginning of the construction of railway lines in Greece was interwoven with long discussions, accusations and misunderstandings, but until the death of Trikoupis in 1896, about 1,000 kilometers of railways were built in the country.³⁹ However, there was one issue that no Greek politician could resolve: connecting the Greek with the Ottoman Railways.

Trikoupis' biggest project was the construction of the Corinth Canal. The idea of its construction went back to 1869, when a French company was established in Greece in order to obtain a concession for the construction of this canal.⁴⁰ Its construction, however, began later, more precisely in 1883, and finally ended in 1893.⁴¹ However, despite the great shortening of the sea route from the Aegean to Italy, the financial benefit of this canal was initially very small.⁴² In 1906, this forced the French company that built and managed the canal to sell it at an auction of the National Bank of Greece for a sum of 430,000 drachmae.⁴³ However, this initially bad economic project, began to yield results in the future.

Greece did not have enough financial resources for major investments. Therefore, like many other economically weak

37 Irene Anastasiadou, *Constructing Iron Europe: Transnationalism and Railways in the Interbellum*, Amsterdam University Press, 2011, p. 212

38 *Ibidem*

39 Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Клио, Београд, 2000, с. 70

40 M. Dritsas, *Foreign capital and Greek development in a historical perspective*, p. 13

41 Р. Клог, *Историја Грчке новог доба*, с. 70

42 *Ibidem*

43 M. Dritsas, *Foreign capital and Greek development in a historical perspective*, p. 14

states, the government of Trikoupis began to borrow from the side. Trikoupis complemented the lack of funds by obtaining new loans. Thus, in the period from 1879 to 1890, six loans were obtained in the amount of 630,000,000 drachmae, and starting from 1887 the government had to spend 40% of the budget for servicing the debts.⁴⁴ During 1883 and 1884 Trikoupis' government took out large foreign loans, but at the same time increased taxes. In a society such as the Greek one, paying taxes was not a popular measure, and we can only assume the reactions. Trikoupis also felt it on his own skin. Although he was the Prime Minister who had set a record during the first half of the 1880s for a three-year unhindered leadership of the state, he lost the elections in April 1885. At that time, some noted that it was a real shame that a politician like Trikoupis had lost the elections for wishing to develop his own country.⁴⁵ The bill for the reforms was paid. Deligiannis, when it comes to state expenditures, held opinions quite different from his political opponent. According to him, the costs should not put an additional burden on the taxpayer.⁴⁶

When it comes to Trikoupis' policy of putting the country in debt, one of his opinions is particularly interesting. At the time, Greece was not a rich and developed country, just like the other Balkan countries. According to Trikoupis, taking out loans was not a burden on the Greek economy, and, according to Jeremiah Jenks, that was the opinion of the British economic experts as well.⁴⁷ The economic policy of Trikoupis, however, was not accepted by some prominent Greek economists. Thus, Ioannis Soutsos, a Liberal, criticizing Trikoupis in regard to his economic reforms, reckoned that the economy should have

44 Tomas Gallant, *Modern Greece*, Arnold, London 2001, p. 50

45 Φειδας Κωστα Κυπρης, *Η Ελλάδα 1821-2004. Ιστορική διαδρομή και οικονομική-τεχνολογική εξέλιξη*, Μιχαήλ Σιδερέη, Αθήνα, 2007, σ. 71

46 *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1700-2000*, τ. 5, Ελληνικά γράμματα, Αθήνα, 2005, σ. 22

47 J. W. Jenks, *A Greek Prime Minister: Charilaos Tricoupis*, p. 357

developed without a “suffocating hug” by the state. Soutsos, together with Aristides Oikonomos, predicted that the state would go bankrupt due to its borrowing, and the way it was being developed.⁴⁸

Writing about the issue of borrowing from foreign creditors, we should bear in mind that the Balkan currencies, including the Greek drachma, were formally or informally bound by the rules of the Latin Monetary Union with the golden franc at the rate of 1:1.⁴⁹

The borrowing, but also the weak industry, contributed to Greece having a large trade deficit by the end of the XIX century. During our research, we encountered data on Greece's trade deficit in the last two decades of the XIX century. In the period from 1886 to 1890, Greek trade deficit was 26 million drachmae; in the period from 1891 to 1895, it grew to 29.3 million, while from 1896 to 1900, it rose to 38.9 million drachmae.⁵⁰ These indicators best illustrate the poor condition of the Greek economy. In fact, one should not forget that the trade deficit in Greece in this period was a permanent state,⁵¹ although the share of foreign trade was in the range of 32.9 to 35.6%, a figure that researches of Greek economic history see as a sign of a strong Greek integration within international trade.⁵² Unlike the rest of the Balkan states, Greece had to import about a quarter

48 Μιχαλης Ψαλιδοπουλος, Η σχέση πολιτικός και οικονομικός θεωρίας στην Ελλάδα 1870-1940, Πασχαλης Κιτρομηλιδης – Μαρσιος Χατζοπουλος (επιμελεια), Διακυμανσεις του νεοελληνικου πολιτικου στοχασμου απο τον 19ο στον 20ο αιωνα, Τετραδια εργασιας 35, ΙΙΕ, Αθηνα, 2014, σ. 143-144

49 John R. Lampe, Varieties of unsuccessful industrialization: The Balkan states before 1914; *The Journal of Economic History*, v. 35/1, (Mar.1975), p. 58

50 *Ibidem*, c. 63

51 P.E. Petrakis, H. Panorios, Economic fluctuation in Greece:1844-1913, *Journal of European Economic History*, vol. 21/1, 1992, p. 34

52 *Ibidem*, c. 36

of its grain needs in the last two decades of the XIX century,⁵³ although it had been given Thessaly from 1881 onwards. The main Greek export products were grapes and grape products, amounting to 54.7% of the total Greek exports in 1890. Most of these exports went to France, where a disease of the vines had appeared, leaving severe consequences on French viticulture. The development of viticulture was not just an idea of the Greek farmers, producers and merchants. According to Joseph, the production was stimulated by the large French demand.⁵⁴ However, after 1892 the situation with the vines in France had been dealt with. As the disease of the grapevine caused problems in France and prompted Greek exports, the overcoming of this problem meant serious headaches for the Greeks. In 1892, there was a sharp decline in Greek grape exports to France, while the demand on the British market, the second largest partner for the export of Greek grapes, remained the same.⁵⁵ Salvation could not be sought in commercial activities, especially not in the industry. During this period, Greece was far from an industrialized country. Thus, in 1889, according to some research, there were 145 factories in the country.⁵⁶

Economic weakness was not random. It was related to the way of practicing politics in the Greek state. Writing on the nature of the Greek state, Keith Legg emphasizes the two characteristics which are most often noticed by Greeks and foreigners concerning modern Greece: the preponderance of the patron-client relationship and the importance of foreign

53 John R. Lampe, *Varieties of unsuccessful industrialization: The Balkan states before 1914*, p. 64

54 Edgar William Joseph, *The politics of westernization, Eleftherios Venizelos third administration of Greece, June 1917-November 1920*, PhD dissertation, University of Pennsylvania, 1980, p.24

55 P. E. Petrakis, H. Panorios, *Economic fluctuation in Greece:1844-1913*; p. 38

56 E. W. Joseph, *The politics of westernization, Eleftherios Venizelos third administration of Greece, June 1917-November 1920*, p.27

influence.⁵⁷ One of the weaknesses of the Greek state in the last two decades of the XIX century was the inability to create classical political parties with clear programs. Although Trikoupis and Deligiannis had target groups among Greek citizens, their political parties were far from being classical political parties by modern European standards. Perhaps one of the reasons for this lies in the way political parties or groups were formed in Greece. The basics of almost all political parties in Greece at that time were located in the Greek Assembly.⁵⁸ The capable or elusive individuals managed to influence a part of the MPs and, thus, create a party. Such was the case with Trikoupis and Deligiannis; and later on, with Rallis and Karapanis. Trikoupis, for example, was a supporter of Koumoundouros, but in 1872 he founded a group of several members in the assembly and, thus, began acting as party leader. Trikoupis, most likely, of all Greek politicians before the Balkan Wars, has contributed the most to the development of democracy in his country, and respect for election results. But his success was neither easy nor without consequences. On June 24, 1874 in the newspaper *Keri* he published a text entitled "Who is to blame?" Above all, here he meant the blame for the political instability in his country. Trikoupis pointed to the Greek King George, whom he accused of misinterpreting the constitution and the way he appointed and replaced Prime Ministers and ministers.⁵⁹ The king's answer was fierce. Charilaos was arrested and the issue of the newspaper was confiscated. But the end of this clash was favorable for the Greek politician. He was released

57 Keith R. Legg, The nature of the modern Greek state in: *John T.A.Koumoulides (ed.) Greece in transition*, p.283

58 Jeremiah W. Jenks, A Greek Prime Minister: Charilaos Tricoupis, p. 359

59 Ioannis A. Tassopoulos, Constitutionalism and the ideological conversion to national unity under the Greek constitution of 1864, in: Anna Frangoudaki and Caglar Keyder (ed.), *Ways to modernity in Greece and Turkey. Encounters with Europe 1850-1950*, I.B. Tauris, London – New York, 2007, 17

on bail, and in 1875 the king appointed him to be the new Greek Prime Minister. George understood his mistake. In his address to the assembly, the Greek monarch emphasized that in the future only he who had the greatest confidence of the assembly would be appointed Prime Minister.⁶⁰ In Greece, since then, the government is led by a politician who has a guaranteed majority in the assembly. Greek politicians have recognized, and recognize, electoral defeats, no matter how tight and painful they are for their careers. Trikoupis undoubtedly has credit for the further development of his country, like no other Greek politician before him, and but a few after him.

Trikoupis, according to one researcher of his work, did not regard the Greek assembly as a tool of the will of the people, but rather as an institution through which the necessary modernization could be achieved.⁶¹ Namely, he intended to bring the many political groups that were present in parliament down to two parties: “the free functioning of the parliament will turn the parties from personal to real, from many to two.”⁶² When it comes to the assembly, he introduced a novelty, which had not previously been done by any Prime Minister. We can freely say that Trikoupis established the foundations for the functioning of the political parties in Greece. He did not succeed in everything he intended to achieve, but none of his predecessors managed to change the Greek political scene like he did. In 1886, the Trikoupis government reformed even the Greek assembly itself. The number of MPs was reduced to 150. The purpose of limiting the number of people in the assembly was not pointless. The MPs, according to Trikoupis, should have more to do with the electoral districts and the district factors,

60 *Idem*, 18; Πρακτικά των συνεδριασεων της Βουλης, 1876, 5

61 Делян Русев, „ За съжаление фалирахме“: Двупартийният експеримент на Charilaos Trikoupis или един неуспешен опит за стабилизация на гръцкия политически живот, *Via Balcanica* 2/2013, София, 2013, с. 19

62 *Ibidem*

that is, to work in the direction of local interests.⁶³ In contrast to this, Trikoupis' rival, Deligiannis, thought that the number of members of the Greek assembly should be greater.⁶⁴

The establishment of this two-party system, which enabled clientelism and patronage, shows us something that was not very logical, given that Greece was still an agrarian country with a large rural population. There was a flaw in that society. Namely, there was a lack of political formations that would reflect the interests of the majority of the population - the peasants.⁶⁵ Trikoupis was not very interested in them, while Deligiannis, on the other hand, did not have great ideas that would be in their favor. In Greece, during this period, the so-called agrarian issue remained unsolved.

Trikoupis was convinced that Greece possessed the human potential to become the perfect country. To do this, Greece needed a good technical education,⁶⁶ which it did not have. That was the direction of the reforms that he implemented in the educational system. However, it took time to develop the sciences that would be favorable for the development of the country. In Athens, the Commercial and Industrial Academy of Rousopoulos was founded, which gradually attracted the attention of young Greeks for the sciences that would help develop Greece.⁶⁷ But, there was only one school in the field of mathematics.

The process of reforms and modernization of the Greek state and society led to a change in the structure of the population, i.e., the number of people who lived in Greek cities increased. Thus, from 1879 to 1889, the number of inhabitants of Athens

63 *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1700-2000*, τ. 5, 21

64 *Ibidem*, c. 23

65 George Andreopoulos, State and Irredentism; Some reflections on the case of Greece, *The Historical Journal*, v. 24/4 (Dec. 1981), p. 957

66 Alexander N. Damianakos, *Charilaos Trikoupes and modernization of Greece 1874-1894*, p.82

67 William Miller, *Greek life in town & country*, p.153

increased from 63,374 to 107,251; of Piraeus from 21,055 to 34,327; and of Patrae from 25,494 to 33,529.⁶⁸ However, the population of Larissa went down from 19,800 to 13,610 because of the expulsion of the Muslim population of this city after the addition of Thessaly to Greece. The increase in the number of people in the urban areas was due not only due to a natural increase, but also to the migration of the rural population, who saw a better future in the urban areas.

Historian George Mavrogordatos rates the period in which Trikoupis and his political group were the leading force in Greece as a not quite spectacular time, in which the power and aspirations of the domestic commercial bourgeoisie still grew significantly.⁶⁹ Gerasimos Augustinos, in the context of Trikoupis' attempts to modernize the Greek state, wrote that the competition with his political opponent, Theodoros Deligiannis, as well as the need for moderate reforms in order not to expel potential investors, had a part in Trikoupis' program being achieved only partially.⁷⁰ Reforms undertaken by Trikoupis as a strategy of his governments did not only aim to change the appearance of Greek society, but also to ensure a continuous stride toward the country's progress.⁷¹ How difficult it was for Trikoupis to accomplish his ideas can be seen from the following example.

Due to excessive borrowing, in 1893 the Greek state could no longer function economically. Namely, its debt was enormous, with the interest rate reaching 70%.⁷² Trikoupis

68 *Ιστορία του νέου ελληνισμού 1700-2000*, τ. 5, 58

69 Geogre Th. Mavrogordatos, *Stillborn Republic. Social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London, 1983, p. 124

70 Gerasimos Augustinos, *Hellenism and the Modern Greeks*, in: Peter Sugar (ed.), *Eastern European Nationalism in the Twentieth Century*, The American University Press, Washington, 1995, p. 172

71 Ν. Μαρωνιτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα*, σ. 82

72 Κωνσταντίνος Βακαλοπούλου, *Νεοελληνική ιστορία 1204 -1940*, σ.

was in an extremely difficult situation. His policy of economic strengthening of the state, as a precondition for achieving its territorial aspirations, suffered an undoubted collapse. Trikoupis could no longer manage the country. In August 1893, he resigned as Prime Minister, but the economic problems in Greece could not be resolved for quite some time. That was precisely the chance for Trikoupis to return to the helm of the Greek government; he managed to achieve this in late October 1893. But the only thing he could do was to recognize his country's economic inability. At the beginning of December, in the Greek parliament, he declared bankruptcy of the state. In a way, this was salvation for the Greek state, as bankruptcy also meant avoiding obligations for the repayment of loans. But it was also the beginning of Trikoupis' end on the Greek political scene. Soon Trikoupis completely withdrew from politics. In April 1895, his party suffered a major defeat in the election. He did not even win a seat in the Greek assembly. Trikoupis' defeat by his political opponent Deligiannis was disastrous. His once-popular party got 20 seats, while his fierce political opponent managed to get 150 seats in the Greek assembly.⁷³ Most likely disappointed by his own failure, Trikoupis left Greece, the country he had worked so hard for. He went to Cannes, France, where he died in March, 1896. In April the same year, he was buried in the Greek capital.

73 N. Μαρωνιτη, *Πολιτική εξουσία και εθνικό ζήτημα*, σ. 121

Поліна Бондаренко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ГЕНДЕРНИЙ АСПЕКТ СТАЛІНСЬКОЇ РЕПРЕСИВНОЇ ПОЛІТИКИ (НА ПРИКЛАДІ КРИ- МІНАЛЬНО-СЛІДЧИХ СПРАВ ДРУЖИН «ВОРО- ГІВ НАРОДУ»)

Для України XXI століття важливим є розвиток різних історичних напрямків. Зокрема актуальним та популярним серед дослідників є гендерний підхід, тому для сучасного історієзнавства важливими є дослідження тієї чи тієї події через його призму.

Однією з найтрагічніших сторінок в історії нашої держави є часи сталінських репресій, що торкнулися долі мільйонів українців та українок. На сучасному етапі розвитку української історіографії важливим напрямком є вивчення жіночого досвіду сталінського репресивного механізму.

Зарубіжні історики приділяють велику увагу дослідженню жіночого питання в СРСР. Зокрема, спробу радянської ідеологічної машини створити «нову радянську жінку» проаналізувала дослідниця Лінн Етвуд [2]. Історикиня Чой Чаттер'є розглянула наскільки в СРСР було втілено гендерну

рівність, а також як радянська ідеологія реалізувала політику держави щодо жінок [20].

Також у зарубіжній історіографії розглянуто питання репресій проти жінок. Жіночий досвід репресій у Радянському Союзі та Східній Європі вивчає колектив авторів Келлі Хігнетт, Мелані Іліч, Даля Лейнарте, Корина Снітар [8]. Гендерну методологію, розглядаючи чоловіків та жінок у новій для них ролі – репресованих, використовують дослідники Альбіна Жанбосінова, Айнур Казбекова, Гулжанат Ніязканкизи [6]. Анфіса Кукушкіна на основі архівних матеріалів показує особливості створення та функціонування Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини, а також механізм проведення репресій проти дружин і дітей «ворогів народу» [11]. Особливості кримінальних справ членів сімей «зрадників Батьківщини» аналізують дослідники В'ячеслав Бітюцький та Ігор Новінський [2].

Попри популярність цього напрямку серед зарубіжних дослідників, українські історики приділяють названій тематиці менше уваги. Досвід жінок у Другій світовій війні розглядають Катерина Кобченко [10], Тетяна Пастушенко [12], Олена Стяжкіна [16, 17].

Дослідниця Оксана Кісь показує стратегії виживання українок у таборах ГУЛАГу, аналізуючи жіночий досвід таборового повсякдення [9].

Вивчаючи сталінські репресії 1930-х рр., дослідники здебільшого звертають увагу на Великий терор 1937-1938 рр., а також на чоловічий досвід репресій. Малодослідженою є одна з найганебніших сталінських репресивних кампаній – операція щодо дружин і дітей «ворогів народу». Оперативний наказ № 00486 був документом, який детально описував порядок репресій проти цієї категорії репресованих. Зауважимо, що названа операція торкнулась не лише жінок і дітей, але й інших родичів «ворогів народу».

Фрагментарно це питання розглядають українські історикині Лариса Якубова та Яна Примаченко [21]. Важливим доробком з названої тематики є роботи української дослідниці Тамари Вронської [3, 4].

Основними завданнями пропонованої наукової розвідки є: аналіз кримінально-слідчих справ жінок, засуджених як дружин «ворогів народу»; визначення особливостей та відмінностей.

Оперативний наказ № 00486 «Про операцію з репресування дружин і дітей зрадників Батьківщини» був виданий 15 серпня 1937 року. Він передбачав розпочати репресування дружин «зрадників Батьківщини», членів право-троцькістських шпигунсько-диверсійних організацій, засуджених Воєнною колегією та воєнними трибуналами за першою та другою категоріями, починаючи з 1 серпня 1936 року [14, арк. 19]. Пізніше керівництво країни вирішило поширити операцію № 00486 на тих жінок, чоловіків яких було засуджено за іншими злочинами. На початку жовтня 1937 р. вийшов документ, який дозволив заарештовувати дружин, чоловіків яких було засуджено за наказом № 00485 («польська лінія»), «харбінців» [13], дружин румунських та німецьких «шпигунів» [4, с. 154].

Наказ № 00486 детально описував процедури арешту дружин, порядок ведення кримінальної справи над ними, порядок конфіскації майна, а також питання, пов'язані з дітьми засуджених батьків та питання, що стосуються інших родичів. Арешту підлягали дружини, які були в юридичному чи фактичному шлюбі із засудженим на час його арешту; жінки, які на час арешту чоловіка були з ним розлучені, але були причетні до його «контрреволюційної діяльності» [14, арк. 21]; жінки, які приховували засудженого чоловіка; дружини, які своєчасно не повідомили органи влади про «антирадянську діяльність» свого чоловіка [14, арк. 22]. Наказ зобов'язував місцеві органи влади НКВС заарештовувати та засуджувати

дружин «ворогів народу» через Особливі наради при НКВС на термін 5-8 років позбавлення волі [14, арк. 24].

Засуджених жінок вимагалося відправляти до Темниківського виправно-трудового табору [14, арк. 25], а саму операцію з репресування дружин «ворогів народу» закінчити вже до 25 жовтня 1937 р., постійно звітуючись наркомку внутрішніх справ СРСР [14, арк. 31].

Але названа операція не закінчилась у вказаний керівництвом термін. Для прикладу, на території УРСР упродовж другої половини 1937 р. було заарештовано понад 7 тисяч дружин «ворогів народу» [15, арк. 27]. Ця статистика не є точною, адже радянські репресивні органи не вели окремі звіти для членів сім'ї зрадників Батьківщини (далі – ЧСЗБ), а якщо й вели, то вони, імовірно, були знищені. Тому, вірогідно, названі цифри можуть бути набагато більшими.

Операція пішла на спад у другій половині 1938 року. У кінці листопада цього ж року видано наказ НКВС СРСР № 00762, унаслідок якого операцію під номером № 00486 було зупинено [7].

Кримінально-слідчі справи дружин «ворогів народу» є типовими та мають дві частини: процесуальну та реабілітаційну. На прикладі декількох справ, розглянемо особливості слідства ЧСЗБ.

Механізм репресій дружин «зрадників Батьківщини» показує кримінально-слідча справа домогосподарки Олександри Княгницької. Після того, як розпочалося попереднє слідство у справі жінки [19, арк. 1], одразу було встановлено міру запобіжного заходу – утримування під вартою, а справу передано Київському обласному прокурору [19, арк. 2]. Потім в архівно-слідчій справі йде ордер на обшук та арешт [19, арк. 4]. Зауважимо, що всі ці документи мають ту ж дату – 25 вересня 1937 р. [19, арк. 1,2,4]. Тобто ретельний обшук проводився одночасно з арештом, як і передбачав наказ «№ 00486» [14, арк. 22].

Обвинувачення жінки було сформульовано так: «являлась женой была соучастницей к-р преступлений КНЯГНИЦКОГО Павла Ефимовича...» [19, арк. 3]. Загалом, у більшості кримінально-слідчих справ дружин «ворогів народу» містилося стандартне формулювання: «До арешту чоловіка проживала разом із ним і була втаємничена в його контрреволюційній діяльності»; рідше: «сприяла його контрреволюційній діяльності» [4, с. 159]. Під час обшуку в жінки було вилучено паспорт [19, арк. 5]. Олександрі Аркадіївні було висунуто обвинувачення за статтями 54-10 та 54-12 [19, арк. 7]. Тобто жінку було звинувачено в «антирадянській пропаганді та агітації» та недонесенні органам влади про контрреволюційний злочин. Після арешту та обшуку жінок конвоювали до в'язниць, окрім винятків: арешту не підлягали дружини з немовлятами чи з хворими дітьми, а також важкохворі та жінки похилого віку [14, арк. 22].

Далі в справі йде довідка про сім'ю заарештованою. Наявність цього документа відрізняє справи дружин «ворогів народу» від інших «злочинців». Такі довідки повинні були бути складені на основі ретельної перевірки родини заарештованого, додаткових даних та компрометаційних матеріалів [2]. Але в більшості випадків жодних додаткових даних та компрометаційних матеріалів такі довідки не мали [2]. У названій довідці від 14 вересня 1937 р. зазначено, що чоловік заарештованої засуджений до ВМП, а також, що компрометаційних матеріалів на Олександрю Княгницьку та двох її дочок немає [19, арк. 9,10]. Наприкінці довідки зроблено висновок: «На основании приказа Наркома Внутренних Дел СССР от 15 августа 1937 года за № 00486 семья осужденного Княгницыкого П.Е. подлежит репрессированию» [19, арк. 10]. Зауважимо, що в деяких кримінальних справах довідки на сім'ю взагалі були відсутні [2].

Інформація, отримана в результаті допиту жінок, не відігравала ролі у формулюванні звинувачення [21, с. 407]. Допити були «формальністю» для слідчих. У справі наявний лише один допит від 29 вересня [19, арк. 11] і два додаткових протоколи допиту від 3 та 9 жовтня [19, арк. 13, 14], які, традиційно в справах дружин «ворогів народу», короткі [4, с. 159]. Питання переважно стосувалися чоловіка Олександри Княгницької та обізнаності жінки в його «контрреволюційній» діяльності. Останній додатковий допит взагалі складався з одного питання: «Признаєте себе виновной в указанных преступлениях?» [19, арк. 14]. У більшості кримінальних справ дружин «ворогів народу» це питання закінчувало допит [4, с. 160].

10 жовтня жінці було пред'явлено протокол про закінчення слідства та передачу його до Особливої наради [19, арк. 15]. 11-го жовтня з'явився обвинувальний висновок [19, арк. 16, 17], де було зазначено, що жінка знала про «контрреволюційну» діяльність чоловіка й приховала це від органів влади (статті 54-10 та 54-12) [19, арк. 16]. Речові докази в справі були відсутні [19, арк. 17]. Особлива нарада постановила Олександрю Княгницьку, як ЧСЗБ, відправити до Темниківського табору строком на 5 років від 25 вересня 1937 р. [19, арк. 20].

Далі в архівно-слідчій справі йде реабілітаційна частина. У 1956 р. Олександрю Княгницьку було реабілітовано за відсутністю складу злочину [19, арк. 22]. Довідку про реабілітацію жінки було передано її дочці Ользі Княгницькій (проживала у м. Вінниця), але вона відповіла, що про місцезнаходження матері нічого не знає [19, арк. 28].

Розглянемо справу співробітниці Інституту української літератури ВУАН - Хаї Оксман [5, арк. 2]. У період слідства в жінки було немовля, тому її доля склалася по-іншому. Слідчу справу було відкрито 27 листопада 1937 р., «злочинна діяльність» була виражена в тому, що жінка була дружиною засудженого троцькіста [5, арк. 1]. Запобіжною мірою було

визначено підписку про невіїзд [5, арк. 2]. Як було зазначено вище, арешту не підлягали дружини з немовлятами або з хворими дітьми [14, арк. 22]. У тих, хто підпадав під таку категорію, брали підписку про невіїзд та наглядали за родиною [14, арк. 22]. 5 грудня жінку було притягнуто до відповідальності за статтею 54-12 та звинувачено вже в тому, що вона знала про контрреволюційну діяльність свого чоловіка та приховала її від органів влади [5, арк. 6]. Подібно до інших архівно-слідчих справ такого типу, у справі жінки наявна довідка про родину [5, арк. 7].

На початку грудня відбувся перший і єдиний допит жінки [5, арк. 10,11]. Запитання були такого ж типу, як і в Олександрі Княгницької: «Давно ли вы знаете Проня Игната и как долго с ним проживали совместно?»; «Что Вам известно о к-р деятельности мужа...?» та ін. [5, арк. 11]. Цікаво, що в допиті відсутнє запитання: «Чи визнаєте ви себе винною?» [5, арк. 11 зв.].

На відміну від попередньої справи й загалом від справ ЧСЗБ, у Хаї Іллівни наявний допит свідків – Ігната Сінко [5, арк. 12, 13] та Андрія Бабіжу [5, арк. 14-16]. Слідчого цікавило, чи була Хая Оксман дружиною Ігната Проня. Також було питання про те період знайомства. За показами свідків видно, що чоловік і жінка були знайомі до шлюбу невеликий проміжок часу [5, арк. 15, 16 зв.], хоча сама жінка в 1965 р. напише в заяві до обласного прокурора Київської області, що в офіційному шлюбі з Ігнатом Пронем не перебувала [5, арк. 26 зв.]. Зважаючи на те, що основним доказом провини дружини «ворога народу» було перебування в шлюбі, зрозуміло для чого слідчим потрібна була така інформація. А те, що жінка не була в офіційному шлюбі, не могло звільнити її від відповідальності, адже за наказом № 00486 перебування у фактичному шлюбі не відрізнялося від офіційного.

В обвинувальному висновку жінки за статтею 54-12 було визнано, що вона була дружиною Ігната Проня та проживала

спільно з ним [5, арк. 18]. Уже 5 грудня 1937 р. справу жінки було направлено на розгляд Особливої наради [5, арк. 17]. За рішенням Особливої наради від 5 лютого 1938 р. жінку мало бути направлено до виправно-трудових таборів строком на 5 років [5, арк. 19]. Після оголошення рішення Особливої наради жінка 5 червня 1938 р. написала заяву керівникові Обласного комітету НКВС, у якій просила повернути їй вилучений паспорт [5, арк. 22]. Окрім того, жінка просила «дать мне возможность оправдать доверие честной патриотки нашей страны» [5, арк. 22 зв.]. Далі була заява від 22 червня, де жінка наголошувала, що не знала нічого про «контрреволюційну» діяльність чоловіка й знову просила повернути їй документ [5, арк. 21].

Але до таборів жінка не потрапила. Проаналізувавши документи кримінально-слідчої справи, нами було з'ясовано, що Хая підписала документ про те, що 13 липня 1938 р. вона мала відправитися в заслання [5, арк. 23]. Далі в справі прикріплено постанову, що 31 січня 1939 р. слідчу справу було припинено [5, арк. 24]. Було зазначено, що Хая Оксман все ж таки не знала про «контрреволюційну» діяльність чоловіка, постановлено анулювати підписку про невиїзд [5, арк. 24].

У 1965 р. жінку було реабілітовано [5, арк. 40] й зазначено, що хоча справа Хаї Іллівни була припинена на початку 1939 р., але на той час не було відмінено рішення Особливої наради від 5 лютого 1938 р., тому припинення справи від січня 1939 р. було незаконним [5, арк. 32].

Долю жінки можна простежити в заяві жінки, написаній у 1965 р. [5, арк. 26-28]. Хая пояснює, що була засуджена до адміністративної висилки, але не з'явилась на пересильний пункт [5, арк. 26 зв.]. Хая Оксман дуже емоційно описує ці події свого життя: «Страх самосохранение, молодость, жажда жизни и чувство невиновности на нарушение. На сборный пункт не явилась. В дальнейшем я скрывалась. В следствие страха заболела сахарным диабетом» [5, арк. 26 зв.].

Справа Клавдії Шумяцької (ДОДАТОК – ФОТО) відрізняється тим, що розпочалася вже в період спаду операції проти ЧСЗБ. Жінка була дружиною колишнього голови Верховного суду УРСР, якого було звинувачено як учасника «антирадянської право-троцькістської організації» [18, арк. 5]. 17 червня 1938 р. запобіжною мірою для жінки було обрано утримання під вартою [18, арк. 7]. Через місяць Клавдії Михайлівні було пред'явлено звинувачення за статтею 54-12: «...являлась женой ШМЯТСКОГО... была осведомлена о его контрреволюционной деятельности» [18, арк. 17]. 1 серпня слідство було продовжено до 15 вересня [18, арк. 18]. У цій справі довідка про родину відсутня.

Перший допит відбувся 15 вересня та містив стандартні питання: «скільки років ви одружені», «розкажіть про вашу контрреволюційну діяльність, а також про діяльність чоловіка» та ін. [18, арк. 20].

Без обвинувального висновку слідчу справу жінки було направлено на розгляд Особливої наради ще в жовтні 1938 р. [18, арк. 33]. Також, у справі наявний обвинувальний висновок на чоловіка – Федора Шумяцького [18, арк. 28-31]. Його, до речі, 22 вересня 1938 р. було засуджено до ВМП [18, арк. 32].

У листопаді 1938 р. радянська влада скасувала наказ № 00486 [4, с. 219]. Слідство жінки все одно продовжувалось. Наступний допит відбувся 20 лютого 1939 р. [18, арк. 21, 22]. Окрім питання про антирадянську діяльність чоловіка, у цьому допиті запитували про родичів жінки [18, арк. 22]. Наступний допит пройшов 3 березня й концентрувався на тому, що жінка до 1917 року була членом партії есерів [18, арк. 23]. Відповідно, через скасування оперативного наказу, слідчим треба було шукати новий «злочин». Зауважимо, що весь цей час, від початку слідства, жінка перебувала у в'язниці [18, арк. 37].

Обвинувальний висновок, нарешті, з'явився 13 березня 1939 р. [18, арк. 36, 37]. Клавдія Шумяцька, заарештована як дружина «ворога народу», підлягала висилці як «соціально-небезпечний» елемент [18, арк. 37]. У кінці березня справу Клавдії Михайлівні знову направлено на розгляд Особливої наради [18, арк. 38]. За рішенням від 5 жовтня 1939 р. жінку було засуджено до заслання в Казахстан, строком на три роки від 17 червня 1938 р. [18, арк. 41]. Загалом жінка провела у в'язниці півтора роки [18, арк. 44]. В архівно-слідчій справі наявна медична довідка, де зазначено, що в жінки пухлина матки [18, арк. 39]. Можливо, зважаючи на стан здоров'я, справа тягнулась так довго і жінку не було засуджено до ВТТ. У Казахстані жінка працювала швачкою [18, арк. 51]. Звільнена була 17 червня 1941 р. [18, арк. 63].

З 1945 р. Клавдія Михайлівна починає писати листи та заяви до влади з проханням зняти з неї судимість. Уперше жінка пише до голови Верховної Ради СРСР Михайла Калініна [18, арк. 44]. Вона зазначає, що в період слідства їй не було пред'явлено жодних обвинувачень, на її питання щодо засудження, вона почула у відповідь: «За то, что вы знали, да не сказали» [18, арк. 44]. Жінка в доволі емоційній манері, яка притаманна радянським «листам до влади», описує своє життя й наприкінці просить розглянути її заяву: «Мне обидно носить на себе незаконное пятно отверженности т.к. я... отдавала все, что была в силах для родины, для партии... Я прошу разобрать мое прошение и снять с меня незаслуженный позор, чтобы я остаток дней могла отдать делу Великого Сталина чувствуя себя равноправный членом... советской семьи» [18, арк. 44 зв.]. Попри велику кількість довідок із різних місць роботи, позитивну характеристику та відсутність компрометаційних матеріалів, 28 червня 1947 р. Особлива нарада при МДБ СРСР відмовила в знятті судимості [18, арк. 60].

У січні 1949 р. Клавдія Михайлівна знову направляє заяву до Верховного Суду СРСР [18, арк. 66, 66 зв.]. Цю заяву також відхилили пояснивши тим, що заява про перегляд справа відхилена через «отсутствие оснований» [18, арк. 62]. Лише в 1955 р. рішення Особливої наради від 5 жовтня 1939 р. було відмінено [18, арк. 81], а Клавдію Михайлівну було реабілітовано [18, арк. 82].

Кримінально-слідчі справи дружин «ворогів народу» зазвичай були короткими та містили стандартний набір документів (типовою є архівно-слідча справа Олександри Княгницької). Проаналізувавши відповідні документи, було зроблено висновки. Важливою особливістю кримінально-слідчих справ ЧСЗБ була наявність довідки про родину. У справах жінок у більшості випадків відсутні покази свідків, а самих жінок допитано лише раз. Іноді могли бути додаткові короткі допити, які, як і основні, не мали ролі в майбутньому вирокі жінок. Допити мали стандартні питання, переважно, щодо чоловіків, їхньої «антирадянської» діяльності та їхнього оточення.

Репресивні органи виділяли два «злочини» ЧСЗБ: по-перше, найголовніше, жінки були дружинами «зрадників Батьківщини»; по-друге, дружини не «викрили» своїх чоловік (стаття 54-12 КК УРСР, зазначалася в постановках на арешт та обвинувальних висновках).

Важливою особливістю кримінального слідства проти «дружин зрадників Батьківщини», було те, що долю жінок уже до засудження було визначено наказом № 00486. Усупереч слідчому процесу, кожна з жінок отримувала свої 5 чи 8 років.

Винятком є засудження Хаї Оксман. Жінка не була заарештована, бо мала немовля та, відповідно до наказу № 00486, підписала документ про невиїзд. У лютому 1938 р. була засуджена до 5 років ВТТ. Хаю Іллівну не було етаповано до таборів. Імовірно, вирок жінки було замінено

на адміністративну висилку, адже так зазначено в заяві до військового прокурора. На пересильний пункт жінка не з'явилась, а справу на початку 1939 р. було припинено. На заміну вироку могли вплинути названі вище причини. А на припинення справи – той факт, що вже в кінці 1938 р. оперативний наказ проти ЧСЗБ було скасовано.

Специфічною є також справа Клавдії Шумяцької, «злочин» якої було перекваліфіковано. Жінка з дружини «ворога народу» стала «особливо-небезпечним елементом». Можемо пояснити це тим, що її справа розпочалася в період спаду Великого терору й власне операції проти дружин «ворогів народу», а також затягнулася до відміни оперативного наказу проти ЧСЗБ. Окрім того, кримінально-слідча справа показує, що положення наказу № 00486 могли порушуватись. Відповідно до наказу важкохворих жінок не можна було відправляти до в'язниці, але, попри це, Клавдію було заарештовано.

Жінки, які були заарештовані як члени сім'ї зрадника Батьківщини повною мірою відчували на собі репресивний механізм. Окрім втрати родини, перебуванні в таборах, тавро ЧСЗБ переслідувало їх упродовж усього життя.

Перспективність нашого дослідження не викликає сумнівів. Подальший аналіз гендерних аспектів сталінських репресій є актуальним та важливим для розвитку української історичної науки. У майбутньому важливим є розширення кола категорії репресованих жінок. Аналіз та характеристика заарештованих та засуджених українок за інші «політичні злочини» у різні історичні періоди сталінізму допоможе зробити ширші узагальнення та з'ясувати різні аспекти радянської гендерної політики.

Список використаної літератури

1. Attwood L. *Creating the New Soviet Woman. Women's Magazines as Engineers of Female Identity*. New York: St Martin's Press, 1999. 213 p. (монографія)

2. Битюцкий В.И., Новинский И.Н. Особенности дела членов семей «изменников родины». «К 70-летию начала «Большого террора»»: материалы III Всероссийской науч. конф., м. Краснодар, 2006. URL: <http://maxima-library.org/component/maxlib/b/364055?format=read> (електронні ресурси)

3. Вронська Т.В. Заручники тоталітарного режиму: репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917—1953 рр.). НАН України. Інститут історії України; Служба безпеки України. Інститут дослідження проблем державної безпеки. К.: Інститут історії України, 2009. 486 с. (монографія)

4. Вронська Т. В. Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917-1953 рр.): Наукове видання. Київ: Темпора, 2013. 624 с. (монографія)

5. ГДА СБУ. Фп. 33734. Арк 1-40

6. Жанбосинова А., Казбекова А., Ниязханкызы Г. Гендерный аспект политических репрессий (на примере Восточного Казахстана). *Мир большого Алтая: международный научный журнал*. Усть-Каменогорск, 2018. № 4(4). С. 545-557 (частина видання: періодичного видання – журналу, газети)

7. Інститут національної пам'яті. «Польская операция» НКВД 1937-1938. Приказ Наркома Внутренних дел о порядке осуществления постановления СНК и ЦК ВКП(б) от 17 ноября 1938 года. 26 ноября 1938 г. URL: <https://operacja-polska.pl/nkr/o-operacji-polskiej-nkw/dokumenty/1000,17-1938-26-1938.html> (електронні ресурси)

8. Kelly Hignett, Melanie Ilič, Dalia Leinarte, Corina Snitar. *Women's Experiences of Repression in the Soviet Union and Eastern Europe*. Routledge, 2018. 240 p. (монографія)

9. Кісь О. Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.

10. Кобченко К. Жінки як військовий ресурс тоталітарної влади: радянські гендерні стратегії передвоєнного часу. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. Істор. наук К. Кобченко, канд. Істор. наук О. Кісь*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 60-68. (частина видання)

11. Кукушкина А.Р. Акмолинский лагерь жен «изменников Родины»: истории и судьбы. Караганда. 2002. 184 с. (монографія)
12. Пастушенко Т. Радянські жінки-військовополонені: стратегії виживання, досвід, долі. *Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства: зб. наук. праць / за наук. ред. докторки істор. наук Г. Грінченко, канд. Істор. наук К. Кобченко, канд. Істор. наук О. Кісь*. Київ: ТОВ «АРТ КНИГА», 2015. С. 103-120. (частина видання)
13. Петров Н., Рогинский А. «Польська операция» НКВД 1937-1938 гг. URL: <http://old.memo.ru/history/polacy/00485art.htm> (електронні ресурси)
14. Приказ НКВД СССР № 00486 // ГДА СБ України (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 9. С. 81. Арк. 19-31
15. Статистичні звіти органів УДБ НКВС УРСР про результати оперативно-слідчої роботи з червня по грудень 1937 р. // ГДА СБ України (Галуз. держ. арх. Служ. безп. України). Ф. 42. С. 36. Арк. 1-91.
16. Стяжкіна О. Жінки України в повсякденні окупації: фактори відмінності сценаріїв й досвідів. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. Київ, 2015. С.68–83 (частина видання)
17. Стяжкіна О. Стигма окупації: Радянські жінки у самобаченні 1940-х років. Київ: Дух і Літера, 2019. 384 с. (монографія)
18. ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Сп. 30309. Арк. 1-82
19. ЦДАГО. Ф. 263. Оп. 1. Сп. 38637. Арк. 1-37
20. Чаттер'є Ч. Ідеологія, гендер і пропаганда в Радянському Союзі: історичний огляд. *Гендерні дослідження, проект «Донбаські студії»* / Фонд ІЗОЛЯЦІЯ. Платформа культурних ініціатив; Представництво Фонду імені Генріха Бьолля. К., 2015. С. 102-126 (частина видання)
21. Якубова Л., Примаченко Я. В обіймах страху і смерті. *Більшовицький терор в Україні*. Харків. 2016. 543 с. (монографія)

Резюме

У статті авторка за допомогою архівно-слідчих справ жінок показує реалізацію оперативного наказу № 00486 «Операція по репресуванню дружин і дітей «зрадників Батьківщини». На основі аналізу та характеристики кримінально-слідчих справ жінок, засуджених як дружин «зрадників Батьківщини», розглянуто специфіку та особливості кримінального слідства над жінками.

Ключові слова: великий терор, член сім'ї «зрадника Батьківщини», дружина «зрадника Батьківщини», кримінально-слідча справа, гендерна історія, сталінські репресії, «ворог народу», державний терор.

Summary

In the article, the author with the help of archival and investigative cases of women shows the implementation of the operational order № 00486 "The Operation to repress the wives and children of "traitors of the Motherland". Based on the analysis and characteristics of criminal investigation cases of women convicted as wives of "traitors of the Motherland", the specifics and features of criminal investigation against women are considered.

Key words: great terror, family member of the "traitor of the Motherland", wife of the "traitor of the Motherland", criminal investigation, gender history, Stalinist repressions, "enemy of the people", state terror.

Анатолий Демидович

Барановичский государственный университет

Республика Беларусь

ВЛИЯНИЕ ЗАПАДНОЕВРОПЕЙСКОЙ КУЛЬТУРЫ НА ФОРМИРОВАНИЕ МИРОВОЗЗРЕНИЯ ШЛЯХТЫ ВЕЛИКОГО КНЯЖЕСТВА ЛИТОВСКОГО В РОССИЙСКОЙ И БЕЛОРУССКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ XIX – ПЕРВОЙ ТРЕТИ XX ВЕКА

Культура шляхетского сословия Беларуси эпохи Возрождения представляла собой неотъемлемую часть культуры народов ВКЛ. Шляхта играла значительную роль во всех сферах общественной жизни и непосредственным образом способствовала распространению в духовной жизни народов ВКЛ гуманистических идей и представлений эпохи Возрождения.

Начиная с 50-х годов XIX века, в российской исторической науке исследователи в обобщающих трудах по истории ВКЛ касаются шляхетской проблематики. Интерес к данной проблематике был вызван общественно-политическими событиями в крае и обуславливался во многом идеологическим и политическим факторами. Пионерами

в разработке данного вопроса выступили представители исторической школы «западноруссизма». М.О. Коялович выдвигал тезис о бесклассовом характере «западнорусского общества». Историк происхождения шляхты связывал с польским влиянием и утверждал, что шляхетское сословие, как социальный институт, было абсолютно чужеродным явлением для западнорусской жизни [1, с.50]. Рост могущества шляхетского сословия и его полонизация, по заключению историка, привели не только к потере национального развития и подписанию Люблинской унии, но и явились причиной национально-религиозной борьбы [2, с.253].

М.О. Коялович в методологическом плане проблему полонизации шляхты свел к национально-конфессиональному противостоянию русской и польской культур. Исследователь обвинил шляхетское сословие в распространении веяний западноевропейской жизни и видел в ее лице первопричину всех бедствий в стране: «Страшное порабощение простого русского народа в крепостное состояние, наряду с другими великими бедствиями было перенесено в Западную Россию поляками вместе с польской теорией шляхетства и католицизмом» [1, с.61].

Подобной позиции придерживались союзники М. О. Кояловича по славянофильскому движению. Так, И. Д. Беляев утверждал, что слияние русского боярства с польской шляхтой привело к тягломусостоянию крестьянства и упадку городов [3, с. 166]. Эволюцию шляхетского сословия П. Н. Батюшков связал с политикой Польши, направленной на присоединение и полонизацию ВКЛ. Исследователь пришёл к заключению, что путём раздачи привилегий «литовско-русскому» боярству постепенно сближалось его социально-правовое положение с польской шляхтой, а это приводило к «безразличию и смешению польских и литовских земель и должностей» [4, с. 158].

Таким образом, политизированная и клерикально-тенденциозная трактовка шляхетской проблематики в исследованиях представителей «западноруссизма» свела всю сложность вопроса к национально-религиозному аспекту. Приобщение к западноевропейской культуре шляхты Беларуси через посредничество Польши рассматривалось российскими историками предвзято.

Начиная с 60-х годов XIX века, приоритетное место в изучении истории ВКЛ занимает Киевский университет. Изучая историю княжества, В. Б. Антонович проводил идею о противостоянии двух культур: шляхетской польско-католической, и народной, русско-православной. Преподнося теорию о бесклассовости «литовско-русского общества», исследователь связал генезис шляхетского сословия с польским влиянием и обвинил привилегированный класс в распространении западных идей, чуждых русской культуре. Причины возвышения шляхты историк объяснил унитарной политикой Польши, стремившейся устранить различия между Коронай и Литвой [5, с. 8].

Идею о рецепции «земского права» польской шляхты проводил Ф. И. Леонтович. Сосредоточив своё внимание на описании различных категорий литовско-русского боярства, исследователь полагал, что на его основе сформировалось шляхетское сословие. По мнению историка, «уравнение» литовско-русского боярства с польской шляхтой преследовало полонизаторскую цель и желание поляков инкорпорировать ВКЛ [6, с. 20].

Исследователь подчеркивал, что общешляхетский сейм и местные сеймики ещё более усилили могущество шляхты, привели к передаче в руки шляхетского «народа» всех функций государственной власти и способствовали развитию панского самовластия. «Сословный эгоизм и полнейшая отрешённость от народной

жизни – одна из причин шаткости двухвековой истории Речи Посполитой. Она не смогла свести счёты с взятой ею на себя культурной сословно-шляхетской идеей: претворить её в культуру более широких и плодотворных начал – национальных и общечеловеческих» [7, с. 77].

Во второй половине XIX века в российской историографии появляется незначительное количество специальных трудов, посвящённых непосредственно культуре шляхетского сословия. Одной из наиболее ранних работ в этой области является монография И. А. Порай-Кошица «Исторические рассказы о литовском дворянстве» (СПб., 1858), написанная на основе источников, взятых из *Volumina Legum*. Сочинение во многом носит компилятивный характер: первая часть книги излагает историю шляхетского сословия ВКЛ, второй раздел посвящён шляхетским гербам, третий повествует о родословной собственной фамилии.

Затрагивая вопрос особенностей материальной, общественно-политической и духовной культуры шляхты, Н. С. Тумасов рассматривал проблему культурного западноевропейского заимствования. Автор отметил, что в результате культурного влияния со стороны Польши, обладающей более высоким потенциалом в области образования и просвещения, культура «русского дворянского сословия» Беларуси изменялась на польский лад [8, с. 8]. Историк охарактеризовал возможности образовательной системы Беларуси и уровень интеллектуального развития шляхетского сословия, назвав его довольно высоким, но подчеркнул, что в образовании господствовала схоластика, как в католических учебных заведениях, так и в протестантских и православных школах [8, с. 12]. Опираясь на свидетельства современников и документальные материалы, историк описывал нравы и обычаи привилегированного класса, их быт, гардероб, питание, занятия и подобное, и заметил, что в жизнь шляхетского сословия довольно

активно проникали элементы западноевропейской культуры, в частности, итальянской, однако шляхта относилась к образованию довольно пассивно [8, с. 32].

Политизированную окраску имела также работа Я. Ф. Головацкого «Черты домашнего быта русских дворян на Подляшье, т. е. в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях по актам XVI ст.» (Вильно, 1888), призванная доказать, что шляхта Подляшья изначально принадлежала к русской православной культуре, впоследствии полонизировавшись.

По мнению Н. П. Дашкевича, взаимодействие трёх культурных начал – «литовского», «русского» и «польского» – после 1387 года резко изменило свой характер под воздействием политической и религиозной экспансии Польши и Ватикана. Исследователь попытался определить роль шляхты в культурном противостоянии цивилизаций. По мнению историка, «масса народа» почти не участвовала в этой борьбе, так как внутренняя политика правительства страны не была вполне последовательной, и народ первоначально не ощущал жёсткого национально-религиозного угнетения. «Не удивительно поэтому, что в оппозиции литовско-польским государям до Люблинской унии передовое место принадлежало не низшим, а высшим классам народа. Во главе национального русского движения стояла руководившая партия литовско-русских князей и магнатов. На них, прежде всего, падает ответственность за печальную судьбу западнорусской народности...» [9, с. 316].

Таким образом, в российской историографии 50-х – начала 80-х годов XIX века исследование шляхетской проблематики рассматривается через призму национально-религиозных отношений и характеризуется идеологическим пристрастием. В трудах российских историков данного периода духовная жизнь белорусского народа рассматривалась в русле развития общерусской православной культуры, поэтому

исследования, посвящённые культуре шляхетского сословия, преследовали определённую цель – обосновать «русское начало» высшего класса общества.

В российской исторической науке шляхетская проблематика активно поднималась в контексте философско-исторических дискуссий по поводу цивилизационного выбора пути развития России. Первоначальное противопоставление России Западу, начиная с Н.М. Карамзина, и позднее (у славянофилов 30–50-х годов XIX века) далеко не всегда носило консервативный характер, а отражало продуктивную идею исторических отличий развития России от Западной Европы. В славянофильской концепции место Беларуси определялось как часть общерусского православного мира, к которому она должна вернуться. Основными препятствиями здесь являлись, согласно российской историографии славянофильской направленности, католичество, польское влияние во всех сферах жизни, а также ополяченная шляхта.

Эта проблема была самым тесным образом связана с польским вопросом в России. Рассматривая шляхетское сословие Беларуси как представителя польской культуры и носителя передовых культурных традиций Западной Европы, российские исследователи стремились определить роль и место шляхты в вопросе цивилизационного противостояния.

Выбор Польши в пользу Запада Ю. Ф. Самарин определил как трагедию Польши и гибель поляков как народа вообще. Данное положение лидер славянофильства связывал с идеей несовместимости латинства со славянством: «Польша оказалась на перепутье... её отравил яд латинства...» [10, с. 340]. Оценка Ю. Ф. Самариним цивилизационного противостояния Польши и России заключалась в том, что обе стороны имеют совершенно различные идеалы религиозного и политического характера.

Историк Н. И. Костомаров отметил, что в результате проникновения в «русское высшее общество» польских нравов и воззрений «польско-литовская Русь» приняла особую «физиономию», отличающую её от северо-восточной Руси. Основную причину полонизации шляхетского сословия учёный усматривал не только в «умственном преобладании Польши, где наступила эпоха духовного Возрождения», но и социально-экономических выгодах польской шляхты, что очень сильно привлекало «русское шляхетство к подчинению польскому цивилизационному влиянию» [11, с. 541–542].

В свою очередь Д. И. Иловайский утверждал, что определённую роль в окатоличивании и ополячивании литовско-русской династии Ягеллонов, и в целом в подчинении польской культуре шляхетского сословия ВКЛ, играли идеи эпохи Возрождения и Реформации: «На помощь последнему приспело мировое движение западноевропейской цивилизации, которое известно под именем Возрождения наук и искусств. Это движение, в свою очередь, осложнялось ещё иным великим движением, известным под именем Реформации. То и другое коснулось Польши, находившиеся под непосредственным действием латино-немецкой культуры, и произвело здесь заметное процветание образованности благодаря распространению школ, книгопечатания, постоянным поездкам для образования в западную Европу и приливу иностранцев, особенно благодаря оживлённой борьбе протестантизма с католичеством и их взаимному соперничеству на поприще школьном и литературном» [12, с. 559].

Недостаточно высокий уровень социально-экономического развития, культурная отсталость ВКЛ, политическая напряжённость с Московским государством, отсутствие духовного православного центра в стране, по мнению русского историка, привело к тому, что шляхетское сословие склонилось к западноевропейскому культурному пути развития.

«Западная Русь, при всей отсталости в образовании и своей гражданской культуры, должна была во многом подчиниться влиянию расцвета польской образованности и наружного лоска западноевропейской цивилизации, отражавшейся на польских нравах и обычаях» [12, с. 600]. Однако русский историк указал и на обратное русское влияние на польскую культуру. «В высших слоях Западной Руси в результате смешения обеих народностей начал вырабатываться новый тип: польско-русский. Русь полячилась, а Польша русела, констатировал историк, из ополячивающихся русских фамилий вышли многие общественные деятели Речи Посполитой, стяжавшие себе известность на разных поприщах. Этот могучий приток русских сил более всего способствовал подъёму сравнительно небольшой польской народности на значительную политическую высоту и сообщил ей на некоторое время много внешнего блеска» [12, с. 601].

Исключительную позицию занял Ф. М. Уманец, признающий за Польшей в XVI веке по причине её более высокого цивилизационного развития право объединения всех славянских земель [13, с. 170–172].

Сторонники западного пути развития России на всём протяжении исследуемого периода не были едины в оценке западноевропейского влияния, часто допускали в своих концептуальных построениях элементы славянофильских теорий: идеализации роли православной церкви, особой исторической миссии русского народа и т. д. Во взглядах С. М. Соловьёва на шляхетскую проблематику весьма интересно сочетаются славянофильские и западнические оценки. Историк утверждал, что славянские народы Речи Посполитой, преждевременно, не окрепнув, вошли в столкновение с западным миром, утратили самостоятельность, а некоторые – и народность [14, с. 3].

Принципиально новый подход к культуре шляхетского сословия в Беларуси был осуществлён в российской позитивистской историографии. В основе позитивистской философии истории XIX века лежала теория исторического прогресса, в рамках которой большинство историков отстаивали идею сближения России и Европы, не отрицая при этом особенности исторического развития России. Так, В. О. Ключевский подверг переоценке традиционные представления российской исторической науки о противоположных путях развития русской и европейской цивилизации и признал позитивное культурное влияние Польши и ВКЛ на Московскую Русь. Исследователь считал, что культурное развитие шляхетского сословия было связано с процессами культурного «общения» и «влияния»: «общество начинает сознавать превосходство влияющей среды или культуры, необходимость у неё учиться, нравственно ей подчиняться, заимствуя у неё не одни только житейские удобства, но и самые основы житейского порядка, взгляды, понятия, обычаи, общественные отношения» [15, с. 109]. Польское культурное влияние, утверждал В. О. Ключевский, оказало своё решительное воздействие на шляхту ВКЛ не в силу каких-то религиозных и политических обстоятельств, а по причине известной социально-экономической заинтересованности местной шляхты [15, с. 88–91].

По мнению М. К. Любавского, несмотря на сильное западноевропейское влияние, польская шляхта сохранила свои славянские черты. «Белорусское племя, – писал историк, – не имело своей государственности, и поэтому его история есть преимущественно история отдельной разновидности национальной русской культуры... Шляхетское сословие, отделившись от народа, теперь стало польским по языку, вере, по всему устройству быта, чувств и мыслей» [16, с. 7].

Формирование шляхетского сословия историк-позити-

вист связывал с великокняжескими привилегиями, однако акцентировал внимание не на правовую их сторону, а на социально-экономическую основу. Так, по его мнению, привилегии 1413, 1447, 1492 годов расширили круг привилегированного общества, заложили социально-экономический фундамент шляхты и уравнили её в конфессиональном плане.

Исследователь критиковал представителей историко-правовой школы за односторонность позиции, согласно которой обособление шляхетского сословия происходило по внешнеполитической причине. По убеждению учёного, консолидация шляхты была связана, в первую очередь, не с военной необходимостью, а с экономическими мероприятиями, направленными на преобразование государственного хозяйства и нашедшими своё полное выражение в Уставе 1557 года. «Эта психологическая связь между реформами государственного хозяйства и сословными домогательствами шляхты на сеймах 1540–1550-х годов представляется нам фактом, не подлежащим сомнению», – отмечал учёный [17, с. 455]. В ходе сеймовой борьбы, как подчёркивал историк, шляхта осуществила свою социально-экономическую программу и расширила собственную компетенцию во всех сферах общественной жизни, юридически закрепив эти достижения в Статутах 1529 и 1566 годов.

Таким образом, М. К. Любавский, используя в исследовании шляхетской проблематики социально-экономический подход, опровергал главные теоретические положения государственной историко-правовой школы о решающей роли немецко-польского права и культурного польского влияния в процессе формирования и развития шляхетского сословия Беларуси и выдвинул тезис о приоритетном значении «местного исторического процесса».

В монографии, посвящённой государственному хозяйству ВКЛ, историк-позитивист М. В. Довнар-Запольский

не только раскрыл истоки формирования шляхты, но и проанализировал основные социально-экономические тенденции развития этого сословия. Исследователь, исходя из теории «единого потока», придерживался позиции, что в результате аграрных мероприятий правительства и введения магдебургского права произошла резкая дифференциация общества по сословному признаку, вызвавшая социальную конфронтацию. Однако учёный не связывал этот процесс с искусственным насаждением «польских порядков», а считал это следствием социально-экономических преобразований внутри страны [18, с. 307].

Историк М. С. Грушевский подчеркнул, что пик возвышения шляхетского сословия пришёлся на период проведения экономических реформ в стране и был непосредственно связан с ними, что нашло своё отражение в оживлении фольварочного хозяйства и окончательном закреплении крестьянства. Узурпировав все права по отношению к прочим сословиям, шляхта, по заключению учёного, настойчиво проводила политику «шляхетской демократии» и направляла законодательство, общественное устройство и экономические отношения исключительно в интересах своего сословия. По убеждению М. С. Грушевского, город, бывший прежде центром общественной и культурной жизни в период возвышения и ополячивания шляхетского сословия, потерял своё значение [19, с. 136].

Придавая большое значение влиянию польской культуры, М. С. Грушевский отметил, что она находилась в периоде своего расцвета, переживала «золотой век» литературы, гражданской жизни, парламентаризма и поэтому очень быстро подчинила литовскую шляхту своему влиянию. По заключению историка, развитие литературы во второй половине XVI века стояло в тесной связи с общественным движением шляхты, взявшей на себя в это время главную

роль в деле распространения западноевропейской культуры [20, с. 347].

Характеризуя источники интеллектуального и общественно-политического развития шляхты, И. И. Лаппо отметил значительное влияние идей и представлений эпохи Возрождения на формирование мировоззренческой позиции шляхты. Исследователь обратил внимание на положительные стороны католической школы и иезуитского образования в ВКЛ, проявляющиеся в деле школьной дидактики и распространении передовых западноевропейских идей в сфере образования и просвещения. Историк определил место ВКЛ как посредника в деле трансформации культуры между Западной и Восточной Европой: «Это было тем легче, что западная культура усваивалась самой Литвой на почве русской старины» [21, с. V].

Исходя из своих философско-теоретических предпосылок, Н. И. Кареев придерживался взгляда, что Речь Посполитая, как результат западного влияния, сделалась могущественной и образованной славянской державой [22, с. 181]. Постоянные торговые и культурные отношения между ВКЛ и Западной Европой, влияние гуманистического образования и просвещения, наплыв иностранцев – это факторы, которые, по мнению исследователя, распространяли в шляхетском обществе итальянские идеи и представления, придавали гуманистический характер польской образованности. «В политических и юридических идеях, взятых из античной и ренессансной литературы, шляхта находила многое ей приятного, фразы о пагубности тирании, о свободе и равенстве граждан, стремлении к “вольности” и ненависти к “можновладству”, а учение римских юристов о рабстве санкционировало в её глазах гнёт, наложенный ею на хлопков», – писал историк [23, с. 49].

Как производный элемент западноевропейской цивилизации Н. И. Кареев рассматривал польский парламентаризм, однако видел в нём в большей степени не представительные учреждения западной средневековой

Европы, а скорее институции власти древнего Рима. «Нигде в Европе демократическая республика, – писал Н. И. Кареев, – не была так популярна, как среди польской шляхты, смотревшей на себя как на настоящий “народ”, который должен оберегать своё право на равенство от аристократических притязаний “можновладства”, живя в то же время трудами рабов-хлопов» [24, с. 44].

Новую струю в изучении шляхетской социально-экономической проблематики внесла монография В. И. Пичеты «Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве», в которой автор утверждал, что аграрная реформа отвечала интересам привилегированного сословия, так как в своей основе была направлена на возвышение шляхты и содействовала закреплению крестьянства [25, с. 543].

Таким образом, исследователи российской историографии середины 80-х годов XIX века – 1917 года рассматривали культуру шляхты Беларуси как неотъемлемую часть русской православной культуры и к проблеме её ориентации на западноевропейский (польский) путь развития относились с весьма противоречивыми оценками. Главной заслугой российской позитивистской историографии в исследовании шляхетской проблематики является отрицание концепции о приоритетной роли польского влияния в эволюции шляхетского общества и выдвижение на первый план в этом процессе социально-экономического фактора.

В белорусской советской историографии 20-х годов XX века культура шляхты, исходя из классового подхода к историческому прошлому, не относилась к числу приоритетных направлений исследований. Исследователь М. В. Довнар-Запольский, придерживаясь своей прежней дореволюционной позиции по шляхетской проблематике, в формировании корпоративных социально-экономических и политических прав шляхты и сеймовой борьбе по их

осуществлению видел, в первую очередь, внутреннюю причину, обусловленную развитием сельского хозяйства и торгового капитала [26, с. 83]. Антагонизм на почве социально-экономических отношений шляхты и магнатории, по его мнению, завершился политической победой шляхты, увенчанной подписанием Люблинской унии. По убеждению историка, под определённым воздействием польских шляхетских идей, сформировавшихся под влиянием концепций эпохи Возрождения, в Беларуси в последней трети XVI века наступило время «золотой шляхетной вольности».

Важным моментом в белорусской историографии является постановка В. И. Пичетой проблемы формирования ренессансной культуры Беларуси. Исследователь отмечал, что ренессансная культура коснулась земельной аристократии, шляхетской демократии городского общества, оставив в стороне закреплённую крестьянскую массу. Показателем ренессансной культуры в Беларуси учёный считал печатание книг на родном языке, рост образования и просвещения, законодательную деятельность, меценатство и т. д. К титанам белорусского Возрождения историк относил Ф. Скорину, С. Будного, В. Тяпинского, братьев Мамоничей и др.. Историк связал формирование ренессансной культуры в среде шляхетского сословия с хозяйственным развитием страны. «Гуманистические тенденции, – писал отечественный учёный, – проникали в шляхетское окружение. Развитие народного хозяйства содействовало скоплению капитала в руках землевладельческого класса. Это дало возможность путешествовать шляхте по Европе, учиться в университетах, изменить шляхетский быт...» [27, с. 128].

Исследователь В. И. Пичета выделил консервативное шляхетское направление в гуманистическом движении Беларуси, представители которого отрицательно относились ко многим культурным новациям эпохи Возрождения, однако воспринимали гуманистические идеи

и представления «в сфере образования и просвещения в староцерковном духе». Центральными фигурами этого шляхетского гуманистического направления, по мнению историка, являлись князя А. Курбский, К. Острожский, Ю. Слуцкий, Г. Ходкевич и др. Характеризуя деятельность и мировоззрение этих гуманистов, В. И. Пичета, отмечал их стремление к развитию образования и просвещения на православной национально-религиозной основе. «Шляхетский гуманизм не являлся в своей основе враждебным польско-европейской культуре. Он только стремился к возрождению просвещения на почве церковной письменности и православных традиций» [28, с. 128].

Следовательно, В. И. Пичета непосредственным образом связал шляхетское гуманистическое движение с национально-культурным Возрождением ВКЛ XVI века. Отрицая классовую сущность национально-культурного движения в Беларуси, историк видел его причины в социально-экономическом и культурном развитии и сравнивал с аналогичным западноевропейским гуманистическим движением эпохи Возрождения [29, с. 715–717]. Относя католическую шляхту к представителям польской культуры, исследователь связывал с гуманистическим шляхетным движением в Беларуси только «консервативно-шляхетский гуманизм», который, по его словам, был «задушен польско-европейским просвещением» [30, с. 129].

Исследование отдельных сюжетов шляхетской тематики нашло своё отражение в белорусской историографии, преимущественно в трудах по социально-экономической истории авторов А. В. Бурдейко [31], В. Д. Дружчица [32], Ф. И. Забелло [33], В. М. Игнатовского [34], К. И. Кернажицкого [35], В. Ю. Ластовского [36] и др.

Таким образом, на исследования культуры шляхты в белорусской исторической науке 1917-го – 1920-х годов повлиял социально-политический контекст эпохи, в частности,

марксистско-ленинские методологические принципы и установки, а также политика белоруссизации. Новым шагом в белорусской исторической науке явилась постановка проблемы национально-культурного возрождения Беларуси в XVI веке в контексте общеевропейского гуманистического движения и осознания определённой части шляхетского сословия белорусским по своему этнокультурному составу.

Список использованной литературы:

1. Коялович М.О. Чтения по истории Западной России / М.О. Коялович. – СПб., 1884. – 349 с.
2. Коялович, М.О. История русского самосознания / М.О. Коялович. – Минск, 1997. – 688 с.
3. Беляев, И. Д. Рассказы из русской истории : в 7 т. / И. Д. Беляев. – М., 1872. – Т. IV : История Полоцка или Северо-Западной Руси от древнейших времен до Люблинской унии. – 456 с.
4. Батюшков, П. Н. Белоруссия и Литва. Исторические судьбы Северо-Западного края / П. Н. Батюшков. – СПб. : Изд-во М-ва внутр. дел, 1890. – 183 с.
5. Антонович, В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России: в 3 т. / В.Б. Антонович. – Киев, 1885. – Т. 1. – 351 с.
6. Леонтович, Ф. И. К истории административного строя литовского государства. I. Сословный тип территориально-административного состава Литовского государства и его прошлое. II. Панский двор в Литовском государстве / Ф. И. Леонтович. – Варшава : Тип. Варшав. учеб. окр., 1899. – 104 с.
7. Леонтович, Ф. И. Правоспособность литовско-русской шляхты / Ф. И. Леонтович // Журн. М-ва нар. просвещения. – 1908. – № 3. – С. 53–87.
8. Тумасов, Н.С. Дворянства Западной России в XVI в. / Н.С. Тумасов. – М., 1869. – 107 с.
9. Дашкевич, Н.П. Борьба культур и народностей в Литовско-русском / Н.П. Дашкевич // Киевские университетские Известия. – 1884, № 10. – С. 269–316.

10. Самарин, Ю. Ф. Сочинения : в 3 т. / Ю. Ф. Самарин. – М. : Тип. А. Н. Мамонтова и К°, 1877. – Т. 1. – 404 с.
11. Костомаров, Н.И. Исторические монографии и исследования: в 20 т. / Н.И. Костомаров. – СПб., 1881. – Т. 13. – 429 с.
12. Иловайский, Д.И. Царская Русь / Д.И. Иловайский. – М., 2004. – 749 с.
13. Уманец, Ф. М. Вырождение Польши / Ф. М. Уманец. – СПб. : Тип.: М. Хан, 1872. – 341 с.
14. Соловьев, С.М. История падения Польши / С.М. Соловьев. – М., 1863. – 280 с.
15. Ключевский, В.О. Сочинения: в 9 т. / В.О. Ключевский. – М, 1988. – Т. 2. – 414 с.
16. Любавский, М. К. Исторические судьбы славянства / М. К. Любавский. – М. : Т-во скоропечатни А. А. Левенсон, 1915. – 27 с.
17. Любавский, М. К. Литовско-Русский сейм. Опыт по истории учреждения в связи с внутренним строем и внешней жизнью государства / М. К. Любавский. – М. : Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1900. – 850 с.
18. Довнар-Запольский, М. В. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах : в 2 т. / М. В. Довнар-Запольский. – Киев, 1901. – Т. 1. – 807 с.
19. Грушевский, М.С. Історія України-Руси: в 10 т. / М.С. Грушевский. – Киев, 1903 – 1936. – Т. 5. – 687 с.
20. Грушевский, М. С. Історія української літератури : в 12 т. / М. С. Грушевский. – Киев : Тип. 1-й Киев. артели печат. дела, 1926. – Т. 5. – 548 с.
21. Лаппо, И.И. Великое княжение Литовское во второй половине XVI столетия. / И.И. Лаппо. – Юрьев, 1911. – 624 с.
22. Кареев, Н.И. Очерки истории реформационного движения и католическая реакция в Польше / Н.И. Кареев. – М., 1886. – 191 с.
23. Кареев, Н. И. Общий ход всемирной истории / Н. И. Кареев. – СПб. : Тип. А. С. Суворина, 1903. – 538 с.
24. Кареев, Н. И. Вопрос о религиозной реформации XVI века в Речи Посполитой в польской историографии / Н. И. Кареев. – СПб. : Тип. В. С. Балашева, 1885. – 53 с.
25. Пичета, В. И. Аграрная реформа Сигизмунда-Августа в Литовско-Русском государстве / В. И. Пичета. – М. : Изд-во АН СССР, 1917. – 547 с.

26. Довнар-Запольский, М. В. История Белоруссии / М. В. Довнар-Запольский. – Минск : Беларусь, 2003. – 680 с.
27. Пичета, В. И. История белорусского народа / В. И. Пичета. – Минск : Изд. центр БГУ, 2003. – 230 с.
28. Пічэта, У. І. Гісторыя Беларусі / У. І. Пічэта. – М.–Л. : Дзяржвыд, 1924. – 134 с.
29. Пичета, В. И. Культура Белоруссии в XVI–XVII вв. / В. И. Пичета // Белоруссия и Литва XV–XVI вв. / под ред. З. Ю. Копыцкого, В. Д. Королюка, Н. И. Улащика. – М. : Изд-во АН СССР, Ин-т славяноведения, 1961. – С. 633–715.
30. Пичета, В. И. История Литовского государства до Люблинской унии / В. И. Пичета. – Вильно : Тип. Жайбас, 1921. – 263 с.
31. Бурдзейка, А. В. Землеўласнік і земляроб па Літоўскаму статуту 1566 г. / А. В. Бурдзейка // Працы Белар. дзярж. ун-ту. – 1927. – № 14. – С. 126–138.
32. Дружчыц, В. Д. Палажэнне Літоўска-Беларускай дзяржавы пасля Люблінскай уніі / В. Д. Дружчыц // Працы БДУ. – 1925. – № 6. – С. 216–252.
33. Забела, Т. І. Землеўласнік і земляроб па Статуту Літоўскаму 1588 г. / Т. І. Забела // Працы БДУ. – 1928. – № 20. – С. 152–171.
34. Ігнатоўскі, В. М. Кароткі нарыс гісторыі Беларусі / У. М. Ігнатоўскі. – Мінск : Беларусь, 1991. – 189 с.
35. Кернажыцкі, К. І. Аграрная рэформа ў Бабруйскім старостве і эканамічнае становішча яго насельніцтва з XVII да палавіны XIX ст. / К. І. Кернажыцкі. – Мінск : Беларус. акад. навук, 1931. – 181 с.
36. Ластоўскі, В. Ю. Кароткая гісторыя Беларусі / В. Ю. Ластоўскі. – Мінск : Універсітэцкае, 1993. – 126 с.

Резюме

В статье освещается влияния западноевропейской культуры на формирование мировоззрения шляхетского сословия ВКЛ в оценке российской дореволюционной историографии. Отношение российских историков к рассматриваемой проблематике отличалось значительной разбегой положительных и отрицательных оценок. Признавая факт позитивного влияния западноевропейской культуры на развитие ВКЛ, российские историки, рассматривали культуру шляхты княжества как неотъемлемую часть русской православной культуры и к проблеме ее ориентации на западноевропейский путь развития относились весьма противоречиво. Важным шагом российской позитивистской историографии в исследовании эволюции шляхетского общества явилось выдвигание на первый план социально-экономического фактора.

Ключевые слова: историография, ВКЛ, шляхта, западноевропейская культура, эпоха Возрождения, белорусская историческая наука.

Summary

This article describes the views of the representatives of the Russian pre-revolutionary historiography on the spiritual development of gentry under the influence of Western-European culture. The author concludes that the politicised interpretation of the cultural issues, peculiar to the Russian historiography of the 1850s—early 1880s, limited the scope of analysis to the national and religious aspects. The Russian historiography of that period was aiming to prove that spreading of Western-European ideas in the gentry's spiritual life was not the natural process, since it was occurring through the Polish influence, and it had negative impact on the social and cultural development of the Great Duchy of Lithuania. The principal merit of the Russian positivist historiography of the 1880s—early XX century, related to the mentioned research, is the denial of the leading role of Western-European (Polish) influence on the evolution of gentry's society and the prioritising in this process of the internal social and economic factors.

Keywords: historiography, Great Duchy Lithuanian, gentry, culture of Western Europe, Renaissance age, Belarussian historical science.

Галина Докашенко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

НОВІТНЯ ІСТОРІЯ СВІТУ КРІЗЬ ПРИЗМУ ЦИВІЛІЗАЦІЙНИХ ВИКЛИКІВ

(до постановки питання)

Сучасне історіописання практично односпайно базується на цивілізаційному вимірі в підходах до вивчення та аналізу минулого людства. Майже остаточно припинилися дискусії щодо порівняння переваг та недоліків формаційного та цивілізаційного підходів. У переважній більшості закладів вищої освіти, які готують фахівців з історії, вже на бакалаврському рівні, а частіше на магістерських програмах, викладають курси на кшталт «Цивілізаційні засади світової історії» або «Історія України в цивілізаційному вимірі». Перекладено твори засновників цивілізаційної теорії А. Тойнбі, П. Сорокіна та інших, нещодавно українською мовою вийшло ґрунтовне мультидисциплінарне видання європейських дослідників за редакцією Умберто Еко «Історія європейської цивілізації» [1], надруковано значну кількість монографій, присвячених аналізу загальноцивілізаційного процесу та висвітленню місця України в ньому [2], видано підручники з новітньої історії, матеріал в яких подається з

точки зору цивілізаційного розвитку, наприклад, ґрунтовні роботи українського дослідника В.Д. Козлітіна [3].

Метою цієї розвідки стало прагнення визначити основні виклики новітнього періоду історії, здійснити спробу їх класифікації за ступенем масштабності та впливу на подальший історичний поступ. Основою для такого розподілу ми обрали засадничі складові цивілізаційного осмислення історії – антропоцентризм і соціокультурний підхід.

Використовуючи означені підходи, вважаємо можливим почати аналіз зі світових війн. ХХ століття вперше вивело військові конфлікти на міжнародний рівень, закрутивши у військовому вирі десятки країн із різних континентів. Нами складено порівняльну таблицю, в якій наведено основні показники цих війн

Порівняльна характеристика світових війн в цивілізаційному вимірі [4]

Показник	Перша світова війна	Друга світова війна
Тривалість	28 липня 1914 – 11 листопада 1918 (1565 днів)	1 вересня 1939 – 2 вересня 1945 (2194 дні)
Кількість держав-учасниць	38 держав із населенням 1,5 млрд. мешканців	Понад 60 країн, на території яких мешкало 80% всього населення планети
Кількісні показники людських втрат	Понад десять мільйонів солдатів і цивільних мешканців	Загальні людські втрати оцінюються від 50 до 80 мільйонів осіб
Географічний показник	Європа, Африка, Близький Схід	Європа, Тихий та Атлантичний океани, Азія, Африка, Північна та Південна Америка, Австралія
Нові види зброї та методи ведення війни	Танки, хімічна зброя (отруйний газ), кулемет, зенітний кулемет, підводні човни, військова авіація, снайпери, окопи, колючий дріт, сталеві каски	Масові вбивства і злочини проти людства, насамперед <u>Голокост</u> , <u>стратегічні килимові бомбардування</u> , військове застосування ядерної зброї

Історичні уроки та наслідки	Перемога блоку Антанти; розпад 4-х імперій – Російської, Німецької, Австро-Угорської, Османської; виникнення незалежних держав у Центральній та Східній Європі	Перемога антифашистської коаліції; створення ООН; засудження ідеології фашизму та нацизму; розкол світу на два табори, початок «Холодної війни»; деколонізація великих колоніальних імперій

Отже, ціле десятиліття було вкрадено із мирного життя людей на війни. Достатньо навіть одного погляду на дані таблиці, за якою тільки Антарктида не входила до переліку воюючих континентів, щоб зрозуміти масштаб людських жертв (майже мільярд осіб за дві війни), глобальність охоплення військовими діями, появу нових видів зброї та методів ведення війни, що було наслідком використання людського розуму у вигляді наукових досягнень з метою руйнації та знищення собі подібних. Така висока ціна передбачала б значні зрушення у розумінні неприпустимості військових варіантів вирішення проблем. Однак, Перша світова війна не стала уроком, людство пережило Другу світову, яка зайняла першу сходинку за кількістю й масштабністю антицивілізаційних проявів, що особливо виявилось у злочинах проти людства. Саме це й дало нам підстави першими серед цивілізаційних викликів розглядати світові війни.

Щодо історичних уроків світових війн, хочеться вірити, що людство більше ніколи не буде переживати подібних потрясінь та зрушень. Однак наша віра наштовхується на велику кількість локальних військових конфліктів, які відбулися вже після Другої світової війни. За підрахунками аналітичного порталу «Слово і діло», таких конфліктів вже більше десятка, точніше 14 конфліктних зон (див. Додаток), серед яких є й такі, що не завершилися й досі [5]. Сьогодні вноситься додаткові зміни, зокрема, вже слід змінити статус конфлікту в Нагірному Карабасі. Конфліктність світового

розвитку продовжує бути характерною рисою сучасності, ми вже говоримо про гібридні загрози та гібридні війни, які охоплюють все нові сфери нашого буття – інформаційний простір, гуманітарні питання, зокрема мовні, повсякдення тощо.

Наступним викликом, на нашу думку, стали події в Росії, Німеччині, Австро-Угорщині наприкінці та після Першої світової війни. Ми згодні з оцінками згаданих вище подій як революційних зсувів, про які говорить український дослідник С.С. Троян у колективній монографії «Перша та друга світові війни в історії людства», аналізуючи піднесення революційного руху в названих країнах [6]. Центральне місце з-поміж них займає Росія, в якій революційні зсуви на 70 років змінили вектор історичного розвитку країни. Побудований правлячою партією варіант суспільного існування навряд чи можна назвати прикладом цивілізаційного розвитку, скоріше, – навпаки. Радянська дійсність – період своєрідного «анти» антропоцентризму, коли людину сприймали не більше як «гвинтик» суспільного механізму й людське життя було підпорядковане завданням політичній доцільності. Особливості радянського тоталітаризму активно досліджували зарубіжні дослідники, поки вітчизняні не мали змоги цього зробити. Сьогодні українською мовою видано декілька робіт зарубіжних політологів та істориків, які, за висловом американського публіциста Девіда Саттера, надали «опис людського життя за екстремальних соціально-побутових умов» [7]. Продовжуючи цю думку, наведемо визначення французького історика Франсуа Фюре: «Радянський режим поволі залишив історичну арену, на яку не так уже й давно вийшов під гучні фанфари... його безславний кінець являє дивовижний контраст щодо сяйва, яке цей режим випромінював» [8].

Революційні події в Німеччині та Австро-Угорщині були менш масштабними, їх вплив мав переважно внутрішній зміст для самих країн та їх сусідів. Так, революція в Німеччині завершилася створенням демократичної республіки з президентською формою правління та ліквідацією залишків феодально-абсолютистських порядків. Головним досягненням революції в Австро-Угорщині було відродження незалежності низки держав, народи яких входили до складу цієї «клаптикової» монархії, та встановленням республіки. Відродження державності країн Центральної та Південно-Східної Європи, так само як і північної Фінляндії, є прикладом, з нашої точки зору, позитивного вирішення проблеми цивілізаційного виклику.

В цілому, революційні зсуви не призвели до таких масштабних людських втрат, як світові війни, але їх наслідки стали не менш важливими та значущими в аспекті становлення сучасної цивілізації.

Позитивним прикладом вважаємо також вирішення колоніального питання. Цей процес виявився достатньо тривалим, хвилеподібним з огляду на його складність та масштабність. Країни-метрополії прагнули зберегти свої позиції в колоніях, маскуючи їх то під мандатну систему, то під неоколоніальні заходи з утриманням їх в економічній залежності. Розпад колоніальної системи остаточно відбувся вже в 60-х роках минулого століття, і колишні колонії зайняли своє місце в цивілізаційній структурі новітнього світу.

Наступними викликами ми визначаємо кризи становлення індустріального суспільства, такі як «Велика депресія» 1929–1933 років, і найбільш актуальним тут є питання пошуку виходів із кризи. Ці пошуки призвели до оформлення декількох моделей соціально-економічного розвитку, які різняться ступенем державного регулювання або державного втручання в економіку. Дослідники визначають три основні напрямки:

- Ліберально-реформістський (США, «новий курс» Ф. Рузвельта);
- Соціал-реформістський (Франція, уряд Народного фронту; Іспанія, республіканський уряд; країни Скандинавії);
- Тоталітарний варіант державного регулювання (Німеччина – умовно правий тоталітаризм; СРСР – умовно лівий тоталітаризм) [9].

У розрізі підходів цієї розвідки наявність визначених основних напрямів є дуже важливою з точки зору вміння зорієнтуватися, визначити варіанти пошуку, врахувати історичний досвід країни та наявні соціально-економічні, політичні, ментальні показники життя суспільства, тобто еволюційним шляхом долати кризу, не застосовуючи революційних методів. На наш погляд, одне з найбільш вагомих досягнень минулого століття полягає в пріоритетності еволюційних шляхів і методів перед революційними, радикальними.

Досвід виходу з «Великої депресії» неодноразово ставав у нагоді вже і після Другої світової війни, коли країни західної цивілізації досягли рівня розвинутого індустріального суспільства з ринковою економічною системою, у межах якої спрацьовували внутрішні стимули економічного розвитку, з постійним підвищенням продуктивності суспільної праці на основі досягнень науково-технічної революції, із соціально-політичною стабільністю, яка забезпечувалася державною соціальною політикою [10].

На межі 80-х – 90-х років світ пережив важливий цивілізаційний вибух (використання цього терміну вважається нам найбільш точним) – повалення комуністичних режимів у країнах колишнього «соціалістичного табору» та розпад головного прихильника цього режиму – Радянського Союзу. Ці процеси значно прискорили світову глобалізацію та регіональну інтеграцію.

Нове тисячоліття почалося в умовах нової технологічної епохи, постіндустріальної, та відповідно, – переходу передових країн до постіндустріального суспільства. Критеріями постіндустріального суспільства можна вважати широку автоматизацію виробництва, перехід до виробництва інформації, знань і послуг, посилення творчого елемента у виробничому процесі, поглиблення процесу міжнародного розподілу праці, перехід до безперервної освіти впродовж життя, підвищення рівня та якості життя більшої частини населення, утвердження принципів відкритого громадянського суспільства тощо [11].

Однак на цьому переході позначилися нові виклики, до яких ми відносимо екологічні проблеми, проблема нерівномірності розвитку країн та народів, міжнародний тероризм. Остання проблема не стала новою, адже дослідники вже називали попереднє ХХ століття віком екстремізму [12].

Минулий рік додав до зазначених викликів ще один, із яким сьогодні стикнулися практично всі країни й народи – COVID–19, що викликав пандемію, яка вже забрала життя понад мільйона осіб у всьому світі. Всього з початку пандемії зареєстровано майже 54 мільйони випадків інфікування [13].

Приклад з коронавірусом засвідчує глобальність питань і проблем, що постають перед людством. І це означає, що відповіді на ці глобальні виклики можуть бути також глобальними за своїм змістом та розповсюдженням. Сьогодні, як ніколи, виклики постали перед всією земною цивілізацією, і відповідь на ці виклики вимагає спільних злагоджених дій та підходів усіх, хто вважає себе складовою цієї цивілізації.

Список використаної літератури:

1. Історія європейської цивілізації / за ред. Умберто Еко; пер.з італ. Харків: Фоліо, 2017-2018 (проект охоплює період від античних часів до XX століття в 11 томах); Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество / Общ. ред., сост. и предисл. А.Ю. Согомонов: пер.с англ. Москва: Политиздат, 1992; Тойнбі А.Дж. Дослідження історії: В 2-х т. Пер. з англ. Київ: Основи, 1995.
2. Гончаревський В. Е. Цивілізаційний підхід до історії: сучасний історичний досвід (1991-2009). Київ: Логос, 2011; Космина В.Г. Проблеми методології цивілізаційного аналізу історичного процесу. Запоріжжя: Запорізький нац. Університет, 2011; Орлова Т.В. Всесвітня історія. Історія цивілізацій: Навч. посіб. Київ: Либідь, 2012; Павленко Ю. В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства: навч. посіб. Київ: Либідь, 2001; Сич І.Ф. Цивілізації в історії людства. Конспект лекцій. Чернівці: Чернівецький університет, 2009; Цивилизационная структура современного мира: в 3-х томах / под. ред. Ю.Н. Пахомова, Ю.В. Павленко. Київ: Наук. думка, 2006 та ін.
3. Козлітін В.Д. Країни Європи і Північної Америки в 1944-1974 рр. Навчальний посібник. Київ: ТОВ «СІК ГРУП УКРАЇНА», 2016. 740 с.; Козлітін В.Д. Країни Європи й Північної Америки в середині 70-х – на початку 90-х років. Київ: Видавництво «Про Формат», 2019. 917 с.
4. Таблицю складено на основі: Коваль М.В. Друга світова війна // Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій [голова] та ін. ; Інститут історії України НАН України. – Київ : Наук. думка, 2004. – Т. 2 : Г – Д. – С. 469. – 518 с.; Портал «Перша світова війна». Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/>; Портал «Друга світова війна». Режим доступу <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.
5. Слово і діло. Аналітичний портал. Режим доступу: <https://www.slovoidilo.ua/2019/12/13/infografika/polityka/yaki-zbrojni-konflikty-vynykaly-sviti-pislya-druhoyi-svitovoyi-vijny-ta-choho-vony-pryzvely>
6. Троян С.С. Революційні зсуви і геополітичні зміни під впливом Першої світової війни. Перша та друга світові війни в історії людства

[до 100-річчя початку Першої і 75-річчя початку Другої світових воєн]: Монографія / Наукова редакція д.і.н., проф. С.С.Трояна. Київ: ДП «НВЦ «Пріоритети», 2014. С. 50-64.

7. Саттер Девід. Доба безумства. Занепад і кінець Радянського Союзу / Пер.з англ. Наталії Комарової. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2017. С. 10.
8. Фюре Франсуа. Минуле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті / Пер.з фр. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2007. С. 7
9. Історія сучасного світу: соціально-політична історія XV – початку ХХІ століть: навч. посіб. / Ю.А. Горбань, Б.І. Білик, Л.В. Дячук та ін.; за ред. Ю.А. Горбаня. 4-те вид., переробл. і доповн. Київ: Знання, 2012. С. 233.
10. Козлітін В.Д. Країни Європи і Північної Америки в 1944-1974 рр. С. 736.
11. Козлітін В.Д. Країни Європи й Північної Америки в середині 70-х – на початку 90-х р. С. 910-912.
12. Гобсбаум Е. Вік екстремізму. Коротка історія ХХ віку / Пер. з англ. О. Мокровольський Київ: Альтернативи, 2001. 544 с.
13. За даними ВООЗ. Режим доступу: <https://www.dw.com/uk/covid-19-vooz-zafiksuvala-rekord-kilkosti-vypadkiv-za-dobu/a-55611103?maca=ukr-rss-ukrnet-ukr-all-3816-xml>.

Резюме

У цій науковій розвідці на основі використання цивілізаційного підходу до історичного процесу здійснено спробу проаналізувати основні виклики новітнього часу, до яких автором віднесено світові війни, революційні зсуви, кризи, тероризм, екологічні проблеми, а також сучасну пандемію. Авторка доходить висновку, що глобальні проблеми можна подолати тільки спільними зусиллями всіх країн і народів.

Ключові слова: цивілізаційний вимір, антропоцентризм, виклики, соціокультурний підхід, гібридні загрози.

Summary

In the provided study, an attempt is made to analyze the main challenges of modern times such as world wars, revolutionary landslides, crises, terrorism, environmental problems as well as the modern pandemic. The study is based on the civilizational approach to the historical process. The author concludes that global problems can be overcome only by joint efforts of all countries and peoples.

Key words: civilizational dimension, anthropocentrism, challenges, sociocultural approach, hybrid threats.

Додаток

Чинара Кашкараева

Кыргызско-Российский Славянский университет
Бишкек, Кыргызстан

КАТАЛОНСКИЙ ВОПРОС В СОВРЕМЕННОЙ ИСТОРИИ ИСПАНИИ

Общественно-политическая деятельность по вопросу провозглашения Каталонией независимости от Испании путем создания нового государства начала проявляться особенно отчетливо в начале XX века. Кроме того, в период между 1850 и 1910 годами несколько участников политического процесса высказали свою точку зрения касательно необходимости сецессии Каталонии. В 1979 году Каталония обрела статус автономии, а каталанский язык был признан в качестве официального языка региона. С 2009 года в Каталонии были осуществлены меры по дальнейшему принятию идеи самоуправления Каталонии, был проведен ряд совещательных референдумов, по итогам которых было решено, что Каталония представляется населению, проживающему на территории региона, в качестве самостоятельного государственного образования.

У каталонцев есть язык, отличный от испанского, своя культура, традиции и законы. Географически Каталония является одним из крупнейших регионов Испании

с населением более чем 7 миллионов человек, а ее столица является вторым крупным городом страны. Ее доля в испанском ВВП составляет 20% и имеет огромный экономический потенциал, но если регион будет признан независимым государством, его экономике будет угрожать серьезная опасность, поскольку оставшиеся 80% зависят от Испании. Представляется, что эти факторы, а равно с этим высокий уровень этнической самоидентификации населения, проживающего на территории Каталонии, и образует ядро радикальных сепаратистских интенций, целью которых является утверждение собственной суверенной государственности. Финансовый кризис еще сильнее обострил отношения между Барселоной и Мадридом, так как Каталония оказалась в положении бюджетной дискриминации: Каталония платит больше среднего, а получает меньше среднего [1, с.71-79]. По объему платежей регион занимает третье место, по объему полученных бюджетных средств – десятое [2].

Причины и порядок проведения референдума в Испании определяются Конституцией Испании и Органическим законом, регулирующим различные типы референдумов 1980 года. Статья 92, часть 1 Конституции Испании предусматривает, что политические решения особой важности могут быть предметом всенародного консультативного референдума. Следовательно, для того, чтобы Каталония вышла из Испании, право отделения от Испании должно быть предусмотрено в Конституции Испании, изменение которой разрешено только в случае проведения обязательного национального референдума (часть 3 статьи 168 Конституции Испании). К тому же, согласно словам бывшего президента Европейской комиссии Жозе Мануэля Баррозу, даже если Каталонии удастся выйти из состава Испании, для того, чтобы войти в Европейский Союз, необходима будет полная поддержка всех его членов, а

Испания же всегда может накладывать вето на инициативу. Следует отметить, что Каталония обладает автономией, но Испания также обсуждает вопрос об отмене этой автономии и отрицает факты массовых нарушений, хотя хорошо известно, что власти Испании предотвратили референдум в 2017 году, ограничив, таким образом, право на политическое самоопределение и голосование за тысячи граждан. Однако, несмотря на все действия испанских властей, направленные на воспрепятствование референдуму, он был проведен. По информации официального представителя Правительства Каталонии Жорди Туруля, при явке 43% от общего числа граждан Испании, проживавших на территории Каталонии и имевших право принять участие в референдуме, за независимость Каталонии проголосовали 2,044 млн. человек (90%), против — 0,177 млн. человек (7%) [3].

Одним из ключевых положений Конституции Испании 1978 года является положение о единстве и неделимости нации, которое не может быть преодолено политическим соглашением между центром и регионами. Это говорит о том, что центр и регионы не могут радикально реформировать структуру испанского государства. Порядок внесения поправок в Конституцию также довольно сложный. В своих решениях Конституционный суд Испании не раз обращал внимание на необходимость уважения принципа неделимости государства и недопустимость сецессии с точки зрения соблюдения Конституции, объясняя свою позицию тем, что это вопрос о национальном суверенитете. Он однозначно отметил в своих решениях, что пункт 2 статьи 1 Конституции Испании, в котором указано: «носителем национального суверенитета является испанский народ, источник государственной власти» – является «основанием всего нашего правопорядка» и означает, что национальный суверенитет принадлежит исключительно испанскому народу, и только он может быть источником учредительной

власти [4]. Для того чтобы каталонский референдум по вопросу отделения был законным, необходимо введение поправок в Конституцию Испании 1978 года. Более того, в Конституции Испании есть статья 155, дающая центральному правительству полномочия вводить свое правление, отстраняя местное руководство для защиты национальных интересов государства: «1. Если автономное сообщество не выполняет обязательства, предусмотренные Конституцией или другими законами, либо его действия наносят серьезный ущерб общегосударственным интересам Испании, Правительство предупреждает Председателя автономного сообщества. Если ответа с его стороны не последует, Правительство может с согласия абсолютного большинства Сената принять необходимые меры для выполнения автономным сообществом указанных обязательств в принудительном порядке или для защиты упомянутых общегосударственных интересов» [5]. Данное положение было осуществлено на практике в 2017 году относительно Каталонии. Проведение референдума, запрещенного центральным правительством по вопросу о независимости Каталонии, признание каталонским парламентом его результатов и принятие резолюции о независимости региона привело к тому, что центральная власть согласно статье 155 Конституции распустила местный парламент, объявила досрочные выборы и распустила каталонское правительство. Каталонский парламент признал это решение и прекратил работу до проведения досрочных выборов. Национальная судебная коллегия Испании приняла решение об аресте восьмерых членов отстраненного от власти правительства Каталонии». По мнению Янина Вельпа: «Даже если то, что имело место 1 октября (2017 года) назвать массовой демонстрацией, это не может претендовать на мандат независимости. Факты применения насилия, отсутствие в кампании представителей противоположной позиции,

отсутствие международного наблюдения и отсутствие независимого органа, отвечающего за подсчет голосов, никак не согласуются с утверждением о том, что была выражена воля народа» [6].

Профессор конституционного права, сотрудник Института публичного права Университета Барселоны Йоан Винтро в своей статье «Законность и референдум о независимости в Каталонии» утверждает, что хотя в настоящее время Конституция Испании и не допускает возможности проведения императивного референдума по вопросу выхода Каталонии из состава Испании, «тем не менее, исходя из демократического принципа статьи 1 Конституции Испании и, в отсутствие ограничений на конституционную реформу, существуют пути, которые можно найти в Конституции и действующем законодательстве, которые позволяют гражданам Каталонии высказать свое мнение на консультативном референдуме по поводу начала процесса конституционной реформы, ведущей к независимости Каталонии» [7].

Таким образом, правительство Испании официально разрешает местным властям в Каталонии рассмотреть и принять новую резолюцию о суверенитете, но после ее принятия суд по последующей апелляции отменяет это решение. Каталонию не лишают конституционного права на проведение плебисцита и дальнейшего отделения, но не дают им воспользоваться до конца. Это также вызывает волну недовольства среди жителей и побуждает их к борьбе.

Следует подчеркнуть, что референдум, проведенный в Каталонии, также не соответствует европейским демократическим стандартам. В соответствии со Сводом рекомендуемых норм при проведении референдумов Комиссии Совета Европы [8] были закреплены основные принципы касательно требований к проведению референдумов, которые также относятся и к референдуму

в Каталонии. В особенности, пункт 1 части III Свода рекомендуемых норм при проведении референдумов предусматривает, что решение о проведении референдума должно регулироваться действующим законодательством, а именно, применимыми положениями, касающимися процедуры проведения референдума. В частности, референдум не может состояться в случаях, не предусмотренных Конституцией или же одним из принятых на ее основании законов — например, в том случае, если вопрос, вынесенный на референдум, относится к исключительной компетенции парламента. Из изложенного выше следует, что референдум консультативного характера, целью которого является определение общественного мнения об отделении Каталонии от Испании, возможен, но лишь в том случае, если в ходе его организации и проведения соблюдается процедура, предусмотренная применимым законодательством.

Мнение о допустимости отделения в исключительных случаях из-за неспособности территориального общественного формирования реализовать свое право на самоопределение другими способами, кроме как путем отделения территории от государства, также находит поддержку в работах многих западных ученых. Например, профессор Аллен Бьюкенен пишет, что «право на отделение во многом сходно с правом на революцию, поскольку последнее понимается в том, что можно назвать основным направлением нормативных теорий революции. Последние типичны для теории Джона Локка[9, с.1-124], согласно которой народ имеет право свергнуть правительство, если и только если его основные права нарушены, а более мирные средства оказались бесполезными».

Следует отметить, что отсутствие в большинстве законов и порядков положений Испании, позволяющих отделить его территориальные единицы от государства, в том

числе посредством процедуры референдума, поднимает вопрос о том, соответствует ли такая модель европейским конституционным стандартам. В этом контексте Венецианская комиссия в своем докладе «Общие правовые основы содействия урегулированию этнополитических конфликтов в Европе» установила правовую позицию, «согласно которой принцип территориальной целостности является одним из основополагающих принципов» [10] конституционного права и подразумевает недопустимость сецессии любой территории от государства. Более того, Комиссия Совета Европы за демократию через право указала на необходимость разграничения понятий «самоопределение» и «разделение» в конституционных отношениях. Так, в докладе «Самоопределение и отделение в конституционном праве» [11] указывается, что термин самоопределение следует понимать, прежде всего, как внутреннее самоопределение в рамках существующих границ, а не как право на отделение, так как последнее противоречит конституционному принципу целостности государства.

Интересно отметить, что в 2011 году Парламентская ассамблея Совета Европы приняла резолюцию №1832, в пункте 7 которой сообщается: «...даже если бы в международном праве было бы признано право национальных или этнических меньшинств, или даже, в некоторый случаях, национального большинства, на самоопределение, такое право не давало бы автоматически права на отделение. Право на самоопределение должно реализовываться прежде всего через защиту прав меньшинств, как это предусмотрено Рамочной конвенцией Совета Европы о защите национальных меньшинств (СЕД № 157) и резолюцией Ассамблеи 1334 (2003) «О позитивном опыте автономных регионов как источнике вдохновения для урегулирования

конфликтов в Европе», а также другими соответствующими международно-правовыми документами.

По мнению ведущего научного сотрудника Института научной информации по общественным наукам (ИНИОН) РАН Хенкина С.М. «... цена «освобождения от Испании» и создания собственного государства может быть значительно большей, чем выгоды, причем во всех отношениях — экономическом, социальном, политическом, психологическом» [12].

Таким образом, вопрос о национальном самоопределении Каталонии остается на сегодняшний день открытым.

Список использованной литературы

1. Дронова С.Ю. Национальное самоопределение Каталонии: за и против. Гуманитарные науки. Вестник Финансового университета. 2015;(3). С.71-79.

2. Catalunya es la tercera comunidad que más paga y la décima en recibir. / La Vanguardia URL: <http://www.lavanguardia.com/politica/20120724/54328816886/catalunya-tercera-comunidad-mas-paga-decima-recibir.html>. (дата обращения: 02.05.2020).

3. Клишас А. А. Сепаратизм вне права // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2019. №1. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=37628150> (дата обращения: 05.05.2020).

4. Андреева Г.Н. Сецессия в исследованиях по конституционному праву стран ЕС. (обзор) // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная и зарубежная литература. Сер. 4, Государство и право: Реферативный журнал. 2018. №1. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=35622030>. (дата обращения: 02.05.2020).

5. <http://www.senado.es/web/conocersenado/normas/constitucion/index.html> (дата обращения 02.05.2020).

6. Welp, Y. (2017) Catalanian Referendum: Democracy, Legality and the EU's Role. URL:

<https://www.e-ir.info/2017/11/20/catalonian-referendum-democracy-legality-and-the-eurole/>. (дата обращения: 02.05.2020)

7. Vintro, J. (2015) Legality and the Referendum on Independence in Catalonia. Institut de Dret Public. URL: http://idpbarcelona.net/docs/blog/legality_referendum.pdf (дата обращения: 02.05.2020)

8. CDL-AD(2007)008 Свод рекомендуемых норм при проведении референдумов [Электронный ресурс]. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2007\)008rev-rus](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2007)008rev-rus). (дата обращения: 02.05.2020).

9. John Locke, *Second Treatise of Civil Government* (Hackett Publishing Co., 1980). Pp. 100-124.

10. Клишас А. А. Сепаратизм вне права // Вестник РУДН. Серия: Юридические науки. 2019. №1. URL: <https://elibrary.ru/item.asp?id=37628150> (дата обращения: 05.05.2020).

11. CDL-INF(2000)2 Доклад «Самоопределение и отделение в конституционном праве» [Электронный ресурс]. URL: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-INF\(2000\)002.aspx](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/CDL-INF(2000)002.aspx). (дата обращения: 02.05.2020).

12. Хенкин С.М. Испания: испытание Каталонией. URL: http://www.perspektivy.info/book/ispanij_a_ispytani_j_e_katalonij_ej_2013-01-14.htm. (дата обращения: 02.05.2020).

Резюме:

Каталонский вопрос и вызванный им кризис в современной истории Испании занимает свое место в истории международных отношений не только Европейского Союза. В данной статье дана попытка рассмотреть причины стремления Каталонии к отделению от Испании. Анализируются каталонская идентичность, и вопросы каталонского законодательства и препятствование Испании попытке отделения Каталонии.

Ключевые слова: независимость, автономия, суверенитет, референдум, государственный интерес, сепаратизм, сецессия

Summary

The Catalan question and the crisis it caused in the modern history of Spain has its place in the history of international relations, not only of the European Union. This article attempts to examine the reasons for Catalonia's desire to secede from Spain. Catalan identity, Catalan law issues and Spain's obstruction of Catalonia's secession are analyzed.

Keywords: independence, autonomy, sovereignty, referendum, state interest, separatism, secession

Сергій Євсеєнко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ПОЧАТОК ВУГЛЕДОБУВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ГОРЛІВКИ (КІНЕЦЬ XVIII – ПОЧАТОК XX СТ.)

Провідною галуззю промисловості міста Горлівки, що на Донеччині, є вугільна. Початок своєї історії вона бере ще з кінця XVIII ст., коли на цій території виникають перші селянські копанки. В другій половині XIX ст., з початком будівництва залізниці, на цій території починає розвиватися й вугільна галузь.

Проблема, що вивчається, так і не стала об'єктом глибокого дослідження як у наукових працях радянської історіографії, так і за часів сучасного формування історичної науки. Питання формування вугледобутку на території, де сьогодні розташоване сучасне місто Горлівка, а також території навколо нього, так і не стали темою окремої наукової розвідки. Цю проблему частково розглядали в своїх працях П.І. Жеребецький, А.В. Шевченко, А. Павлик, М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин, О.С. Шак [1]. Не знайшло достатньо повного розгляду це питання і в наших наукових розвідках [2].

Тому метою цієї статті є гостра необхідність об'єднання й аналізу того історичного нарративу, який є, правдивого й об'єктивного відображення цих подій у книзі історії сучасної Горлівки.

Практична значущість цього матеріалу і перспективи подальшого вивчення полягають у тому, що він може бути використаний при підготовці лекцій та спеціальних курсів для студентів закладів вищої освіти, укладанні посібників і підручників із історії України, у краєзнавчій і науковій роботі.

Розробка покладів кам'яного вугілля на території Донеччини була пов'язана зі збільшенням потреби в паливі як на Луганському ливарно-гарматному заводі, побудованому в 1795 році, так і на інших, ще нечисленних на той час промислових підприємствах регіону. На пошук вугілля урядом посилається в степ декілька спеціальних експедицій, і вже в 1799 році кам'яне вугілля було знайдено поблизу слободи Микитино і в урочищі Сухий Яр.

У 80–90-ті роки XVIII ст. стрімко зростає населення нашого краю, особливо за рахунок збільшення числа місцевих селян, а також переселенців із інших губерній. Найстаріший населений пункт, село Зайцево-Микитино, стає багатолюдним, і частина його жителів у 1800-1805 рр. виселилася, утворивши хутори Щербиновський і Нелеповський.

В 1805 р. у районі селищ Зайцево й Залізного, хуторів Щербинівки (нині Торецьк) і Нелеповки (нині м. Артем Дзержинського району) було відкрито великі поклади кам'яного вугілля.

Державні селяни видобували вугілля в цих районах тільки в тих місцях, де воно виходило на поверхню. Перші селянські шахти виникли тут в 1806 р., і до 1820 р. селяни добували тут вугілля безперешкодно, без відома урядових органів. Надалі весь видобуток було віддано на відкуп.

В 1826 р. колишній договір на відкуп був відмінений, натомість було прийнято закон про попудний платіжний акциз. Видобуток вугілля, таким чином, став оброчною

статтю. Відкупникам ставилося в обов'язок правильний видобуток під наглядом відрядженого чиновника, що, в свою чергу, призвело до різкого скорочення видобутку. Якщо в 1820-1825 р. було видобуто 3,3 тис. т. вугілля, то з 1825 по 1829 рр. – всього 300 т. [3, с. 11].

Варто зазначити, що в той же час, через вузькість внутрішнього ринку збуту, видобуток вугілля вівся у незначних розмірах. Так, в 1839 р. на всіх селянських шахтах Зайцево й Залізного було добуто близько 200 тис. пудів, що становило четверту частину всього видобутку вугілля в Донбасі [4, с. 11].

Добуте вугілля вивозили в Бахмут (Артемівськ), Маріуполь та інші міста. До 1825 р. його продавали для російського Чорноморського флоту, крім цього, вугілля використовувалось для приватних солеварень, парових млинів, опалення винокурень, салотопок і шерстемийок тощо.

Спочатку вугілля видобували в штольнях, що виходили в балки, потім почали рити маленькі шахти – «дудки», «ями», «кладезя» «копанки», які були діаметром біля метра і глибиною до 12 метрів. Так виник термін «копальня». Знаряддями праці служили кайло, лопата, ручний комір із мотузкою та казанок для підйому видобутого вугілля.

Використовували добути вугілля на ковальських роботах і з метою опалення житлових приміщень. Пізніше – для виплавки металу. Частина вугілля йшла на кустарні винокурні. Піклуючись тільки про прибуток, власники не звертали ніякої уваги на умови праці й гірничо-геологічні правила. Але в 1827 р. уряд змушений був прийняти закон, за яким до приватних осіб, що зайнялися розробкою надр, закріплювали фахівців для «Преподавания советов, как необходимо проводить горные работы» [5, с. 11].

Уже після 1829 р. вийшов новий закон, який дозволяв вільну розробку всіх вугільних шарів на казенних землях, і який надавав право підприємцям вести гірські роботи на свій розсуд. Видобуток вугілля селянами знову пожвавився. Так,

в 30-40 рр. XIX ст. вони щорічно добували від 2,5 до 5,2 тис. т. вугілля [6, с. 11].

Тутешнє вугілля було особливо принадне для ковальської справи, тому ковалі в радіусі 150 км. користувалися вугіллям переважно цього родовища. Крім того, вугілля відвозили в Таганрог, Бердянськ і Олександрівськ (нині Запоріжжя). На селянських шахтах Микитівсько-зайцевського родовища Бахмутського повіту щорічно добувалося до 250 тис. т. вугілля [7, с. 11].

Але потреби подальшого розвитку промисловості вимагали наукового дослідження запасів, місць залягання вугільних пластів і більш ефективних способів їхньої розробки. Так, в 1827 р. відомий учений і гірський інженер Євграф Петрович Ковалевський склав першу геологічну карту Донбасу, до якої було включено 25 родовищ вугілля. Саме ним уперше було вжито термін «Донецький басейн» – Донбас.

В 1837–1839 роках за дорученням А.М. Демидова було проведено дослідження кам'яно-вугільного Донецького басейну головним гірничим інженерам гірничої Паризької школи Ле-Пле [8, с. 21-22]. Дослідження щодо розробки вугілля на території Горлівки продовжив талановитий гірничий інженер Олександр Борисович Іваницький. Саме його робота «О месторождении каменного угля, известного в торговле под именем Никитовского» була надрукована в 1829 році в IV томі «Горного журналу». Він писав: «И здесь, ... вся местность представляется изрытою мелкими шахтами, выработанными и обрушившимися... вследствие отсутствия крепи, неправильности работ и от того опасности от обвалов, а следовательно и тут работа в высшей степени хищническая» [9, с. 23].

Уже в 30-х роках XIX ст. його починають «копати» і на казюонних землях селян Залізної балки, Зайцевого, Щербинівки, в так званих «дудках», які вже мали стволи 1,5 – 2 метри в діаметрі, і були глибиною до 29-30-ти метрів. Роботи по видобутку вугілля носили сезонний характер

– після «ожинок» і в зимовий період. Підйом добутого вугілля здійснювався за допомогою бад'ї, вручну, а потім було пристосовано кінські ворота. Такі шахти видавали за сезон від 8 до 18 тисяч пудів вугілля, що становить від 130 до 300 т. Основними знаряддями праці були клин, молот, кайло, обушок і лопата. Так, за 12-годинну «упряжку» шахтар добував 20-30 пудів (300-500 кг) вугілля.

Інженер Вонсович під час своєї експедиції в 1841 році так описував процес вугледобування в селянських копальнях: «Посредством вырываемых на поверхности ям спускаются до открытого пласта каменного угля и начинают произвольно отбивать его кайлами (мотыгами или кирками); отбитый уголь кладут в бадьи и ручным воротом вытаскивают на поверхность земли. Углубление ям бывает не совсем вертикальное и без крепления боковых стен; а от сего последнего часто происходит обрушение земли и делается опасным само отбивание угля. Когда же вода, особенно весной, подземная или слоевая, равно обрушившаяся земля и порода зальют и завалят яму и ходы, по коим производится добывание и откатка угля, то ее бросают и начинают таким же порядком на новом месте; от сего происходит то, что ни один почти пласт не токмо не разработан, но во многих местах едва только начат...» [10, с. 60-61].

В 1668 р. із казенних державних земель селян слободи Залізне Зайцівської волості Бахмутського повіту було виділено у власність «засновнику Курсько-Азовської залізниці С.С. Полякову під будівництво рейкового заводу та проведення ділянки означеної залізниці (555,5 десятин – С.Є.) на загальну суму 22485 крб. 33 коп., це 40 крб. 51 коп. за десятину» [11, с 288].

Із земельного наділа державних селян слободи Зайцеве Зайцівської волості Бахмутського повіту Катеринославської губернії на користь акціонерного товариства Курсько-Азовської залізниці було виділено 485 десятин. За цю землю

товариство внесло до державної казни третю частину вартості, згідно з законодавством того часу цей наділ обійшовся товариству в 72000 крб., по 148 крб. 45 коп. за десятину [12, с. 288].

У степу починають виростати один за одним рудники, разом із будівництвом Курсько – Харківсько – Азовської залізниці, що значно пришвидшило промисловий розвиток Донеччини в середині XIX ст. Будівництво залізниці було пов'язане з діяльністю підприємця С.С. Полякова, який був засновником і Товариства Курсько – Харківсько – Азовської залізниці, і Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості (ПРКП).

За дозволом на будівництво Курської залізниці в Особливу канцелярію відповідного Департаменту зверталися підприємці Букове, Легетер, Самуель, Тортон, Уатсон, а в 1862 р. Гопс та інші. Але концесію на будівництво залізниці віддали раднику Самуїлу Полякову, який вже був відомим підприємцем і підрядником будівництва залізниці Москва – Петербург.

Устав Товариства Південноросійської кам'яновугільної промисловості (ПРКП) було затверджено 9 квітня 1872 року. А роботи, пов'язані з видобутком вугілля, почалися з 1873 року. Тому можна вважати Товариство найстарішим підприємством кам'яно вугільної промисловості Донецького басейну.

Створене С. Поляковим Товариство мало своєю головною метою розробку кам'яного вугілля на території Донецького кам'яновугільного басейну, і зобов'язувалося за чотири роки довести його видобуток до 10 млн. пудів на рік. Капітал товариства був визначений у 5 млн. металевих карбованців і засновувався на розроблених засновником і запрошених ним особах акцій у вигляді облігацій на 1 млн. 700 тис. крб. [13, с. 14].

Міністерство фінансів гарантувало покупцям облігацій займу своєчасну виплату відсотків і погашення облігацій. Окрім того, облігації випускалися тільки за дозволом Міністерства фінансів. В Уставі Товариства в 44 параграфі було записано: «Исправная уплата процентов по облигациям обеспечивается преимущественно перед всеми другими долгами Общества».

1 березня 1873 р. було введено до лав діючих перше підприємство Корсунської групи – «Корсунську копальню № 1», яка пізніше отримала назву шахта «Кочегарка» [14, с. 52].

Вагомий внесок в її розробку зробив гірничий інженер П.М. Горлов. Першочерговим завданням будівництва Курсько – Харківсько – Азовської залізниці було будівництво рейкового заводу. Але від цієї ідеї довелося відмовитись з огляду на недостатню кількість води у невеличкій річці Корсунь. Але, під час розвідок на відведених під будівництво залізниці землях, було знайдено великі вугільні поклади, які вже частково розроблялися селянами селищ Залізне, Зайцеве, Микитівка. Гірничий інженер Петро Миколайович Горлов в 1867 році пристосував для видобутку вугілля дві селянські шахти, поглибивши стволи із 40 ще на 20 сажень до 130 метрів і побудувавши кінні підйоми.

Працюючи в Товаристві, Петро Миколайович Горлов займався не тільки шахтним будівництвом, а й вирішенням питань кадрового забезпечення, поставкою із-за кордону потрібної шахтам техніки та обладнання.

На цій ділянці було 14 розвіданих пластів вугілля потужністю від 10 до 30 вершків (44 – 132 см – С.Є.). Із них до 1880 р. 7 пластів були на глибині 20–40 сажень (4,32 – 8,54 м) і не розроблялися через погану якість вугілля. Три пласти розроблялися тільки з південної сторони шахти. Два пласти розроблялися на шахті Данило, закладеної в 1883 р., що розташовувалася від «Корсунської копії №1» на відстані 648 м (300 сажнів).

Вугілля піднімалося в клітях, до яких заходило дві вагонетки – 70 пудів породи, або вугілля.

Виймка вугілля велася в забоях обушками, або кирками. Відвозили добуте вугілля до ствола кіньми, запряженими в залізні вагонетки, що вміщували 35 пудів.

Вода в шахтах відкачувалася двома насосами потужністю 15 кінських силкожний. Підйом вугілля відбувався підйомними машинами в 25 кінських сил, на яких використовувався 32 мм дротяний канат вартістю 3,5 тисяч крб.

Вибраний простір під землею забували камінням, яке постачали місцеві селяни по ціні 5 крб. 25 коп. за куб. Для закріплення виробіток і попередження обвалів використовувався ліс (сосна, дуб, ясень), які привозили зі Слов'янська і Катеринослава [15, с. 33].

Видобуте вугілля в цей час, в останній чверті XIX ст., використовувалося як паливо для водокачок і паровозів на донецькому відрізку [16, с. 6-7].

Перший, другий і третій рудники в самостійні підприємства не виділялися і в документах мали назви Рудники 1-3. Четвертий також, через малоперспективність, власної історії не мав. У 1889 році було закладено П'ятий рудник – «Альберт», а в 1897 р. Восьмий – «Альфред» [17, с. 38].

Таким чином, Корсунська група включала в себе 8 вугледобувних шахт, три з яких перебували на руднику № 1 – дві глибиною по 220 сажнів і одна – 145 сажнів. За добу тут видобували 90 тис. пудів вугілля, за рік – 25 млн. пудів. На руднику № 5 діяло три шахти глибиною 170, 210 і 130 сажнів. Добовий видобуток на шахті № 5 становив 30 тис. пудів вугілля, а на шахті № 6 – 90 тис. пудів. Усього на руднику добувалося 35 млн. вугілля на рік. Дві шахти (по 160 сажнів) експлуатувалися на руднику № 8, що мав назву «Корсунський», й які на рік давали 25 млн. пудів вугілля. Технічне обладнання цієї групи шахт складалося з 6 вуглепідіймальних машин, 39 – парових, 20 насосів, 4 вентиляторів, 5 компресорів,

346 коксових печей із виходом коксу до 70-75% і тривалістю коксування 48 годин.

При рудниках № 1 і № 8 були промивні фабрики продуктивністю 30 тис. пудів вугілля на добу, було тут і сортування вугілля, із продуктивністю до 60 тис. пудів на добу. 2 сортувальні були і на шахті № 5, загальна продуктивність яких становила 65 тис. пудів вугілля на добу. На додаток до всього при кожному руднику була своя електростанція. На всіх трьох рудниках у шахтах під землею було 118 коней і 93 коня працювали на поверхні. Штат, що обслуговував ці шахти, складався з 5 інженерів, 19 штейгерів, 3 техніків і 107 інших фахівців. Тут працювало до 5 тис. робітників. При кожному руднику обов'язково була лазня [18, с. 83-84].

На території корсунської шахти № 1 з 1872 року було побудовано цегляний завод для рудничних потреб. У 1882 р. він не працював, а в 1883 р. тут було вироблено 80 т. штук цегли, вартістю 1000 – 7,50–8 крб.

Товариство ПРКП постійно збільшувало видобуток вугілля шахтами. До 1872 р. було добуто 55 т. пудів, а після введення Корсунської копії № 1: в 1871 р. – 825, в 1875 р. – 2259, а після введення Чегарської копії в 1878 р. – 6264 т. пудів.

Сьогодні ця шахта має назву «Марія» – «Комсомолець». Саме вона є найстарішою з усіх Горлівських шахт. Розташована вона в 4 верстах від станції Микитівка. Спочатку підприємці Зонов і Потоцький 9 років орендували невеликий косяг у залізничанських селян, де була примітивна селянська «дудка». Після них орендарем стає Фурсов. Після його смерті його дружина продала безномерну копь своєму родичу – Залеському, той, у свою чергу, – капітану Л. Успенському. Той назвав його Миколаївським, але в народі закріпилася назва Фурсовського. Леонід Петрович Успенський не зумів поставити копальню на промисловий рівень, і продав її за 80 тисяч карбованців золотом А. Ауербаху [19, с. 38].

Таким чином, копальня відійшла до «Товариства оренди вугільних копей А. Ауэрбах і К^о», яке і було фактичним її хазяїном. Назву «Марія» шахта отримала на честь однієї з дочок Ауэрбаха, яких він дуже любив. Неподалік була ще одна шахта, названа на честь іншої дочки Ауэрбаха – Людмили. Обидві шахти мали глибину 127 сажнів, можлива добича на них становила 20 млн. пудів вугілля на рік.

Шахта «Людмила» проіснувала недовго, незабаром її закрили, таким чином, залишилася тільки шахта «Марія», біля якої й виникло робітниче селище, що існує й донині. Ось дані про це підприємство й селище на 1912 р.: «Службовців: інженерів – 6, штейгерів – 3, інших – 44, робітників – 1510. Для потреб є колонія, що складається з 338 насінних будиноків на 660 окремих квартир і 12 казарм на 720 чоловік» [20, с. 16].

Технічне обладнання рудника складалося з 2 вуглепідіймальних машин – електричної і парової, 13 парових казанів, 3 насосів, 2 з яких були електричними й 1 – паровим, електричного вентилятора, компресора, 60 коксових печей, механічної сортувальної й промивної фабрик, річна продуктивність, яких становила 6 млн. пудів. Тут же були механічна майстерня й електростанція.

У трьох верстах від станції Государевий Байрак, поблизу однойменного села, розташовувалися кам'яновугільні шахти Анонімного Суспільства кам'яновугільних копей (нині шахта ім. Калініна), побудовані на власній землі площею в 661 десятину й частиною землі, що належала мешканцям села Государевий Байрак, й у яких орендували 100 десятин. Перші шахти тут були побудовані в 1895 р., а вже в 1912 р. на цьому руднику існувало три шахти: № 1 «Святий Андрій», глибиною в 105 сажнів. Продуктивність становила 75 тис. пудів вугілля на добу. Друга шахта – «Похла», видобуток на якій становив до 50 тис. пудів на добу. І третя – «Нова», видобуток на якій становив приблизно стільки ж. Загальна можлива продуктивність рудника становила 25 млн. пудів

вугілля на рік [21, с. 125-126]. Дві останні шахти були глибиною по 50 сажнів.

Технічне обладнання рудника складалося з 13 парових і вуглепідйомних машин, 20 парових казанів, 2 компресорів, одного парового й 2 електричних насосів, одного вентилятора, 36 коней, які працювали під землею, й 28, що працювали на поверхні. Також тут були промивальна фабрика, продуктивністю в 20 млн. пудів вугілля на рік, механічне сортування – 7 млн. пудів на рік, 60 коксових печей із тривалістю коксування 32 години й виходом коксу 73%. Всі печі оснащувалася пристосуваннями для утилізації горючих газів, що використовувалися для хімічних цілей – виробництва вугільної смоли, аміачної смоли, бензолу й інших продуктів. Була електростанція з трьома паровими двигунами.

На руднику було зайнято: 2 інженери, 5 штейгерів, 43 інших фахівці і близько 1200 осіб робітників. Для потреб останніх було побудовано колонію, яка складалася з 18 одноквартирних будинків, і 100 будинків із кількома квартирами. В 1909 р. на цьому руднику було видобуто 14185 тис. пудів вугілля [22, с. 140].

Для підготовки кваліфікованих кадрів ТПРКП в 1877 р. заснувало при Корсунській копії № 1 Гірниче училище ім. С.С. Полякова, яке готувало своїх учнів із знанням штейгерської справи.

В 1914-1916 р. у верхів'ях річок Бахмут, Лугань і Глечик виник новий рудник, який назвали Кіндратієвським [23, с. 35]. Йшла перша світова війна, і заможному підприємцеві Феніну ніколи було споруджувати капітальні шахти. Дивлячись на те, що потужні вугільні шари виходять прямо на поверхню, він став пробивати в них неглибокі похилі стовбури і видобувати вугілля. Тут, біля рудника, і виникло робоче селище Кіндратівка.

У півтора верстах від станції Горлівка, біля залізничного полотна по лінії Государевий Байрак – Горлівка, а також на перегоні Очеретинської залізничної лінії, були розташовані шахти Горлівсько-Ксенієвського гірничопромислового товариства. Ще в 1905 р. харківський купець 1-й гільдії Галявин почав тут робити розвідку на казенно-оброчній ділянці при селі Государевий Байрак, де й заклав згодом 3 копальні.

А у двох верстах від станції Горлівка, у напрямку до шахти № 5 Товариства ПРКП, були розроблені дрібні шахти підприємцями Алексеєвим, Войтенком, Кравченком і братами Зелениними. Всі вони були розташовані на землях селян селища Залізне. Продуктивність цих шахт коливалася від 400 тис. пудів вугілля до 1,5 млн. пудів на рік.

На початку ХХ ст. до Горлівської Корсунської групи шахт входили:

- Горлівські – 1 і 2 на власній землі площею 510 десятин;
- Залізнянські шахти № 5, 6, 7 (сучасна шахта № 5 ім. Леніна – С.Є.) на землях селян с. Залізне площею 2409 десятин;
- Корсунські шахти № 8 і 8-біс (сучасна шахта ім. Гаєвого – С.Є.) на землі селян с. Корсунь площею 7369 десятин. Ці шахти відпрацьовували такі пласти: шахти № 1, 2, 5, 6 – «Товстий», Куций», «Дев'ятка», «Мазурка», «Водяний»; шахта № 8 – «Аршинка», «Велікан». Потужність пластів коливалась від 0,33 до 0,80 сажнів [24, с. 28].

Отже, узагальнюючи зазначене вище, можна зробити висновок, що вже на початку ХХ ст. економічне значення вугільної галузі промисловості на територіях, на яких розташована сучасна Горлівка, надзвичайно зросло. Саме від розвитку вугільної галузі багато в чому залежали на той час і воєнна промисловість, і робота залізничного транспорту Півдня Росії, і майбутня історія самої Горлівки.

Список використаної літератури

1. Жеребецкий П.И. Горловка Научно-публицистические очерки. / П.И. Жеребецкий – Донецк, КП «Регион», 2001. 292 с.; Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак О.С. Сокровища центрального Донбасса: Очерки. / М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин, О.С. Шак. – Донецк: «Донбасс», 1993. 119 с.; Павлик И.С. – Горловка. Историко-экономический очерк. / И.С. Павлик Донецк: «Донбасс», 1971. 127 с.; Шевченко А.В. Топонимы Горловки: Записки учителя-краеведа. / А.В. Шевченко – Донецк: РИП «Лебедь». 1994. 47с.

2. Євсеєнко С.А. Історія Горлівки з найдавніших часів до 1917 року: Історичний нарис. / С.А. Євсеєнко. – Бахмут, Видавництво ГІМ, 2016. – 188 с.; Євсеєнко С.А. Робітничий рух на Донбасі в грудні 1905 року / С.А. Євсеєнко // Грані історії: Збірник наукових праць. – Горлівка, ГДПІМ, 2011. Вип. 3. – С. 22–33.

3. Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак О.С. Сокровища центрального Донбасса: Очерки. / М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин, О.С. Шак Донецк: «Донбасс», 1993. 119 с.

4. Там само. – С. 11.

5. Там само. – С. 11.

6. Там само. – С. 11.

7. Там само. – С. 11.

8. Євсеєнко С.А. Історія Горлівки з найдавніших часів до 1917 року: Історичний нарис. / С.А. Євсеєнко. – Бахмут, Видавництво ГІМ, 2016. – 188 с.

9. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. Сусліков В.Є., Шевлякова Т.Ю., Маслова Л.В., та ін. – Горлівка: Поліпрес, 2007. 291 с.

10. Фомин П.И. Горная и горнозаводская промышленность Юга России. / П.И. Фомин. Т.1. – Харьков, Тип. Бенгиге, 1915.

11. Сборник статистических сведений по Екатеринославской губернии. Т.2. Бахмутский уезд. – Екатеринослав, 1886.

12. Там само. – С. 288.

13. Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак О.С. Сокровища центрального Донбасса: Очерки. / М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин, О.С. Шак. – Донецк: «Донбасс», 1993. 119 с.

14. Павлик И.С. Горловка. Историко-экономический очерк. / И.С. Павлик. – Донецк: «Донбасс», 1971. 127 с.

15. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. Сусліков В.Є., Шевлякова Т.Ю., Маслова Л.В., та ін. Горлівка: Поліпрес, 2007. 291 с.

16. Павлик И.С. Горловка. Историко-экономический очерк. / И.С.Павлик. – Донецк: «Донбасс», 1971. 127 с.

17. Жеребецкий П.И. Горловка Научно-публицистические очерки. /П.И. Жеребецкий. – Донецк, КП «Регион», 2001. 292 с.

18. Історія Горлівки в документах і матеріалах. Частина перша / Упоряд. Сусліков В.Є., Шевлякова Т.Ю., Маслова Л.В., та ін. – Горлівка: Поліпрес, 2007. 291 с.

19. Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак О.С. Сокровища центрального Донбасса: Очерки. / М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин , О.С. Шак. – Донецк: «Донбасс», 1993. 119 с.

20. Павлик И.С. Горловка. Историко-экономический очерк. / И.С.Павлик. – Донецк: «Донбасс», 1971. 127 с.

21. По Екатерининской железной дороге. Вып. 2. Издание Управления Екатерининской железной дороги. – Екатеринослав: Тип-Литография, Е.Ж.Д., 1912.

22. Там само. – С. 140.

23. Шевченко А.В. Топонимы Горловки: Записки учителя-краеведа. / А.В. Шевченко. – Донецк: РИП «Лебедь». 1994. 47 с.

24. Малюга М.Ф., Трошкин К.С., Шак О.С. Сокровища центрального Донбасса: Очерки. / М.Ф. Малюга, К.С. Трошкин , О.С. Шак. – Донецк: «Донбасс», 1993.

Резюме

На значному фактичному матеріалі автор розкриває маловідомий період в історії сучасної Горлівки, пов'язаний із початком вугледобування. Розглядається складний час становлення та початку розвитку провідної промислової галузі міста – кам'яновугільної – наприкінці XVIII – початку XX ст., від перших селянських «копанок» до створення потужної видобувної компанії – Товариства Південно-Російської кам'яновугільної промисловості (ТПРКП), великих та малих приватних шахт. Визначено роль у цьому процесі С. С. Полякова і П. М. Горлова. Зроблено спробу проаналізувати основні чинники, які сприяли швидкому промислового перевороту на Донеччині наприкінці XIX – початку XX ст.

Ключові слова: копальня, Зайцево, шахта, обушок, Микитівка, кам'яновугільна галузь, Горлівка.

Резюме

На большом фактическом материале автор раскрывает малоизвестный период истории современной Горловки, связанный с началом угледобычи. Рассматривается сложное время становления и начала развития ведущей – каменноугольной – отрасли города, от первых крестьянских «копанок» до создания мощной добывающей компании – Общества Южно-Российской каменноугольной промышленности (ОЮРКП), больших и маленьких шахт (конец XVIII – начало XX вв.). Определено роль в этом процессе С.С. Полякова и П.Н. Горлова. В статье сделана попытка проанализировать основные составляющие, которые способствовали быстрому промышленному перевороту в Донском регионе в конце XVIII – начале XX веков.

Ключевые слова: копальня, Зайцево, шахта, обушок, Никитовка, каменноугольная отрасль, Горловка.

Summary

On a large factual material, the author reveals a little-known period in the history of the town of Horlivka related to the beginning of coal mining in Donetsk region. The coal industry, that is the leading industrial branch of the town, is considered at the stage of its formation and development in the late 18th - early 20th centuries. The study covers the period from the first peasant "kopankas" to the powerful mining company – the Society of South-Russian Coal Industry (SSCKI), large and small private mines. Polyakov S. S. and Gorlov P. M. played a significant role in this process. An attempt is made to analyse the main factors that contributed to the rapid industrial revolution in Donetsk region in the late 19th - early 20th centuries.

Keywords: kopanka, Zaitsevo, mine, hand forced pick (obushok), Mykytivka, coal industry, Horlivka.

Валерій Богуненко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ВИРОБНИЧО-ОРГАНІЗАЦІЙНІ ДЕТЕРМІНАНТИ ГЕНЕЗИ МЕРЕЖІ МОНОПРОФІЛЬНИХ МІСТ ДОНБАСУ (1920-1930-ТІ РР.)

Поселенська структура Донбасу (у варіанті його визначення як економіко-соціокультурної цілісності в межах Донецької та Луганської областей), містить велику мережу міст, економічно залежних від діяльності підприємств однієї або кількох суміжних галузей; у науковій літературі вони означаються як «промислово-мономіста» «монофункціональні» міста, «моноіндустріальні», «монопрофільні» тощо [1]. Нині з вісімдесяти дев'яти міст регіону сімдесят мають ознаки монопрофільності; шістдесят вісім із цих населених пунктів регіону (в яких мешкає біля чверті його населення) отримали міський статус у період існування СРСР. Більшість із них (сорок два міста) пов'язані з вуглевидобувною галуззю; решта – з залізничною, хімічною, енергетичною, вогнетривкою та ін. В останній час дослідження зазначеного історико-урбаністичного феномену особливо актуалізоване в контексті військово-політичних подій на Сході України, через його комплексну промислово-економічну та соціально-

культурну значущість для життя регіону, а також в якості «індикатора» суспільних трансформацій.

Формування промислово-урбаністичної специфіки монопрофільної периферії регіону значною мірою пов'язане з періодом 1920-х – 1930-х рр., в історико-політичному вимірі – добою становлення сталінізму. Реалізація проекту «держави соціалізму, що перемиг», відбувалася за догматизованою марксистською теорією, виходячи з ключового значення для розвитку господарської сфери країни «обслуговування економікою політики» [2]. При цьому ідеологічно-пропагандистські положення щодо переваг планової економіки та ефективності позаекономічного стимулювання праці упродовж усього існування СРСР у його економіко-управлінській системі не виключали співіснування планових механізмів із позаплановими – адміністративними і навіть ринковими [3]. Відповідно, постає питання щодо виробничо-організаційних детермінант творення специфіки монопрофільних міст Донбасу у відповідний період.

Визначення чинників оформлення стійких економіко-господарських та соціально-культурних моделей розвитку монопрофільних міст Донбасу потребує розгляду владного цілепокладання промислово-урбанізаційних процесів у регіоні; вивчення відповідних адміністративно-господарських трансформацій, їх впливу на формування управлінської традиції у монопрофільних містах Донбасу, особливо під час їх заснування та отримання міського статусу.

Основну історіографію питання можна поділити на три блоки. До першого належать дослідження феномену монопрофільних міст Донбасу. в історико-урбаністичній та регіоналістичній парадигмі; їх авторіями є К. Кузіна, В. Куліков, І. Склокіна [4] та ін. До другого блоку можна віднести дослідження, присвячені економіко-промисловим, соціально-демографічним, геоурбаністичним аспектам історії регіону, де, зокрема, висвітлюються владно-організаційні,

соціокультурні та інші чинники формування містоутворюючих підприємств, відповідних виробничих традицій тощо. Серед їх авторів – З. Лихолобова, Ю. Ніколаєць [5], О. Бровар, А. Міхненко [6] та ін. Важливими для вивчення обраної проблематики також є роботи узагальнюючого характеру з історії Донбасу, авторами котрих є В. Смолій, С. Кульчицький, Л. Якубова [7] та ін.

Владно-стратегічне утвердження співвідношення на Донбасі окремих виробничих та поселенських структур у 1920-1930-ті рр. пов'язане з етапом «воєнного комунізму». На початку 1920-х рр. у регіоні офіційний статус міста мали сім населених пунктів: Бахмут, Юзівка, Дмитріївськ, Маріуполь, Слов'янськ, Луганськ та Старобільськ. При цьому промисловість Дмитрієвська (майбутньої Макіївки), Юзівки (майбутнього Сталіно, а згодом Донецька) та Єнакієво (що став містом трохи згодом, у 1925 р.) була представлена в основному підприємствами вугільної галузі та пов'язаної з нею металургійної, що наближало їх до стану монопрофільності.

Центром ухвалення стратегічних рішень щодо промисловості колишнього «Півдня Росії» на той час був Раднарком РРСФР; адміністративно-виробничою детермінантою розвитку тут підприємств, у тому числі урбанізаційного значення, було їх підпорядкування «головним комітетам» (главкам) за галузевим принципом, із тенденцією до створення та наступного укрупнення промислових об'єднань. Утвердження жорсткої командної організації виробництва, централізованого розподілу ресурсів у вугільній галузі регіону пов'язане з утворенням у 1920 р. у Харкові Центрального правління кам'яновугільної промисловості (ЦПКП), що з кінця того ж року розташовувалося у Бахмуті. Крім об'єднань із тридцятишіддесятиколичеселянських дрібних шахт двома-трьома вантажними станціями на кожне (наприкінці травня 1920 р. таких налічувалося двадцять чотири вугільних та дев'ять

антрацитових), йому підпорядковувалися створені тоді ж «кущові управління» (Чистяківське, Ровенецьке та ін.), перші рудоуправління (Боківське, Давидівське, Первомайське та ін.). Через масштабність виробництва (під гаслом «диктатури вугілля», яке висунуло ЦПКП [8]), ці об'єднання набували містоутворюючого значення. При цьому методи управління в усій системі ЦПКП, яким з листопада 1920 р. керував представник «першого кадрового ешелону» більшовицької партії Г. Пятаков, були по-військовому централізованими та суворими; до того ж, керівництво ЦПКП мало визначний вплив на роботу всієї господарської структури Донбасу [9]). Слід відзначити, що за наказом Донецької губернської ради народного господарства від 19.05.1920 р., було встановлено заборону на вільний продаж вугілля, що дорівнювалося розкраданню державної власності [10].

Винятково жорстка організація праці на той час у регіоні була пов'язана з більшовицькою політикою обов'язкового залучення до суспільних робіт усього працездатного населення під гаслом «Хто не працює – хай не їсть» [11]. У регіоні цілеспрямовано створювалися виробничі об'єднання у формі артілей, комун; наприклад, на території майбутнього м. Попасна (у 1938-1941 рр. – міста ім. Кагановича) вже з січня 1918 р. на колишніх «поміщицьких» землях діяла сільськогосподарська артіль «Мурашник №1» [12].

За два роки масштабне впровадження владою «загальної трудової повинності» (декретами Раднаркому РСФРР від 29 січня та Раднаркому УСРР 11 квітня 1920 р.) доповнилося в регіоні діяльністю частин Української трудової армії, створеної в січні 1920 р. Раднаркомом РРФСР на базі Південного фронту; з грудня того ж року їх було виокремлено в окрему Донецьку трудову армію, що підпорядковувалася в оперативно-робочому відношенні ЦПКП. Її чисельність складала біля 30 тис. осіб, з поділом на шість «трудоу полків» та два «робітничі батальйони» [13].

Діяльність Донтрудармії пов'язана, зокрема, з майбутніми мономістами Донбасу: Дебальцевим, Криндачівкою (перейменованою згодом у Красний Луч) та ін. Наприклад, уже в середині 1921 р. діяли відновлені трударміяцями вугільні копальні «Альберт», «Марія» та ін., що були економічною основою формування м. Первомайська [14]. Так, за казарменого становища та пильної уваги комендатури охоронялося та відновлювалося зруйноване господарство регіону, насамперед – промислові об'єкти вугільної, металургійної та залізничної галузей, у тому числі такі, що набували згодом основного значення для монопрофільних міст. Варто зауважити, що застосування відповідних організаційно-виробничих моделей (ефективність яких була нестабільною, що врешті визначило їх недовготривалість) було пов'язане з вирішенням тактико-оперативних завдань забезпечення новоутвореної радянської держави вугіллям, сільськогосподарською продукцією тощо. Можна стверджувати, що про владне бачення довготривалого розвитку господарства регіону в поєднанні з плануванням економічного розвитку конкретних поселень, на той час не йшлося.

На етапі «нової економічної політики», коли у партійних та наукових колах були можливі дискусії щодо співвідношення «економічних» та «позаекономічних» методів управління, зокрема у питаннях кооперації та госпрозрахунку, виробничо-організаційні моделі у регіоні, зокрема містоутворюючого значення, набрали іншого характеру. Владна стратегія побудови соціалізму через «державний капіталізм» [15] призвела до утворення господарсько-адміністративної вертикалі з достатньо громіздкою структурою. Такі загальносоюзні структури, як Центральний виконавчий комітет, Рада народних комісарів, Держплан відтворювалися на республіканському рівні; діяльність центральних та місцевих органів, що опікувалися економіко-господарчою

сферою, координували союзна та республіканські Вищі ради народного господарства. Організація діяльності підприємств Донбасу на той час здійснювалася насамперед союзно-республіканськими наркоматами: праці, зі справ торгівлі та промисловості, шляхів сполучення. Економічну політику в країні визначала передусім цілковита залежність урядових органів від партійних; при цьому, в координації між органами ВКП(б) та КП(б)У питань керування важкою промисловістю Донбасу мали місце спроби останніх зберегти відносну суб'єктність [16].

У той же час, ускладнена економічна взаємодія підприємств різних галузей через наркомати, а також криза «безтоварної економіки» обумовили появу ще восени 1921 р. проміжної виробничо-організаційні ланки – трестів, що утворювалися за галузевим та галузево-територіальним принципами, спочатку для полегшення управління «главкам», та діяли на госпрозрахунковій основі [17]. Проте тривав пошук більш ефективної форми організації промислового виробництва, про що свідчить підготовлений КП(б)У проект резолюції VII з'їзду Рад України за доповіддю правління Південно-рудного тресту від 13 грудня 1922 р. Так, визначалося, що, оскільки «рудна промисловість набуває великого значення у балансі нашого Народного господарства», управлінський апарат «мусить бути гнучким та струнким» [18]; спроби створити такий апарат до кінця 1920-х рр. обумовили численні реорганізації у важкій промисловості.

Серед перших містоутворюючих підприємств у регіоні, задіяних у ці трансформації, став Красногорівський вогнетривкий завод, що у 1922 р. увійшов у «Донбассілікаттрест» [19]. Проте основні організаційно-виробничі зміни торкалися найбільш масштабного у регіоні вугільного виробництва. Так, восени 1921 р. ЦПКП, що об'єднував близько 200 шахт із понад 50% загальносоюзного виробництва, було перейменоване на Управління державної

кам'яновугільної промисловості (УДКП), під керівництвом В.Я. Чубаря [20]. У вересні 1923 р. його було реорганізовано на Державний трест із виробництва та продажу кам'яного вугілля та антрациту (з листопада 1924 р. – трест «Донвугілля»), у складі котрого на тій частині Донбасу, що входила до УСРР, діяло тридцять одне рудоуправління (з тридцяти шести). З них близько двадцяти набували з цього часу містоутворюючого характеру. Так, у 1927 р. до складу тресту «Донвугілля» у Луганській окрузі входили рудоуправління, діяльність яких мала містоутворюючий характер: Краснодонське, Боківське, Боково-Хрустальське, Голубівське, Довжанське, Кадіївське, ім. Паризької Комуни, Первомайське, Ровенецьке, Сніжнянське, Сорокинське [21].

У той же час організаційно-управлінська специфіка етапу НЕПу обумовила практику підпорядкування низки вугільних об'єктів непрофільним утворенням, наприклад, Солетресту. При цьому деякі підприємства містоутворюючого значення на Донбасі здавалися в оренду або передавалися об'єднанням, управління котрими знаходилося поза ареалом, де йшли урбанізаційні процеси, та навіть – поза регіоном. Так, утворені у 1921 р. трести «Південьсталь» та «Хімвугілля» [22] поєднували різногалузеві підприємства: перший – металургійні заводи, кар'єри з видобутку флюсового вапняку та доломіту (в районі майбутнього Докучаєвська), а також тридцять сім вугільних шахт; другий – хімічні заводи (у т. ч. Рубіжного) та шість шахт. Наприклад, утворений у 1923 р. трест «Транспорткопальні» мав у своїй структурі Ровенецьке та Байрацьке рудоуправління (із відповідним підпорядкуванням Народному комісаріату шляхів сполучення) [23].

На той час ВРНГ СРСР, користуючись повноваженнями об'єднаного наркомату, підпорядкувала собі управління важкопромисловими трестами регіону через їх «союзне значення» (на початку НЕПу з майже півтисячі трестів у «країні Рад» такий статус мали близько 40%). Так, у 1923 р.

управління тресту «Південьсталь» було перенесено з Харкова до Москви» [24]). При цьому концентрація вугільного та іншого виробництва в межах трестів, керованих з загальносоюзного центру, означала переважання галузевого принципу організації промислового виробництва над галузево-територіальним. Відповідна виробничо-організаційна орієнтація на «загальносоюзний центр» свідчила про «прогреш» органів ЦК КП(б)У в боротьбі за контроль над важкою промисловістю Донбасу, та визначила відтоді фактично безальтернативно до кінця досліджуваного періоду характер розвитку головних підприємств поселень – зародків монопрофільних міст.

Варто зазначити, що між статистичними фіксаціями демографічної ситуації 15 березня 1923 р. та 17 грудня 1926 р. населення промислових мономіст регіону збільшилася втричі. У 1926 р. з міст подібного типу, крім Дмитріївська, Єнакієво та Сталіно, статус міста мав також Красний Луч; у цих містах мешкало тоді 188 475 осіб. При цьому на кінець 1926 р. загальне населення Донбасу складало 2 932 170 осіб [25]; відповідно, на той момент лише 6,4% населення регіону мешкали в промислових містах.

Окремою важливою виробничо-організаційною детермінантою розвитку мережі мономіст у регіоні в цей час стало питання співвідношення економічного та позаекономічного стимулювання праці. При цьому керівництво трестів та профспілок (цілком залежних від держави вже на той час), спирачись на «Кодекс законів про працю УСРР» 1922 р. та інструкції відповідних наркоматів, дбали насамперед про виконання плану. Через це в добу НЕПу широко впроваджувалася практика «суботників», застосовувався формат «соціалістичного змагання» тощо [26]. Поряд із тим, незважаючи на дію, від часів воєнного комунізму, відповідних нормативних актів, ув'язнені тоді ще масово не залучалися до праці на масштабних будовах [27].

Для формування виробничої традиції промислових мономіст Донбасу, вочевидь, більше значення, ніж для поліфункціональних міст, мало стратегічне рішення центрального партійного керівництва щодо встановлення «єдиначалія» – жорсткої директивної моделі керівництва промисловими об'єктами, з посиланням на тези В. Леніна про необхідність «залізної дисципліни під час праці», безумовного підпорядкування робітників «волі однієї особи – радянського керівника» [28].

За ситуації, коли трести, а не підприємства, були суб'єктами госпрозрахунку, «закріплення» організаційних, матеріально-фінансових та людських ресурсів для налаштування «допоміжного виробництва» відбувалося в межах цих об'єднань (при тому, що їх вивільнення є логікою розвитку спеціалізації, що в ринковій моделі демонструє практика аутсорсингу). Відповідно, формування громіздкої управлінсько-бюрократичної структури з домінуванням вертикальної орієнтації, у тому числі в суто виробничих техніко-технологічних питаннях, виходила за межі підприємств; при цьому містоутворюючі підприємства у межах трестів навантажувалися містобудівними, соціально-побутовими функціями, що збільшувало ймовірність негативних наслідків для монопрофільних міст у випадку соціальних-економічних трансформацій [29].

Окремим цікавим сюжетом, пов'язаним із госпрозрахунковим характером діяльності трестів, вже з того часу стала діяльність «штовхачів» – агентів, що через недостатню забезпеченість сировиною, комплектуючими тощо налагоджували горизонтальну неофіційну взаємодію підприємств для досягнення ними планових показників [30]. Факт існування такої форми організації виробництва на тактико-оперативному рівні, безперечно, свідчить про суттєві проблеми з розвитком адміністративно-командної моделі керування «народним господарством».

При цьому управлінсько-виробнича стратегія різко змінювалася у напрямку зміцнення жорсткого директивного управління за декларування певної «децентралізації». Так, у 1928 р., в доповідній записці ЦК КП(б)У до Політбюро ЦК ВКП(б) стосовно промислового розвитку Донбасу, в частині, де йшла мова про концентрацію рудоуправлінь, зокрема, стверджувалося: «основна мета всієї реорганізації повинна міститися в усуненні централістської системи управління, злитті рудоуправлінь та передачі їм управлінських функцій треста, залишаючи за трестом лише функції планувальні, регулюючі та контролюючі ... На нашу думку, низовою господарською виробничо-самостійною одиницею мусить бути шахта, навколо котрої об'єднуються всі допоміжні цехи та відділи» [31]. Тоді ж йшла мова про реорганізацію тресту «Донвугілля» [32]; у жовтні 1929 р. в структурах його рудоуправлінь були утворені 85 шахтоуправлінь. А невдовзі, постановою ЦК ВКП(б) від 5 грудня 1929 р. «Про реорганізацію управління промисловістю» було скасовано госпрозрахункову модель діяльності трестів [33].

Вже наприкінці січня 1930 р. (за два місяці після останньої реорганізації) рудоуправління тресту «Донвугілля» і сам трест були розформовані, натомість утворені п'ять нових трестів об'єднання «Союзвугілля», з них в УСРР – чотири: «Артемвугілля», «Донбасантрацит», «Луганвугілля», «Сталінвугілля». В липні того ж року замість «Союзвугілля» з'явилися два новоутворених всесоюзних об'єднання, у тому числі «Вугілля», куди увійшли вугільні підприємства республіки. Проте у жовтні 1930 р. ці трести були розформовані, натомість утворені районні управління. Часті реорганізації були пов'язані з тим, що на межі 1920-1930-х рр. партійно-урядове стратегування в економіко-промисловій сфері СРСР наvertалося до максимально жорсткої організації суспільного виробництва в умовах, коли політико-ідеологічне заперечення теорії «перманентної революції» поєднувалося з

роботою над посиленням обороноздатності «окремо взятої країни», що «будувала соціалізм». При цьому формування військово-промислового комплексу мало бути максимально незалежним від імпорту, здійснюватися за рахунок стрімкого розвитку важкопромислових галузей: енергетики, металургії, хімічної промисловості, машинобудування [34]. Виробничо-організаційна специфіка при цьому виходила з необхідності виконання плану «за будь-яку ціну» [35]. При цьому переважно тактико-оперативний характер державного управління промисловістю, за загальної тенденції зміцнення командних методів, у першій пол. 1930-х рр. знов позначився на спробах впровадження елементів госпрозрахунку [36].

Період «перших п'ятирічок» призвів до стрімкої урбанізації регіону. На кінець 1930-х рр. у регіоні існувало вже понад 50 міст, з них тридцять мали стійкий промисловий профіль, пов'язаний із моногалузевим важкопромисловим виробництвом. Так, підприємствам вугільної галузі як містоутворюючим у роки форсованої індустріалізації зобов'язані появою на мапі в якості міст Артемове, Бокове-Антрацит, Гірське, Дзержинськ, Золоте, Ірміно, Краснодон, Калінінськ, Моспине, Новоекономічне, Новий Донбас, Паризька Комуна, Первомайськ, Ровеньки, Свердловськ, Сніжне, Чистякове. Містоутворюючі підприємства таких міст, Волноваха, Дебальцеве, Іловайськ, Красний Лиман, Ясинувата – належали до залізничної галузі; Красногорівки та Часового Яру – вогнетривкої; Зугрес – енергетичної; Амвросіївка – цементної, Пролетарськ – склоробної, Рубіжне – хімічної, Сватове – переробної. Як можна побачити, підприємства загальносоюзного значення абсолютно домінували в якості містоутворюючого фактора (виробництво республіканського підпорядкування на кшталт переробних підприємств Сватового фактично були тут виключенням). У монопрофільних містах Донбасу мешкало на початку 1939 р. 656 533 осіб [37]. Це становило 13,5%

населення регіону; за більш як дванадцять років населення міст цієї категорії збільшилося у регіоні більш як у три рази.

Необхідність організаційно-технічного забезпечення виробничих циклів в умовах потужного розширення виробництва в цей час призвело до подальших реорганізацій на рівні центрального управління важкою промисловістю Донбасу. Так, у січні 1932 р. Вищараданародного господарства була реорганізована у три народних комісаріати, у тому числі – важкої промисловості [38]. У наступне десятиліття кількість галузевих наркоматів збільшувалася до двадцяти чотирьох; у 1939 р., внаслідок розукрупнення промислових наркоматів, було створено Наркомат вугільної промисловості СРСР [39]. При цьому зазначені реорганізації скоріше свідчили про схильність центральної влади до управління в «ручному режимі», її концентрацію на вирішенні поточних планових завдань, а не про поступову системну реалізацію виробничо-організаційної стратегії.

У цей час також продовжувалися інтенсивні трансформації на рівні об'єднань, рудоуправлінь тощо. Так, Наказом народного комісаріату важкої промисловості №303 від 14.05.1932 р. були відновлені трести через «розукрупнення» об'єднання «Вугілля»; також були організовані нові трести, наприклад, у липні 1932 р. на базі Шварцівського рудоуправління – «Чистяківвугілля» (куди входили десять шахт, а також кар'єри, що мали містоутворююче значення для поселень Катик, Сніжне, Чистякове) [40]. У середині 1930-х рр., у результаті чергових реорганізацій, створювалися нові трести. Так, у 1934 р. через виведення («розуправління») з «Донбасантрициту» рудоуправлінь на їх базі було створено трести «Свердловвугілля», «Сорокінвугілля» (з 1938 р. – «Краснодонвугілля»); у 1935 р. – «Лисичанськвугілля», у 1936 р. – «Боковеантрацит», «Кадіїввугілля», «Ворошиловвугілля» та ін. [41]. Того ж року з двадцяти трестів було утворено комбінат «Донбасвугілля». Відповідно, у цей час формувалася

виробничо-організаційна специфіка вугільних підприємств монопрофільних міст Донбасу. Так, якщо на попередньому етапі окремі вугільні об'єкти містоутворюючого виробництва (як, наприклад, підприємства Красного Луча) могли входити в більше, ніж в один трест, у тому числі з порушенням «галузевих меж», то від часів форсованої індустріалізації один трест часто утворювали містоутворюючі вугільні об'єкти, що належали як до одного, так і кількох населених пунктів (у тому числі шляхом об'єднання із підприємствами поліфункціональних міст). Так, до тресту «Дзержинськвугілля» входили як об'єкти вугільної галузі, містоутворюючі для м. Дзержинська, так і містоутворююче підприємство Артемового [42].

Чергове збільшення організаційно-управлінських ланок від підприємств до наркоматів пов'язане з Наказом народного комісаріату важкої промисловості №330 від 25.08.1938 р., згідно з яким на базі «розукрупненого» комбінату «Донбасвугілля» «з метою покращення управління трестами» були створені комбінати «Сталінвугілля», «Ворошиловградвугілля» та «Ростоввугілля», до котрих увійшли вугільні трести відповідних областей. Так, «Сталінвугілля» складала одинадцять трестів та 136 шахт, «Ворошиловградвугілля» – дев'ять трестів. Разом із тим, реорганізації продовжувалися і в наступні «індустріалізаційні» роки: вже у 1940 р., було утворено трести «Зуївантрацит», «Фрунзевугілля», пов'язані з монопрофільними містами [43].

Підприємства інших галузей зазнавали подібних адміністративно-виробничих трансформацій: так, у липні 1932 р. шляхом розукрупнення об'єднання «Союзвогнетриви» було утворено трест «Укрвогнетриви», куди, зокрема, входили вогнетривкі підприємства Донбасу, що стали містоутворюючими для Красногорівки та Часового Яру [44]. При цьому, оскільки на поч. 1930-х рр. на Красногорівському вогнетривковому заводі налагодили виробництво коксового

припасу для будівництва коксових батарей, вже у 1933 р. це підприємство увійшло до тресту «Коксохіммонтаж» [45].

Картину «закріпачення» промислових підприємств у межах трестів та інших об'єднань, жорстко підпорядкованих центральному галузевому керівництву, доповнювали позаекономічні методи активізації «особистого фактора» виробництва. Можна говорити про два головних таких метода (що застосувалися як до робочих, так і до інженерно-технічного персоналу, за винятком залучених «іноземних спеціалістів»): дисципліна та героїзація «людини праці» (можна стверджувати, що для обох цих методів ідеально підходили умови промислових мономіст Донбасу). Так, заборонявся самовільний вихід робітників та службовців з підприємств та установ згідно до постанови РНК СРСР, ЦК ВКП(б) та ВЦРПС від 28 грудня 1938 р. «Про заходи з впорядкування робочої дисципліни, покращення практики державного та соціального страхування та боротьбу зі зловживаннями у цій справі» [46]. У цих умовах, за установки на виконання плану «за будь-яку ціну» впроваджувалися форми соцзмагань та «ударництва» [47]. Також слід відмітити факт початку систематичного масового використання на підприємствах Донбасу, у тому числі містоутворюючих, праці ув'язнених, з 1929 р. [48].

Таким чином, упродовж 1920-1930-х рр. містоутворюючі промислові об'єкти Донбасу були об'єктами інтенсивних виробничо-організаційних тактико-оперативних трансформацій, за відсутності структурованого, послідовного державного стратегування у сфері економіко-господарського управління. У якості відповідних детермінант розвитку мережі монопрофільних міст регіону в цей час утверджувалися принципи: 1) галузевий, що, на відміну від територіального та галузево-територіального, визначав у екстенсивній економічній моделі можливість більш жорсткого контролю «центру» за виконанням перспективних планів розвитку промисловості, передусім виходячи з оборонних потреб;

2) директивний, пов'язаний із необхідністю швидкого досягнення тактико-планувальних та поточно-планувальних показників в умовах їх перманентного коригування, виходу виробничих циклів за межі регіону та республіки; 3) принцип широкого застосування позаекономічних методів організації праці – від ідеологічно-агітаційних (суботники, соцзмагання, ударництво тощо) до методів прямого примусу.

Крім того, генеза абсолютної більшості монопрофільних міст у регіоні, як центрів важкопромислового виробництва, за домінування триланкової організаційно-виробничої моделі (центр – виробниче об'єднання – підприємство), у розглянутий період визначалася тенденцією до укрупнення підприємств та оформлення великої кількості виробничих об'єднань у межах містоутворюючого виробництва, особливо у 1930-х рр. (при цьому більша частина вугільних трестів у регіоні була пов'язана з монопрофільними містами). У той же час перманентні організаційні трансформації «другої ланки» (особливо у вугільній галузі), непослідовність у впровадженні госпрозрахункової моделі на цьому рівні об'єктивно сприяли закріпленню низького рівня організаційно-виробничої суб'єктності містоутворюючих підприємств Донбасу, формуванню тут традиції обмеженої управлінської ініціативності. Це програмувало критичну залежність функціонування монопрофільних міст Донбасу від рішень центрального галузевого керівництва, в підсумку – високий ризик реалізації негативних інерційних сценаріїв розвитку цих урбаністичних утворень за умов поступового скорочення природних та демографічних ресурсів регіону.

Список використаної літератури

1. Праця, виснаження та успіх: промислові мономіста Донбасу / М. Ільченко та ін., за ред. В. Кулікова й І. Склокіної. Львів: ФОП Шумилович, 2018. 244 с.; Kuzmenko L.M., Soldak M.O. Monofunctional Cities: Problems, Support Provision and Development. **Економічний вісник Донбасу**. 2010. №4 (22). С. 83-88; Мoiseeva E., Майбуров И. Социально-экономические проблемы монопрофильных городов и бюджетно-

налоговые инструменты развития и стимулирования их развития. *Світ фінансів*. 2011. №1. С. 86-90.

2. Слоїн Е., Санчес-Сібоні О. Економіка та влада в Радянському Союзі: 1917-1939. URL: <https://commons.com.ua/uk/ekonomika-i-vlada-u-radyanskomu-soyuzi-1917-1939/> (Дата звернення 15.04.2020)

3. Попович З. Співіснування ринкових, планових і адміністративних механізмів господарювання в економічній системі СРСР. URL: <https://commons.com.ua/uk/spivisnuvannya-rinkovih-planovih-i-administrativnih-mehanizmiv-gospodaryuvannya-v-ekonomichnij-sistemi-srsr/> (Дата звернення: 08.04.2020)

4. Праця, виснаження та успіх...; Куліков В.О. Корпоративні міста: визначення, характерні риси, історична доля. **Укр. іст. журн.** 2017. №1. С. 41-59.

5. Ніколаєць Ю.О. Поселенська структура населення Донбасу (етнополітичний аспект динаміки). К.: ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України, 2012. 188 с.

6. Міхєнєко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2000. №5. С. 128-141.

7. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи (Аналітична доповідь). К.: Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

8. Солдатєнєко В.Ф. Україна в революційну добу: Іст. есе-хроніки. У 4-х т.: Т. IV. Рік 1920. К.: Світогляд, 2010. 442 с. С. 311.

9. Там само. С. 311-312.

10. Известия. 19.05.1920. №107. С. 1.

11. Роцин Б.Е. Трудовые армии в годы военного коммунизма: историко-юридический аспект (к 95-летию Первой Революционной Армии Труда) Вестник КГУ им. Н.А. Некрасова. 2015. №5. С. 173-177. С. 174.

12. Календар пам'ятних дат м. Попасна // Головна бібліотека Попаснянської централізованої бібліотечної системи. URL: http://vbiblioteke.at.ua/index/kalendar_pamjatnykh_dat_g_popasnaja/0-57 (Дата звернення: 17.04.2020)

13. Рєвєгук С.Я. Трудові відносини в Україні в перші роки

радянської влади (1917-1921). Історична пам'ять. 2010. №2. С. 13-28. С. 24.; Управление Донецкой трудовой армии. ЦГАСА (Центральный государственный архив Советской армии). Путеводитель. В 2 т. Т. 1. 1991. URL: <http://guides.rusarchives.ru/funds/19/upravlenie-doneckoy-trudovoy-armii> (Дата звернення: 17.04.2020)

14. Цысь В.В. Использование труда военнослужащих Красной армии в восстановлении народного хозяйства на завершающих этапах и после окончания Гражданской и Великой Отечественной войн. Нижневартовск: Изд-во Нижневарт. ун-та, 2017. 345 с. С. 183-185.

15. Горинов М.М., Цакунов С.В. 20-е годы: становление и развитие новой экономической политики. История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В.А. Козлов. М.: Политиздат, 1991. С. 118-164. С. 131-132.

16. Ніколаєць Ю.О. Вказ. праця. С. 91-92.

17. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиліття (1919-1928). К.: Основи, 1996. 396 с. С. 93-94.

18. Доклад ЦК КП(б)У о положении на заводах южной металлургии. Проект резолюции VII съезда Советов Украины. Докладные записки. Планы, цифровые данные правлений Южного металлургического и Южно-рудного трестов в ЦК КП(б)У о производственной деятельности, движении рабочей силы и др. Вопросам работы трестов. Стенограмма (неполная, не редактированная) Красного съезда промышленников Украины. Выписка из протоколов заседаний бюро губкомов КП(б)У о состоянии промышленности (1922 г.). ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп.20. Спр.1000. 48 арк. Арк. 16.

19. ОАО «Красногоровский огнеупорный завод» / Сост. Оберемок Е.В. URL: <http://masters.donntu.org/2008/feht/oberemok/ind/index.htm> (дата звернення: 18.05.2020)

20. Міхненко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2000. №5. С. 128-141. С. 131.

21. Схематична мапа Луганської округи // Шахты и рудники Донбасса. Индустриальная фотография. Горнопромышленное краеведение. URL: <https://www.donmining.info/2017/01/shematucna->

[mapa-luganskoyi-okrug-i-1930.html](#) (дата звернення: 19.05.2020)

22. Міхненко А. Розвиток важкої промисловості та сільського господарства Донбасу у 20-х рр. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. 2000. №5. С. 128-141. С. 131.

23. Степкин В.П. Ордера Донугля и Донбассторга: заменители денег. URL: http://fox-notes.ru/spravka/fn_s110610_o2.htm; Рогачевская М.А. Экономическая деятельность Ф.Э. Дзержинского. Актуальные финансовые исследования: теория, методология и практика: сборник научных трудов / отв. ред. Н.А. Толкачева. Москва-Берлин, 2016. С. 185-211. С. 190; Міхненко А. Вказ. праця. С. 131

24. Мовчан О.М. Вища рада народного господарства 1917-1932. Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2003. 688 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Vyscha_Rada

25. Ніколаєць Ю.О. Вказ. праця. С. 95.

26. Удод О.А. **Соціалістичне змагання**. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Sotsialistychnе_zmahannia (дата звернення: 7.05.2020)

27. Корновенко С.В. **КАТОРГА, каторжні роботи** // Енциклопедія історії України: Т. 4: Ка-Ком / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во «Наукова думка», 2007. 528 с. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Katorga_roboty (дата звернення: 23.05.2020)

28. Постановление ЦК ВКП(б) о мерах по упорядочению управления производством и установлению единоначалия (5 сентября 1929 г.). Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (1898-1986). Т. 4. 1926 – 1929. М.: Политиздат. 1984. С. 556-562. С. 557

29. Праця, виснаження та успіх... С. 93.

30. Попович З. Вказ. праця.

31. Докладная записка ЦК КП(б)У в Политбюро ЦК ВКП(б) о культурно-бытовом обслуживании рабочих Донбасса. Справки партийных и советских органов, переписка о реорганизации треста «Донуголь», снабжении Донбасса рабочей силой (1928 г.). ЦДАГО України (Центр. держ. архів громад. об'єднань України). Ф.1. Оп. 20. Спр. 2723. 63 арк. Арк. 1.

32. Там само. Арк. 3-9.
33. Кульчицький С.В. Трести радянські. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В.А.Смолій (голова) та ін.; Інститут історії НАН України. К.: Наук. думка, 2013. Т. 10: Т-Я. 784 с. С. 142-143.
34. Горинов М.М., Дощенко Е.Н. 30-е годы // История Отечества: люди, идеи, решения. Очерки истории Советского государства / Сост. В.А. Козлов. М.: Политиздат, 1991. С. 165-216. С. 175.
35. Грегори Пол. Политическая экономия сталинизма. М., 2008. 400 с. С. 210.
36. Горинов М.М., Дощенко Е.Н. Вказ. праця. С. 208.
37. Численность населения СССР на 17 января 1939 г.: по районам, районным центрам, городам, рабочим поселкам и крупным сельским населенным пунктам. М.: Госпланиздат, 1941. 266 с. С. 165-168; Там само. С. 190-194.
38. Система государственных органов СССР. URL: <https://isfic.info/rossto/gosptra71.htm> (дата звернення: 7.05.2020)
39. Куликов В.И. Наркоматы. URL: <https://w.histrf.ru/articles/article/show/narkomaty> (дата звернення: 19.05.2020)
40. История ГП «Торезантрацит». URL: <http://gpta.ru/index.php?page=3> (дата звернення: 7.05.2020); Шахта «Ударник», г. Снежное Шахты и рудники Донбасса. Индустриальная фотография. Горнопромышленное краеведение. URL: https://www.donmining.info/2014/02/blog-post_2194.html (дата звернення: 20.05.2020)
41. Бадер А.В., Забудкова О.А. Луганськвугілля. Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=58967 (дата звернення: 19.05.2020)
42. Дзержинськвугілля // Енциклопедія сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=24090 (дата звернення: 7.05.2020)
43. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Донецька область / Ред. кол. тому: Пономарьов П.О. (гол. редкол.), та ін. К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1970. 992 с. С. 902.
44. Постановление коллегии Народного Комиссариата Тяжелой промышленности и СССР от 8.VII.1932 г. «О разделении объединения «Союзогнеупоры». URL: <http://istmat.info/node/56145> (дата звернення: 22.05.2020)
45. Красногоровский огнеупорный завод (КРОЗ). URL: <https://>

mistaua.com/История/Исторические_события/красногоровский-огнеупорный-заводкроз/215/?setcity=1452 (дата звернення: 23. 05. 2020)

46. Горинов М.М., Дощенко Е.Н. Вказ. праця. С. 210.

47. Васильєв В.Ю. Стахановський рух. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Stakhanovskiy_rukh (дата звернення: 24.05.2020)

48. Корновенко С.В. Вказ. праця.

Резюме

У статті розглядаються визначні виробничо-організаційні чинники формування та розвитку мережі монопрофільних міст Донбасу впродовж 1920-1930-х рр. Доводиться, що містоутворюючі об'єкти регіону, переважно представлені важкою промисловістю, в цей час являли собою об'єкти інтенсивних тактико-оперативних управлінських трансформацій. В умовах домінування на загальнодержавному рівні екстенсивних методів господарювання, насамперед із метою швидкого підвищення обороноздатності, основними детермінантами розвитку монопрофільних міст Донбасу стали: звернення до галузевого та директивного принципів організації виробництва, широке застосування позаекономічних методів організації праці. За тенденції до укрупнення підприємств, оформлення виробничих об'єднань у межах містоутворюючого виробництва, особливо у 1930-х рр., а також непослідовності в утвердженні на цьому рівні госпрозрахункової моделі, дія вищезазначених чинників у досліджуваній період програмувала низьку економічну суб'єктність містоутворюючих промислових об'єктів, критичну залежність функціонування монопрофільних міст регіону від рішень центрального галузевого керівництва.

Ключові слова: виробничо-організаційні детермінанти, монопрофільні міста, Донбас

Summary

The article considers the significant production and organizational factors of formation and development of the network of mono-profile cities of Donbas during the 1920-1930's. It is proved that the city-forming objects of the region, mainly represented by heavy industry, at that time were objects of intensive tactical and operational management transformations. In the conditions of domination at the state level of extensive management methods, first of all for the purpose of fast increase of defense capability, the basic determinants of development of mono-profile cities of Donbas became: the address to branch and directive principles of the organization of production, the wide application of non-economic methods of the organization of work. Given the tendency to aggregate enterprises, the formation of production associations within the city-forming production, especially in the 1930's, as well as inconsistencies in the approval of the self-supporting model at this level, the action of the above factors in the period under review programmed low economic subjectivity, the critical dependence of the functioning of mono-profile cities in the region on the decisions of the central industry leadership.

Keywords: production and organizational determinants, mono-profile cities, Donbas

Микола Концур

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ВИКОРИСТАННЯ ПРОМУСОВОЇ ПРАЦІ ІНОЗЕМНИХ РОБІТНИКІВ У КАЙЗЕРІВСЬКІЙ НІМЕЧЧИНІ

Використання примусової праці іноземних робітників у промисловості та сільському господарстві Третього рейху у роки Другої світової війни було наймасовішим в історії людства. Об'єктивне дослідження цього явища вимагає звернення до витоків формування системи примусової праці в економіці Німеччини, а саме до досвіду часів кайзерівської Німеччини.

Історію праці іноземних робітників досліджували Зігрід та Вольфганг Якобейт (Jacobeit Sigrid, Jacobeit Wolfgang). Вивчаючи повсякденне життя німців, науковці розглядають працю іноземців як один з аспектів трансформації німецького суспільства часів кайзерівської Німеччини [1]. Особливості організації праці іноземних сезонних та вимушених робітників, починаючи з кінця XIX ст., вивчав Ульріх Херберт (Herbert Ulrich) [2]. Вклад іноземних робітників у економіку Німеччини у роки Першої світової війни висвітлено у наукових

роботах Лотаря Елснера (Elsner Lothar) [3]. Процес переходу сезонної праці іноземних робітників до їх примусового використання у сільському господарстві Німеччини на початку ХХ ст. простежено у роботах Габріеле Фрайтаг (Gabriele Freitag) та Олени Данченко [4]. Дослідження Сергія Леонова дає уявлення про вплив Першої світової війни на суспільство Німеччини, на динаміку його розвитку та становище населення вцілому [5]. Незважаючи на досить значний науковий доробок з проблеми примусової праці, питання все ще вимагає подальшої розробки та систематизації.

У рамках нашого дослідження поставлено мету розглянути витоки та шляхи формування системи використання примусової праці в економіці Німеччини.

Починаючи з другої половини ХІХ ст. у Німеччині склалися економічні умови, які сприяли масовому добровільному залученню іноземних робітників на сезонні роботи. Переважно брак робочих рук відчувався у аграрному секторі. Він був зумовлений процесом індустріалізації у країні. Сільська молодь масово залишала сільськогосподарські східнонімецькі землі, де умови життя та заробітна платня поступалися промислово розвинутих західним землям. Проблему нестачі робочих рук на полях німецькі поміщики вирішували шляхом заміщення місцевого населення польськими сезонними робітниками, які прибували з Російської та Австро-Угорської імперій [6]. На державному рівні цей спосіб виходу з ситуації було підтримано через впровадження протекційних митних зборів та відкриття кордонів для сезонних робітників. Ця законодавча політика Німеччини призвела до того, що вже у 1907 р. у її сільському та лісничому господарстві було зареєстровано 280 тис. іноземних робітників [7].

Поміщики досить швидко відчули переваги використання праці трудових мігрантів. Тікаючи від важких економічних умов вдома, поляки були надзвичайно вразливими, а отже

і невимогливими щодо умов та оплати праці на чужині. Їхня середня заробітна платня була нижчою, ніж у німецьких робітників, а умови життя, праці, а також ставлення господарів – нестерпними, що засвідчують часті випадки порушення робочих договорів та втечі сезонних робітників з місця роботи [8]. Польські робітники не мали можливості відстояти свої інтереси, але з ними злишлось право змінити господарство і перейти на роботу до іншого поміщика [9].

Вирішуючи економічну проблему, німецьке керівництво зітнулось з політичним протистоянням у суспільстві. Велика кількість іноземців, яка прибувала до Німеччини, сприймалась місцевим населенням як загроза – «полонізація Східної Пруссії» [10]. Для зменшення політичної та соціальної напруги у суспільстві було вжито декілька кроків. Так, з метою регламентації перебування іноземних робітників в Німеччині було прийнято спеціальний закон, який обмежував їх право працювати там на строк з 1 квітня до 15 листопада [11]. Цей закон зафіксував виключно сезонний характер роботи іноземців на території Німеччини. Наступним обмежувальним кроком по відношенню до польських робітників стало введення «легітимаційних карток», які забезпечували облік та контроль переміщення іноземної робочої сили по країні. Змінити місце роботи стало можливим тільки за згоди роботодавця [12]. Це були перші заходи, які дискримінували сезонних робітників на законодавчому та адміністративному рівнях, але праця поляків на той час ще не була примусовою.

У Першу світову війну кайзерівська Німеччина вступала найбільш підготовленою з-поміж країн-учасниць, виступаючи основним і ведучим учасником Троїстого, а згодом і Четвертного союзу. Розвинута промисловість Німеччини, а також переваги над супротивником у важкій артилерії давали підґрунтя німецькому командуванню зробити хибні висновки, що людських ресурсів та продовольства вистачить як для ведення активних бойових дій, так і для задоволення

потреб цивільного населення, хоча сукупна чисельність армії Антанти на той час перевершувала армію супротивника вдвічі – 18 млн. осіб проти 9 млн. [13]. Згідно з даними збірника «Світова війна в цифрах», напередодні війни населення Німеччини налічувало 67,5 млн. осіб, 13,3 млн. (19,7%) з яких були мобілізовані [14].

Також доцільно навести підрахунки А. Медісона щодо долі урбанізації Німеччини, яка складала 60 % населення у 1913 р. [15]. Перевага промислового сектору імперії над сільськогосподарським зумовила необхідність імпортувати майже третину продовольства Німеччини з-за кордону. До війни кайзерівська Німеччина була найбільшим імпортером сільськогосподарської продукції у світі [16], що згодом вплине негативно на економічну та соціально-політичну ситуацію у воюючій державі.

Тягар мобілізації перш за все вдарив по економіці країни, то ж не дивно, що та частина трудового законодавства Німеччини, яка врегульовувала умови праці та набору іноземних робітників, була доповнена низкою заходів примусового характеру. Так, вже у вересні 1914 р. військове міністерство Пруссії, яка була провідною державою Німецької імперії, видало наказ, відповідно до якого польським робітникам, які прибули до Німеччини не з союзної Австро-Угорщини, заборнялось повернення на батьківщину після закінчення сезонних робіт. Було обмежено їхню свободу пересування і листування. Заборона повертатись на батьківщину позначилась на соціальному становищі цих працівників, викликавши зниження або скасування заробітної плати, посилення нагляду та покарань [17]. Отже, саме з початком війни кайзерівська Німеччина на законодавчому рівні перейшла до примусового утримування та жорстокої експлуатації іноземних робітників.

Затяжний характер війни призвів у Німеччині до браку матеріальних та людських ресурсів у тилу, де відбувалось

подальше розширення оборонного сектору. Так, у 1915 р. доля робітників, які працювали «на оборону» Німеччини складала 27,3% від загальної кількості фабрично-заводських робітників, а у 1917 р. їхня доля зросла до 58,3% [18], причому реальна заробітна плата робітників скоротилась приблизно вдвічі вже у 1916 р. [19]. Падало і промислове виробництво, яке у 1917 р. Мало на 38% нижчі показники у порівнянні з довоєнним рівнем [20].

Погіршення економічної ситуації у країні було також значною мірою зумовлене блокадою Німеччини на морі з боку Великобританії, що зупинила постачання продовольства у країну ззовні, та падінням урожаїв у сільському господарстві Німеччини. Так, збір зернових почав падати з 1914 р., а населення почало голодувати. Задля вирішення цієї проблеми з 1915 р. У Німеччині було впроваджено карткову систему на всі основні продукти харчування, але ситуація продовжувала погіршуватись. У порівнянні з 1913 р. У 1916 р. зернових зібрали на 27,3% менше, а у 1917 р. – на 50,5% [21]. Крім того, на початку 1916 р. Споживання картоплі зросло у 2,5 разів у порівнянні з довоєнним часом через брак інших продуктів, але через несприятливі погодні умови восени було зібрано вдвічі менше картоплі, ніж у 1915 р., що стало причиною масового голоду взимку 1916-1917 рр., який отримав назву «Бруквяна зима» (Steckrübenwinter) [22] через те, що саме бруква стала основним продуктом харчування для більшості населення імперії. Критична ситуація з продовольством призвела до катастрофічного росту цін на овочі [23] Вже у травні 1915 р. вартість продуктів харчування була на 65% дорожчою ніж до війни [24].

У воєнний час значно зросла роль жінки-робітниці. Жінкам довелось замінити чоловіків на виробництві, на будівництві доріг, на фермах, а також взяти на себе роль годувальників у сім'ї. Виконуючи важку роботу в умовах голоду, жінки несли на собі весь тягар щоденної боротьби за виживання,

тому через хвороби, які були викликані недоїданням, жіноча смертність зросла у 1916 р. на 11,5%, а у 1917 р. – на 30,4% у порівнянні з довоєнними показниками. Вцілому за час війни від голоду та недоїдання померло близько 760 тис. осіб [25]. Отже, урбанізація, яка напередодні війни розцінювалась як безумовна перевага німецької економіки, згодом обумовила розгортання катастрофи у імперії.

Але голод був не тільки продуктової. Вже у 1915 р. відчувався значний брак людських ресурсів у тилу, тому з кінця 1916 р. була введена загальна трудова повинність для чоловіків від 16 до 60 років [26] та це не вирішило проблеми, оскільки продовжувався надзвичайно інтенсивний відтік робочої німецької сили на fronti війни, де на початок воєнних операцій німецька армія складала близько 62% від загальної кількості військ Троїстого союзу і 56% Четвертного союзу на початок 1916 р. [27].

Багатомільйонна армія потребувала постійного поповнення, регулярного постачання їжі та зброї, що було проблематичним у зв'язку з критичним становищем у тилу, де з 1916 р. почав набирати обертів революційний рух. Ситуація вимагала швидких та радикальних рішень. Одним з таких рішень стало примусове використання людських ресурсів з окупованих територій для залучення його переважно у сільському господарстві, оскільки проблема з їжею була для Німецької імперії першочерговою на той час. Певною мірою це рішення торкалось населення Бельгії, але найбільшою мірою – Російської імперії (Польщі, Литви, Латвії та Білорусі), території яких Німецькі війська зайняли упродовж 1914-1916 рр. На окупованій території останньої була утворена військова адміністрація *Обер Ост* (нім. *Oberbefehlshaber der gesamten Deutschen Streitkräfte im Osten*). Офіційно у цей період робітники з окупованих територій добровільно працювали у Німеччині, проте для здійснення так званого «добровільного набору» робочої сили з окупованих територій Російської

імперії на роботу в сільському господарстві окупаційна влада використовували ряд інструментів непрямого примусу. Одним із таких інструментів були закони, наприклад, «Розпорядження по боротьбі з ухиленням від роботи» (*Verordnung zur Bekämpfung der Arbeitsscheu*) від 4 жовтня 1916 р. [28]. Найбільше примусових робітників походило з Польщі. Протягом 1917-1918 рр. звітди було депортовано до Німеччини близько 410 тис. робітників, з яких більше 70% були задіяні на роботах у сільському господарстві [29].

Вжиті державою заходи примусу щодо вербування і регулювання трудової діяльності іноземців призвели до подальшого погіршення їх соціального становища, що відбилося у збільшенні кількості скарг на низьку оплату праці, погані умови життя та побої, а також у кількості утікачів серед іноземних працівників від німецьких господарів [30]. Під тиском німецької опозиції та міжнародної спільноти кайзерівський уряд був змушений вжити заходів щодо покращення умов праці іноземних працівників [31], але через відсутність ефективного контролю з боку державних органів щодо виконання нових вимог (спрощена процедура зміни місця роботи, надання відпустки, створення арбітражних комісій), німецькі господарі так і не відмовились від примусового характеру використання праці іноземних працівників [32]. Незважаючи на постійні зміни у характері використання іноземних робітників та на примусове утримання їх на території Німеччини, у офіційних документах такі іноземці незмінно позначались як сезонні робітники аж до 1939 р. [33]. Вцілому за період з 1915 р. по 1918 р. близько 500 тис. іноземних цивільних робітників (*Zivilarbeiter*) були найняті з російської Польщі та Бельгії. Деякі з них були завербовані під загрозою так званого «захисного арешту» (*Schutzhaft* – арешт будь-якої особи без рішення суду для захисту громадського порядку, моралі або державної безпеки), що стало прелюдією до Другої світової війни, в

ході якої мільйони підневільних робітників були депортовані з окупованих країн до Німеччини [34].

Протягом Першої світової війни у Німеччині поряд з примусовою працею цивільних громадян широко використовувалась і праця військовополонених. Так, з 1 625 тис. військовополонених, які перебували в 1916 р. на території кайзерівської Німеччини, 45% працювали в сільському господарстві. Зазвичай вони працювали у великих господарствах, у так званих «закритих колонах», які організовувались за типом військових підрозділів. Зранку полонених колоною гнали у поле, де вони працювали під охороною, а після робочого дня замикали на ніч у бараках. Цей вид організації примусової праці істотно полегшував організацію нагляду за військовополоненими і тому виявився ефективним у великих господарствах. Однією з основних переваг «закритих колон» була також можливість ізолювати іноземних робітників від німецького населення, чого досягти на промислових підприємствах було набагато складніше [35].

Переважну більшість військовополонених, які були направлені на роботу у сільському господарстві, складали росіяни. Враховуючи, що протягом війни з 2,4 млн. російських полонених 1,4 млн. (58%) перебували в Німеччині [36], важливо звернути увагу на політику, яку впроваджувало керівництво держави стосовно ставлення та умов утримання військовополонених у залежності від їх національності та країни походження. У кайзерівській Німеччині полонені слов'янського походження вважалися малокультурними, тому їх розміщували по 120 осіб у землянках, які нагадували «великі мурашники», де неминуче полонені масово помирили під час спалахів холери і тифу. Частина табору, де розміщувались військовополонені зі Східної Європи, ізолювалась від військовополонених західноєвропейського походження, яких утримували у

значно кращих умовах і ставлення до останніх було досить гуманним. Для полонених французів, бельгійців та британців будувались житлові і функціональні бараки (столові, пральні), проводилась дезінфекція, вони могли отримати лікування та пошту відповідно до Гаазької конвенції про закони і звичаї сухопутної війни, які не розповсюджувались на російських військовополонених. Але російські військовополонені могли бути звільнені за умови, якщо у них було німецьке коріння і вони підписали трудовий договір, який включав проживання та харчування [37]. У зв'язку з тим, що у кінці 1916 р. збільшилася кількість термінових заявок від компаній військової промисловості щодо робітників, постало питання про необхідність переведення полонених з сільського господарства на промислові підприємства Німеччини [38]. Таким чином, у сільському господарстві Німеччини використовувалась примусова праця переважно робітників з окупованих територій та військовополонених Східної Європи, які знаходились у значно гірших умовах у порівнянні зі становищем західноєвропейських полонених. Ця політика сегрегації за національною та державною приналежністю стала фундаментом ідеології Третього рейху і була згодом впроваджена у життя в удосконаленому вигляді.

Варто відмітити, що під час Першої світової війни використання примусової праці ще не мало вираженого антисемітського спрямування, на відміну від часів Третього рейху. Так, у праці англійського історика Тіма Грейді «Фатальна спадщина. Правда про справжні причини Холокосту» автор відмічає, що присутні у німецькому керівництві євреї Георг Давідсон та Макс Коен-Ройс підтримали ініціативу кайзерівського уряду щодо використання примусової праці. Жіночі організації Німеччини, серед яких були і єврейські, також підтримали подібні закони та вимагали більшого залучення жінок до праці на виробництві [39].

З розгортанням воєнних дій, зменшенням потоку військовополонених та погіршенням економічної ситуації у кайзерівській Німеччині збільшилась кількість іноземних робітників із Західної Європи. Важка промисловіть Німеччини відчула нестачу робочих рук вже на початку 1915 р., особливо на Рейні і у Рурському регіоні, тому восени того ж року на заводах почали використовувати працю військовополонених з Франції, Бельгії та Італії. Через незадовільні результати вербування працівників у окупованій Бельгії до роботи у промисловості були допущені і польські цивільні робітники. До літа 1916 р. дефіцит робочої сили зріс настільки, що німецька влада розпочала примусовий набір цивільних робітників з Бельгії та Франції. З жовтня 1916 р. до лютого 1917 р. до Німеччини було вивезено близько 61 тис. бельгійців та 20 тис. французів [40]. Ці дії у Західній Європі для Німеччини мали катастрофічні наслідки. Європейські та американські ЗМІ використовували факт застосування примусової праці Німеччиною як доказ її варварства. Численні протести держав Антанти та нейтральних держав прискорили ізоляцію Німеччини на міжнародній дипломатичній арені, що змусило німецьку владу припинити примусові набори французів та бельгійців у лютому 1917 р. та повернутись до практики добровільного найму іноземних робітників у Західній Європі. На окупованих територіях цілеспрямовано створювались важкі економічні умови, які змушували місцеве населення їхати до Німеччини у пошуках кращого заробітку. Ця стратегія виявилася досить успішною: тільки з Бельгії у період з лютого 1917 р. до літа 1918 р. на роботу в Німеччині найнялися близько 100 тис. бельгійських робітників [41].

Отже, вже у часи Першої світової війни у Німеччині було закладено основи практики масового використання примусової праці іноземних робітників. До неї кайзерівський уряд був змушений звернутись через перенапруження сил країни у боротьбі проти супротивника, чії сили і

ресурси значно переважали німецькі. В умовах зтяжної кровопролитної війни практика примусової праці іноземних робітників виявилась дієвою, особливо у сфері сільського господарства, а також надавала можливість контролювати окуповані території та їх населення, закріпивши цинічне уявлення про те, що примусова праця є рентабельною лише за умов її масовості та застосування тоталітарних заходів під час її організації [42].

Використання Німеччиною заходів примусового характеру щодо іноземних робітників, особливо з території Західної Європи, зазнавала критики на міжнародному рівні, що змусило кайзерівський уряд частково відмовитись від примусових наборів робітників з окупованих територій, а також хоча б на законодавчому рівні вживати заходів щодо поліпшення умов життя і праці іноземних робітників. Після поразки Німеччини у Першій світовій війні Веймарська республіка виплатила репарації країнам-переможцям, у тому числі й за використання примусової робочої сили, проте досвід кайзерівського уряду щодо набору і організації підневільної робочої сили з окупованих територій, розробки методів використання військовополонених і сезонних робітників, створення відповідного законодавства і адміністративного апарату буде використано у подальшому Третім Рейхом під час Другої світової війни, але у набагато більшому масштабі.

Список використаної літератури

1. Jacobeit S. *Illustrierte Alltags- und Sozialgeschichte Deutschlands 1900-1945* / S. Jacobeit, W. Jacobeit. – Münster: Westfälisches Dampfboot, 1995. – 419 s.
2. Herbert U. *Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter* / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1986. – 272 s.; Herbert U. *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-*

Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1985. – 494 s.

3. Elsner L. Die ausländischen Arbeiter in der Landwirtschaft der ostlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches während des 1. Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der preussisch-deutschen Politik / Lothar Elsner., 1961; Elsner L. Lehmann J. Ausländische Arbeiter unter dem deutschen Imperialismus 1900 bis 1985 / Lothar Elsner. – Berlin, 1988. – 411 s.

4. Freitag G. Zwangsarbeiter im Lipper Land: Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939–1945 / Gabriele Freitag. – Bochum, 1996. – 124 s.; Данченко Е. Труд иностранных рабочих в сельском хозяйстве Германии начала XX века / Елена Данченко. // Научные ведомости Белгородского государственного университета. – 2009. – С. 45–48.

5. Леонов С. О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию / Сергей Леонов. // Вестник ПСТГУ: История. История Русской Православной Церкви. – 2012. – №4. – С. 127–141.

6. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1985. – S. 24.

7. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945 / Mark Spoerer. – Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 2001. – S. 22.

8. Herbert U. Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1986. – S. 42.

9. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945 / Mark Spoerer. – Stuttgart; München: Deutsche Verlags-Anstalt DVA, 2001. – S. 22.

10. Herbert U. Geschichte der Ausländerpolitik in Deutschland: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter, Flüchtlinge / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1986. – S. 16.

11. Herbert U. Geschichte der Ausländerbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980: Saisonarbeiter, Zwangsarbeiter, Gastarbeiter / Ulrich Herbert. – Berlin-Bonn: Verlag Dietz, 1986. – S. 23.

12. Там само, S. 34.

13. Леонов С. О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию / Сергей Леонов. // Вестник ПСТГУ: История. История Русской Православной Церкви. – 2012. – №4. – С. 140.

14. Мировая война в цифрах – Москва: Государственное военное издательство, 1934. – С. 12.

15. Maddison A. The World Economy: Historical Statistics / Angus Maddison. – Paris, 2003. – P. 58, 60, 100.

16. Der Kampf in den Küchen [Электронный ресурс] // Der Spiegel. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-30300035.html>.

17. Данченко Е. Л. Труд иностранных рабочих в сельском хозяйстве Германии начала XX века // Научные ведомости Белгородского государственного университета. Серия: История. Политология № 1(56) 2009 С. 47; Elsner L. Die ausländischen Arbeiter in der Landwirtschaft der ostlichen und mittleren Gebiete des Deutschen Reiches während des 1. Weltkrieges. Ein Beitrag zur Geschichte der preu?isch-deutschen Politik. Diss. Rostock 1961. S. 112; Freitag G. Zwangsarbeiter im Lipper Land: Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939-1945. Bochum, 1996. S. 18.

18. Мировая война в цифрах. С. 55.

19. Хромов П. А. Указ. Соч. С. 157.

20. История Первой мировой войны. Т. 2. С. 406; Хромов П. А. Указ. Соч. С. 133; Сидоров А. Л. Указ. Соч. С. 349–353.

21. Шигалин Г. И. Указ. Соч. С. 109.

22. Эггерт З. К. Борьба классов и партий в Германии в период Первой мировой войны. М., 1957. С. 80–86, 373; История Германии. Т. 2. С. 116–118; Патрушев А. И. История Германии в XX в. С. 63.

23. Jacobeit W. Illustrierte Alltags- und Sozialgeschichte Deutschland 1900–1945, Münster 1995, S. 244.

24. Der Kampf in den Küchen [Электронный ресурс] // Der Spiegel. – 2004. – Режим доступа до ресурсу: <https://www.spiegel.de/spiegel/spiegelspecial/d-30300035.html>.

25. Леонов С. В. О влиянии Первой мировой войны на Россию и на Германию // Вестник ПСТГУ: История. История Русской Православной Церкви. 2012. Вып. 4 (47). С. 137.

26. Там само, С. 137.

27. Там само, С. 130.

28. Herbert U. Geschichte der Auslanderbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980. S. 91.

29. Spoerer M. Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische

Zivilarbeiter, Kriegsgelungene und Haftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945. Stuttgart München, 2001. S. 22.

30. Freitag G. Zwangsarbeiter im Lipper Land: Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939–1945. Bochum, 1996. S. 18.

31. Herbert U. Fremdarbeiter : Politik und Praxis des “Auslander-Einsatzes” in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Berlin-Bonn, 1985. S. 31.

32. Herbert U. Geschichte der Auslanderbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980. S. 84-85.

33. Freitag G. Der Einsatz von Arbeitskräften aus Osteuropa in der Landwirtschaft Lippes 1939-1945 [Електронний ресурс] / Gabriele Freitag // Bochum. – 1996. – Режим доступу до ресурсу: <https://winklervelag.com/v49-5x/index.html>.

34. Altkrüger W., Gelderblom B. Das Hamelner Kriegsgefangenenlager [Електронний ресурс] // Verein für regionale Kultur- und Zeitgeschichte Hameln. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.geschichte-hamelnde/ersterwkhm/artikel/dwz03.php>.

35. Herbert U. Geschichte der Auslanderbeschäftigung in Deutschland, 1880 bis 1980. S. 84.

36. Головин Н. Н. Военные усилия России в мировой войне. С. 135; Урланис Б. Ц. Указ. Соч. С. 320.

37. Altkrüger W., Gelderblom B. Das Hamelner Kriegsgefangenenlager [Електронний ресурс] // Verein für regionale Kultur- und Zeitgeschichte Hameln. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.geschichte-hamelnde/ersterwkhm/artikel/dwz03.php>.

38. Там само.

39. Роковое наследие. Правда об истинных причинах Холокоста. Издательство АСТ. 2019 Москва 368 С.

40. Altkrüger W., Gelderblom B. Das Hamelner Kriegsgefangenenlager [Електронний ресурс] // Verein für regionale Kultur- und Zeitgeschichte Hameln. – 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.geschichte-hamelnde/ersterwkhm/artikel/dwz03.php>.

41. Der Erste Weltkrieg [Електронний ресурс] // Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» – Режим доступу до ресурсу: https://www.bundesarchiv.de/zwangsarbeit/geschichte/kaiserreich/erster_weltkrieg/index.html.

42. Herbert U. Fremdarbeiter: Politik und Praxis des «Auslander-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches. Bonn: Dietz, 1999. S. 38.

Резюме

У статті розглянуто передумови та шляхи формування системи використання примусової праці в економіці Німеччини напередодні та під час Першої світової війни.

Автор приходять до висновку, що досвід кайзерівської Німеччини щодо набору і організації підневільної робочої сили з окупованих територій, розробки методів використання військовополонених і сезонних робітників, створення відповідного законодавства і адміністративного апарату став підґрунтям для розгалуженої системи експлуатації іноземних робітників та організованого насильства Третім рейхом під час Другої світової війни.

Ключові слова: примусова праця, іноземні робітники, кайзерівська Німеччина, Перша світова війна.

Summary

The article considers the preconditions and ways to form the system of forced labour in the German economy before and during World War I.

The author concludes that the Kaiser Germany's experience in recruiting and organizing forced labour from the occupied territories, developing the methods for using prisoners of war and seasonal workers, creating appropriate legislation and administrative apparatus became the basis for an extensive system of exploitation of foreign workers and organized violence by the Third Reich during World War II.

Keywords: forced labour, foreign workers, Kaiser Germany, World War I.

Наталія Волвенко

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

КУЛЬТУРА VERSUS ЛЮДИНА VERSUS ЦИВІЛІЗАЦІЯ: ФІЛОСОФСЬКО-ІСТОРИЧНА ЕКСПЛІКАЦІЯ

Постановка наукової проблеми. Не можна глибоко осмислити історичний процес і досягти розуміння його закономірностей, не дослідивши його єдності з людською діяльністю, тобто поза самою культурою як духовно-історичним феноменом. Але правильною буде й інша теза: культуру не можна зрозуміти як духовний суспільний феномен людської діяльності, якщо розглядати її поза історичним процесом. Тому, якщо суспільство у своєму історичному прямованні до нового майбутнього стане орієнтованим на найбільш повний та цілісний розвиток саме внутрішньої людини, культура якраз і являтиме собою міру цього розвитку.

Глибока цивілізаційна криза, яку зараз переживає людство, у вирішальному ступені зумовлена наявністю глибокого протиріччя між культурою та цивілізацією.

Внаслідок цього спостерігається все більше зрушення в бік технократизму на шкоду розвитку духовної культури. Усе стає масовим та серійним: виробництво, споживання, життя, смерть, і навіть сама людина стає «всього лише шифром», «ще одним повторенням вічного нуля. Людина обібрана, у неї вихолощена духовність» [1, с. 4]. Також, дуже катастрофічні наслідки може мати впровадження високих технологій, коли основи людського відчуття трансформуються. Як стверджує американський філософ та політолог японського походження Френсіс Фукуяма, «наш постлюдський світ може виявитися куди більш ієрархічним і конкурентним, ніж наш сьогоdnішній, а тому повним соціальних конфліктів. Це може бути світ, де втрачено буде будь-яке поняття «загальнолюдське», тому що ми перемішаємо гени людини з генами стількох видів, що вже не будемо ясно розуміти, що ж таке людина» [2, с. 308].

Метою статті є проведення філософсько-історичного аналізу протистояння в триаді «Культура-Людина-Цивілізація», де «вузлом сполучення» всіх кругообігів історичного «поток» служить людина. Безпосередніми завданнями є:

- 1) показати історичну обумовленість змін характеру участі людини в духовній культурі;
- 2) проаналізувати співвідношення й відмінність понять «культура» і «цивілізація»;
- 3) розглянути історію вивчення явища «суспільство споживання» в працях різних мислителів.

Філософські та історичні питання визначення особливостей буття людини в умовах сучасного соціокультурного простору та впливу техносфери на людське світобачення ставлять: Д. Белл, Ж. Бодрійяр, Т. Веблен, Ю. Габермас, Й. Гейзинга, Е. Гуссерль, В. Кутирєв, Ж. О. Ламетрі, А. Назаретян, І. В. Пустовалова, Е. Тоффлер, Е. Фромм, Ф. Фукуяма, О. Шпенглер, С. Харламов та ін.

Вважаємо, що в найглибшому своєму розумінні культура вічна. Навіть якщо «антична культура пала і ніби померла»,

вона все ж «продовжує жити в нас як глибоке нашарування нашого єства. В епоху цивілізації культура продовжує жити в якостях, а не в кількостях, вона йде в глибину» [3, с. 172]. Патріархальний устрій життя первісного суспільства був заснований на силі вікових традицій, дуже повільних змінах у трудовій діяльності людини. Звичаї та звички не вимагали в соціальній трансляції спеціальних технічних засобів для свого відтворення. Домінуючим типом культурної комунікації виявлялось неформальне, неінституціалізоване, локальне (сімейне, родове) спілкування, яке забезпечувало духовні потреби давньої людини. Народна культура (звичаї, жертвоприношення, фольклор тощо) підтримувалась на рівні природніх особливостей кожного члена громади. Це пам'ять, мовлення, музична творчість та інше.

У процесі відокремлення ремесла від землеробства елементи ремісничої праці (вправність, емпіричний досвід та знання) не відділялись від самого робітника. Вони закріплювались у вигляді вмій, спостережень, секретів ремесла. Ремісний спосіб виробництва передбачав участь людини в загальнокультурному житті через свою професійну діяльність. В такому суспільстві ще була відсутня необхідність у технічних засобах, що забезпечували безпосередній спосіб залучення людини до культури. Праця ремісника в суспільстві значила не менше, ніж робота письменника, художника, науковця.

До втрати загальнокультурного сенсу праці призводить її розподіл в мануфактурі. Якщо майстер, що виготовляє ремісний шедевр, стверджує своє право на членство в цеху, разом з тим стверджував і свою власну гідність, суспільне становище, то мануфактура штучно культивувала в ньому однобічну вправність, часткову працю. Ремісник за допомогою своєї праці безпосередньо брав участь у культурному житті цеху, міста. Його праця й була його культурним життям. Тут ми спостерігаємо наступне:

діяльність окремо взятої людини перестає бути сполучною ланкою між нею та світом культури. Докорінно змінюється характер участі людини в духовній культурі та в системі культурних комунікацій. Ця участь здійснюється не у сфері її діяльності, а за її межами, у сфері споживання. У такий спосіб закріплюється відокремлення розумової праці від фізичної, початок якому було покладено в епоху Відродження. Так накреслюється поділ між матеріальною культурою, творцями якої виявляються приватні робітники спільної праці, і духовною культурою, що твориться митцем, письменником, науковцем.

Історичний процес здійснюється через успадкування культури, її опанування шляхом еволюції свідомості. Та все ж ми стикаємось із приматом загального над одиничним, абстрактного суспільства над людиною, «закону» над «конкретною ситуацією», які орієнтовані на досягнення всесвітньої історії в її цілісних характеристиках, на еволюцію та послідовність, змушені звертатись до найбільш стійких продуктів культурної активності людей, які передаються у спадок з покоління в покоління, від народу до народу. Це, передусім, знаряддя праці, їх легше за все зафіксувати професійному історичу як свідчення спадковості. Тим більше, протягом тисячоліть знаряддя праці змінювались дуже повільно. А революційні зміни одразу ж ставали очевидними, що дозволяло виокремлювати основні етапи всесвітньої історії (Первісність, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час). Хоча вже зазначалось, що подібні схеми всесвітньої історії вирости на матеріалі європейської історії і не враховували ані культурно-антропологічного, ані етнічного різноманіття людства. Проте кожен етнос унікальний, його етнічне буття специфічне. Людина спершу народжувалась та сприймала певне етнічне та культурно-цивілізаційне оточення. А вся історія докапіталістичних суспільств тим

більше вимірювалась етнокультурним буттям людини, а вже потім, і меншою мірою, буттям політичним та економічним.

Можна зрозуміти головні особливості культури як яскраво вираженої категорії духу, як визначеного якісного результату еволюційного розвитку людини, її свідомої творчої міцності. Не можна ігнорувати й моральну основу, й самовдосконалення людини. Саме вона є суб'єктом та результатом власної діяльності. Тому під культурою слід розуміти ставлення, властиве лише людині, тобто ставлення до самого себе, опосередковане взаємодією з іншими людьми. Явище культури – це витвір рук та розуму людини, культурне те, що створено нею та слугує її розвитку. Культура є піднесення людського духу [3]. «Культура є шанування Світла. Культура є любов'ю до людини. Культура є синтез піднесених та витончених досягнень... Культура є серце. Якщо зберемо всі визначення Культури, ми знайдемо синтез дійсного Блага, осередок просвітництва та творчої Краси» [4, с. 41].

Культура цементує суспільство в єдину суцільно пов'язану систему, є його стрижнем та духовною основою. Цивілізація ж виступає певним етапом соціально-історичного розвитку, а також є способом матеріального облаштування громадського життя суспільства. Культура охоплює вельми широку сферу людської життєдіяльності: мову, побут і звичаї, релігію та мистецтво, науку й техніку, комунікацію в суспільстві тощо. Найрізноманітніші стратегії людського буття й сам соціально-історичний процес здійснюються в просторі та часі культури, що неперервно еволюціонувала, в усій пишноті розмаїття країн та народів. Як ми вважаємо, кожна цивілізація виникає на енергетичному полі культури, а її характер визначається перш за все рівнем взаємодії з культурою.

Індустріалізація духовної культури, масового виробництва духовних цінностей на сьогодні призводить до того, що в

сучасній духовній практиці індивід втрачає позицію творчо самостійної одиниці, часто передаючи функцію суб'єкта культури інститутам та закладам. Якщо повернутись до античної традиції розуміння культури у зв'язку з розвитком та вдосконаленням людини – її душі, тіла, інтелекту, моральності, то можна стверджувати несумісність технократизму та високих культурних цінностей. За словами Ж.Ж. Руссо, науково-технічний прогрес не завжди супроводжується духовним та моральним прогресом. Нерідко саме духовна складова особистості людини підлягає запереченню в процесі розвитку техносфери, через що людина мимоволі починає відчувати себе зайвою в створеному штучному (технічному) світі [5]. А українська дослідниця І. В. Владленова зауважує, що «надмірне захоплення новітніми розробками в галузі високих технологій може привести до кардинальних змін природи людини... На тлі сірої маси будуть люди, наділені надможливостями, в яких нановолокна, вплетені у м'язову тканину, додадуть їм додаткової сили, а мікросхеми, вбудовані в головний мозок, підсилуватимуть і прискорюватимуть розумову діяльність. Вони будуть наділені суперпам'яттю, навчатись чути ультразвук і бачити в інфрачервоному діапазоні» [6, с.с. 5; 12]. Проте мудреці давнього Сходу – «даоси – вважали, що світ такий, який він є, і спроби його змінити є посяганням на його досконалість.., парадигма втручання веде до багаточисельних екологічних проблем, а безмежна свобода, прагнення влади веде до моральної деградації» [6, с. 12].

Особливістю XX та XXI століть є те, що сучасна людська цивілізація найбільш віддалилась від культури. Від попередніх цивілізацій її відрізняє явний та грубий прагматизм. Поступово світ культури замінюється світом речей. Тобто культура замінюється цивілізацією. Французькі філософи Жиль Делез і Фелікс Гваттарі зазначають: «Немає подій, крім презентацій, і немає концептів, крім товарів, які можна продати» [7,

с. 20]. Як нам уявляється, сучасна історична реальність транслює, що наша цивілізація підмінила еволюційні цілі засобами життя, її знаряддями. Самі ж цілі життя меркнуть і спрощуються до утилітаризму, їх еволюційне світло тьмяніє у сучасному соціумі. Свідомість людей спрямовується виключно на засоби життя, техніку життя. Все це демонструє сучасна техногенна цивілізація. Можна припустити, що в ній згасає дух, вичерпується духовна енергія. Та натомість в людських душах панує царство віртуального простору і механістичності. Воно підмінює собою істинно людське буття, адже в основі цивілізації лежить не «природна», а «машинна» стихія. Нідерландський філософ та історик Йоган Гейзинга ставить основний діагноз «духовної хвороби нашої епохи»: «... Культура знаходиться у стані ослаблення імунітету проти інфекції та інтоксикації. Дух марнотратиться. Невпинно девальвується слово, зростає байдужість до істини» [8, с. 124]. Навіть мислення людини стало технічним. Більше того, усяке мистецтво і сама творчість набуває утилітарно-технологічного характеру. Ми також чуємо і «бунтівну людину» Альбера Камю, що відкидає спотворений нею самою матеріально-предметний світ та стверджує свою невикорінну потребу в душі, духовності, єдності [9]. Недовіра до духовної творчості призвела до того, що людина з творця перетворилася на винахідника, головною метою якого стало вдосконалення умов життя шляхом винайдення сучасних видів техніки. Тому, вважаємо, наша споживацька цивілізація дедалі менше проявляє потребу в духовному світовідчутті, у великому справжньому мистецтві, неперекрученій та неспотвореній релігії.

Історичний досвід сьогодення транслює підміну культури цивілізацією, де провідне місце посідає розважальна індустрія. Така індустрія навряд чи зможе наситити людський дух. А ось розбестити його через поширення низьких емоцій та тваринних пристрастей, звісно, зможе. Отже, причиною

потрапляння людства в глухий кут на цьому етапі його еволюції та підкорення техногенній цивілізації є розбіжність Культури й Цивілізації, згасання культури духу, а також возвеличення та панування світу речей, який зводить самих людей до світу речей. В такому суспільстві думку окремого індивіда формують стереотипи, мода та реклама.

Термін «суспільство споживання» ввів у науковий обіг у другій половині ХХ століття німецький філософ і соціолог Еріх Фромм, один із засновників неофрейдизму та фрейдомарксизму, представник Франкфуртської школи. У своїй книзі «Здорове суспільство» Е. Фромм зазначає, що «сама людина стала скоріш частиною машини, ніж її господарем. Вона відчула себе як товар, як капіталовкладення: її метою стало досягнення успіху, тобто бажання продати самого себе якомога вигідніше. Її цінність як особистості визначається тим попитом, яким вона користується, а не такими людськими якостями як кохання, розум чи художні здібності» [10]. Це суспільство філософ називає «хворим» і публікує статистику алкоголізму та самогубств.

У 1970 році французький соціолог й філософ-постмодерніст Жан Бодрійяр у своїй праці «Суспільство споживання» помітив у сучасному суспільстві значні зміни в оточуючій дійсності, а саме прагнення звичайних людей до розкішного життя в оточенні економічних благ та задоволення власних матеріальних бажань. «Сьогодні навколо нас існує своєрідна фантастична очевидність споживання та достатку, яка базується на примноженні багатств, послуг, матеріальних благ та складає рід глибокої мутації в екології людського роду. Власне кажучи, люди в суспільстві достатку оточені не стільки, як це було в інші часи, іншими людьми, скільки об'єктами споживання» [11, с. 3]. Ж. Бодрійяр викриває міфи про «щастя споживання» і хибне ототожнення матеріальних благ і «людського щастя». Масова культура, на думку Ж. Бодрійяра, за допомогою ЗМІ, реклами та моди

стимулює розвиток міфу про споживання, формує поведінку накопичення матеріальних речей. При цьому традиційні соціокультурні цінності стають застарілими. На зміну традиційному виникає спрощене розуміння реальності, у якому поняття індивідуальності замінюється на систему знаків та символів. Пріоритетним для людини в суспільстві споживання є не особистість і духовні особливості, а її статус, або, за визначенням Ж. Бодрійяра, «система знаків». «Це – профілактична білизна пересиченого суспільства, суспільства без головокружіння та без історії, яке немає іншого міфу, крім себе самого» [11, с. 171] – резюмує Ж. Бодрійяр.

Англійський критик Кеннет Тайнен у своїй книзі «На сцені та в кіно» зазначає, що «існує «рід» картин, п'єс, романів, з котрим поняття «гарний» чи «поганий» взагалі не співвідносяться, хто б не виступав тут у якості судді. Це товар, речі, творці яких не думають про їх самоцінність, а лише про те, щоб споживачі скоріше їх придбали..., я наслідуюсь заявити, що наліпка на консервній банці не може оцінюватись за допомогою художнього критерію» [12, с.с. 248-249]. Справжні художники зайняті, перш за все, внутрішнім процесом своєї праці. Вони відбирають теми, які мають значення саме для них. Митці створюють методи, що призначені допомогти вирішити проблеми, котрі вони поставили перед собою, і вони вдоволені лише в тій мірі, в якій ці проблеми вирішені. Якщо вони і проявляють зацікавлення до того, що думають про їх роботу інші, то ці інші, подібно до них самих, є серйозними художниками чи нечисельною групою доволі ерудованих неспеціалістів. І, навпаки, художника зі сфери масового мистецтва оцінюють за продуктивністю, поширенню, реакції аудиторії та, в першу чергу, за показниками прибутку та збитків. Підкреслимо, що в масовій культурі все визначається попаданням у ціль, що заздалегідь обрана для митця підприємцями у галузі масової комунікації, які зазвичай не мають ніякого відношення до

художньої творчості. Створений «масовим художником» витвір піддається виробничий перевірці та вихолощуванню, якщо він не відповідає стандартам, що встановлені вищим керівництвом. «Масовий художник» повинен бути готовим до співпраці та несперечливим, позбавленим впертості та наполегливості. В усіх цих аспектах «масовий художник» сильно відрізняється від «справжнього». І якщо він вірить у своє художнє покликання, то буде страждати від принизливого почуття своєї «продажності». Скоріш за все він не вдоволений собою і таємно може сам тягнутись до високої культури.

Трансляційні мережі постійно цікавлять тим, хто складає їх аудиторію, які смаки сформувались у споживача і що спонукає його до дії. Такі питання ніколи не виникали в домасовому суспільстві, де будь-яка мода була відображенням реальних потреб і де комунікація означала спілкування мовою, що доступна кожному. У масовому суспільстві цей характер людських відносин зникає. Люди, наближені один до одного сучасними технологіями, віддалені один від одного з тією ж силою, відчужені нею від собі подібних.

Австрійський психолог і психоаналітик Зигмунд Фрейд звертає увагу, що маса – імпульсивна, мінлива, збудлива, легко піддається впливу. Маса ніколи не прагнуть істини, а потребують ілюзій. Що стосується інтелектуальних досягнень то З. Фрейд підкреслює, що великі відкриття може зробити лише окрема людина, яка працює на самоті. «Масова душа» здатна тільки на анонімну духовну творчість [13].

Сьогодні техногенна цивілізація продовжує виробляти величезний спектр товарів та послуг в обмеженому світовому просторі, однак у соціокультурному та історичному розумінні вона нічого не дає людині, котра дедалі глибше занурюється у світ речей та зручностей, і при цьому стає персоніфікованою функцією комфорту. До цього хотілося б додати слова, що говорив Будда: «...Чудово споглядати речі, та страшно

стати річчю» [14]. На наш погляд, в такому суспільстві усе перетворюється на функціонал. Там немає місця справжній творчості, і навіть якщо вона існує, то працює перш за все на цей функціонал. Таку соціальну систему технократичного характеру не надто турбує культурна складова суспільного розвитку. Оскільки у неї відсутні цілі, головний сенс її існування не розвиток, а функціонування. На нашу думку, важко назвати таку соціальну систему гармонічною та раціональною.

Французький соціолог П'єр Бурдьє підкреслює: «Нова логіка економіки замінює аскетичну модель виробництва та споживання, що заснована на помірності, тверезості, ощадливості, бережливості на гедоністичну модель, яка зводиться до мистецтва споживати, витратити та насолоджуватись... Ця економіка створює світ, в якому люди оцінюються за їх здатністю споживання, за їх життєвим стандартом та стилем життя» [15]. Цивілізація, що прагне ошчасливити всіх комфортом, звісно, не безкоштовним, за допомогою усядиущого ринку товарів та послуг, змінювала структуру самого споживацького попиту. Тепер формула, яка з'явилась ще в епоху Просвітництва: «Жити означає творити» була замінена споживацькою - «Жити означає споживати» [15]. У процесі таких якісних зрушень суспільство, за словами німецького й американського філософа і соціолога Герберта Маркузе, ставало дедалі більше одномірним. Одномірною ставала й людина. Ця людина знає «як» діяти, але не розуміє, «хто» вона така і «чого» слід прагнути... [16]. Українські дослідники О. П. Дзьобань і С. Б. Жданенко у цьому зв'язку підкреслюють: «...Техносфера, безмірно споживаючи біосферні ресурси планети, відчужує людство від природи, частиною якої воно є» [17, с. 14]. Суспільство, з якого поступово витісняються духовні цінності та орієнтири, щодалі більше втрачає здібності до саморозвитку. І в цьому сенсі віра у всепереможний творчий потенціал техніки, на жаль, не дає нам ніяких сподівань на справжній людський

прогрес. Французький економіст і соціолог Жан Фурастьє звертає увагу: «... Сучасна людина індустріальної епохи має від народження менше двохсот років, але вона встигла породити стільки проблем, що стає незрозуміло, чи буде вона існувати завтра» [18, с. 204]. Бездуховність сьогодні, на нашу думку, є визначальною домінантою багатьох викликів та загроз, що нависли над долею людства. Агресія, тероризм, насильство, екологічна криза Землі та інші глобальні кризи планети зачепили усі країни Земної кулі.

Як зазначив німецький історик і філософ Освальд Шпенглер у своїй праці «Присмерк Європи», людина втрачає зв'язок з природою, культурною творчістю, з релігійністю - на перший план її життя виходять інстинкти, жадоба до грошей, холодний розум. Та найголовніше те, що відбувається знецінення людської особистості [19]. А ми можемо припустити, що людство певною мірою перетворилось на перекручену подобу свого власного образу. Так, «... Впровадження високих технологій, безумовно, приведе до трансформації уявлень про зовнішню та внутрішню природу, суспільство, мову, що відобразиться у сенсі життя, життєвих цілях людини. Не в останню чергу це буде пов'язано зі збільшенням тривалості життя людини та проблемою перебудови людського тіла з метою поліпшення його фізичних і розумових здібностей. Проте, як показує практика, відхід від принципу «увей» (принцип невтручання в даосизмі, дотримання природного ходу речей) завжди призводить до катастрофічних наслідків» [6, с. 8]. Німецький філософ, Едмунд Гуссерль, пропонує філософський аналіз проблеми. У роботі «Криза європейських наук і трансцендентальна феноменологія» дослідник підкреслює, що у результаті зруйнована «віра в «абсолютний» розум, з якого світ отримує свій сенс, віру в сенс історії, в сенс людства, в його свободу - в силу і здатність людини надати своєму індивідуальному і загальному людському буттю розумний сенс. Людина, що

втрачає цю віру, перестає вірити «в саму себе» [20]. Причини кризи, що настала на початку ХХ століття, Е. Гуссерль виявляє ще в епоху Ренесансу, коли зароджувалось та формувалось математичне природознавство Нового часу, з його методологізмом та масою технічних досягнень. Саме нове природознавство – могильник розуму, вважає мислитель. Ще один німецький філософ і соціолог, Юрген Габермас, з цього приводу зазначає: «...Для технічно оснащених життєвих процесів людського організму нанотехнології проектують образ виробничого підприємства, що сполучає в єдине ціле людину і машину; воно саморегулюється, контролюється й оновлюється, постійно ремонтується й удосконалюється за допомогою крихітних роботів. Тіло, нашпиговане різними протезами, що підвищують його ефективність, або записаний на жорсткий диск всемогутній янголоподібний інтелект, - це фантастичні образи. Вони проривають кордони і руйнують взаємозв'язки, які ми до цих пір у своїй повсякденній діяльності сприймали як трансцендентально необхідні.., продуктивність людського духу відділяється від живої суб'єктивності» [21, с. 54]. І, щоб вийти з кризи, мабуть, людство повинно усвідомити, що головна мета історії – збереження культури і гуманізація суспільства. Рух до гуманізму, на наш погляд, неминучий, оскільки людина стала надто небезпечною для самої себе.

Як бачимо, філософсько-історичний аналіз протистояння феномену культури та техногенної цивілізації говорить про її кризу в надзвичайному масштабі. І, як нам здається, у людства є два шляхи: або до стадії культури, або до самоліквідації. «Або всі заново преображенні можливості сполучаються з прекрасним, істинно культурним рішенням, або пережитки цивілізації потягнуть слабовольних до здичавіння» [4, с. 124]. На нашу думку, «вузлом сполучення» усіх ліній та кругообігів історичного «потoku» слугує людина. И не просто людина-абстракція, не «суб'єкт», а реальна людина, конкретно-

історичний індивід, що вбирає в себе і етнічне забарвлення у вигляді самосвідомості й стереотипу поведінки, певні культурні звичаї і форми діяльності, і спосіб життя, укорінений у певному економічному устрої, і політичні інтереси, які, до речі, не завжди відповідають дійсному становищу людини у конкретному соціально-політичному середовищі. Філософія стверджує апріорну схильність людини до добра і справедливості – категоріям, що стосуються внутрішнього особистісного існування. Тож очевидно, «лікування» деструктивного соціального потенціалу людини й суспільства в цілому може бути в онтологічному комунікативному просторі.

Список використаної літератури

1. Кьеркегор С. Болезнь к смерти // Этическая мысль: Научно-публицистические чтения / Редкол.: А.А. Гусейнов и др. М.: Политиздат, 1990. - 480 с.
2. Фукуяма Ф. Наше постчеловеческое будущее: Последствия биотехнологической революции / Ф. Фукуяма; пер. с англ. М. Б. Левин. – М.: Изд-во АСТ: ЛЮКС, 2004. – 349 с.
3. Бердяев Н. А. Смысл истории. Опыт философии человеческой судьбы. – М.: Мысль, 1990. – 175 с.
4. Рерих Н. К. Культура и цивилизация. – М.: МРЦ, 1994. – 148 с.
5. Руссо Ж.-Ж. Трактаты. – М.: Наука, 1969. – 704 с.
6. Владленова І. В. Трансформація природи людини: виклик сучасних технологій (за Ю. Габермасом) // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2014. - №3 (22). – 272 с.
7. Делез Ж., Гваттари Ф. Что такое философия? / Пер. с фр. и послесл. С. Н. Зенкина – М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 1998. – 288 с.
8. Хейзинга Й. Homo ludens. В тени завтрашнего дня. М.: Издательская группа «Прогресс», «Прогресс-Академия», 1992. - 344 с.

9. Камю А. Бунтующий человек. Философия. Политика. Искусство: Пер. с фр. – М.: - Политиздат, 1990. – 415 с.
10. Фромм Э. Здоровое общество [Электронный ресурс] // Режим доступа: <http://freck.pp.ru/hamlib/EFromm-TheSaneSociety.html>
11. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. – М.: Республика, 2006. – 272 с.
12. Тайнен К. На сцене и в кино / Пер. с англ. – М.: Прогресс, 1969. – 286 с.
13. Фрейд З. Психология масс и анализ человеческого «Я» / Пер. с нем. – СПб.: Азбука, 2016. – 192 с.
14. Андросов В. П. Будда Шакьямуни и индийский буддизм. Современное истолкование древних текстов. – М.: Восточная литература, 2001. – 508 с.
15. Бурдые П. Социальное пространство: поля и практики. Сборник статей [Электронный ресурс] // Режим доступа: URL: <https://gtmarket.ru/laboratory/basis/3707>
16. Неклесса А.И. Сложный человек в сложном мире [Электронный ресурс] // Режим доступа: http://www.intelros.ru/subject/ross_rasput/10927-slozhnyj-chelovek-v-slozhnom-mire.html
17. Дзьобань О. П., Жданенко С. Б. Соціокультурний простір інформаційного суспільства як середовище буття сучасної людини // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х.: Право, 2014. - №2 (21). – 240 с.
18. Ильин В. В., Панарин А. С. Философия политики. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
19. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. В двух томах. Том 1: Гештальт и действительность / Пер. с нем. – М.: Мысль, 1993. – 672 с.
20. Гуссерль Э. Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. – СПб.: Наука СПб, Серия: Слово о сущем, 2013. – 494 с.
21. Хабермас Ю. Будущее человеческой природы / Пер. с нем. – М.: Весь Мир, 2002. – 144 с.

Резюме

У статті представлено філософсько-історичний аналіз протистояння в триаді «Культура-Людина-Цивілізація». Продемонстровано, що «вузлом сполучення» всіх кругообігів історичного «поток», служить людина. Показано історичну обумовленість зміни характеру участі людини в духовній культурі та в системі духовної комунікації. Проаналізовано співвідношення та якісну відмінність понять культура і цивілізація. Розглянуто історію вивчення явища «суспільство споживання» в роботах різних мислителів, де відображено критику такого суспільства і представлено розуміння спрямованості історичного процесу у вирішенні проблеми майбутнього нашої цивілізації.

Ключові слова: історичний процес, культура, духовна культура, масова культура, людина, цивілізація, техногенна цивілізація, суспільство споживання.

Summary

The article presents the philosophico-historical analysis of opposition of the triad "Culture-Human-Civilization". It has been demonstrated that the "conjugation point" of all cycles of historical "flow", human serves. It was shown the historical conditionality of changes in the nature of human participation in spiritual culture and in the system of spiritual communication. The ratio and qualitative difference between the concepts of culture and civilization have been analyzed. It was considered the history of the study of the phenomenon of "consumer society" in the works of various nationalists who criticized the consumer society; it was presented an understanding of the direction of the historical process in solving problems of the future of our civilization.

Keywords: historical process, culture, spiritual culture, mass culture, human, civilization, industrial civilization, consumer society.

Резюме

В статье представлен философско-исторический анализ противостояния в триаде «Культура-Человек-Цивилизация». Продемонстрировано, что «узлом сопряжения» всех круговоротов исторического «потока», служит человек. Показана историческая обусловленность изменения характера участия человека в духовной культуре и в системе духовной коммуникации. Проанализировано соотношение и качественное различие понятий культура и цивилизация. Рассмотрена история изучения явления «общество потребления» в работах различных мыслителей, в которых осуществлена критика такого общества и представлено понимание направленности исторического процесса в решении проблемы будущего нашей цивилизации.

Ключевые слова: исторический процесс, культура, духовная культура, массовая культура, человек, цивилизация, техногенная цивилизация, общество потребления.

Вікторія Концур

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Україна

ПРОБЛЕМА РЕСОЦИАЛИЗАЦИИ РЕПАТРИАНТОВ ДОНБАССА ПОСЛЕ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

75-ю годовщину победы над нацизмом во Второй мировой войне украинское общество встретило расколотым и дезориентированным. Одной из причин сложившейся ситуации являются манипуляции исторической памятью народа и отсутствием сформированной культуры памяти. Последняя предполагает принятие собственно исторической памяти со всеми ее как героическими, так и болезненными, неприятными страницами. Одним из таких трудных вопросов в постсоветских странах остается проблема возвращения и социализации в послевоенное советское общество остарбайтеров («восточных рабочих»), которые оказались за границей на принудительных работах во время Второй мировой войны.

Официальные власти Советского Союза десятилетиями делала вид, что проблемы репатриации и ресоциализации не существует. В 1990-х годах появляются работы В. Земскова, П. Поляна, которые одни из первых начали исследовать вопрос послевоенной репатриации советских граждан [5, 6, 12]. О существенном росте интереса украинских ученых к судьбе оstarбайтеров в разных регионах УССР свидетельствуют исследования последних лет. Так, монография Т. Пастушенко посвящена вербовке, принудительному труду и репатриации оstarбайтеров Киевщины [11], научное исследование А. Линева – процессу репатриации жителей Юго-Западного региона УССР [10], М. Бака и В. Лакно – Полтавской области [1, 9], А. Забродец – Волынской области [3], В. Холодницкого – Черновицкой области [16], И. Тымкив – Тернопольской области [15].

Проблемы репатриации в Сталинской (Донецкой) области нашли отражение в работах А. Саржана, Н. Шипик [14,18]. В научно-документальное издание составители С. Сикваров и И. Карнацкий включили воспоминания бывших оstarбайтеров города Артемовска и Артемовского района, которые не только рассказывают об ужасах жизни в оккупации и особенности принудительного труда в нацистской Германии, но и о проблемах, с которыми репатрианты столкнулись после возвращения на родину [4, 7].

Цель нашего исследования состоит в анализе положения репатриантов Донетчины в первые послевоенные годы, условий их ресоциализации после возвращения домой.

Основным источником исследования являются архивные материалы и воспоминания очевидцев из г. Бахмута (Артемовска) и Бахмутского (Артемовского) района Донецкой области, которые позволяют беспристрастно взглянуть на проблему организации возвращения граждан УССР, которые в годы Второй мировой войны принудительно работали в нацистской Германии. Основной акцент в нашем

исследовании сделан на воспоминания репатриантов, поскольку они не только рассказывают о проблемах, с которыми им пришлось столкнуться, но и, что самое важное, выражают свое отношение к тем событиям, которые с ними произошли после возвращения на родину.

Проблему массового и организованного возвращения на родину своих граждан Советский Союз начал решать в 1944 г. Постановлением Совета Народных Комиссаров СССР было создано Управление Уполномоченного по делам репатриации, по подсчетам которого к концу войны за пределами СССР осталось около 5 млн. советских граждан: военнопленных, беженцев и гражданских лиц, вывезенных на принудительные работы, большинство из которых составляли так называемые «восточные рабочие» – оstarбайтеры [6, с. 3-9]. Как отмечалось в докладной записке заведующего организационно-инструкторским отделом ЦК КП(б)У от 28 июня 1945 г. «О политических настроениях граждан СССР, которые были репатриированы из Германии на Украину и работа с ними», только с территории УССР насильно были вывезены в Германию 2 млн. 143,5 тыс. человек [17, д. 1479, л. 2]. Со Сталинской области было насильно вывезено 252 239 человек [17, д. 1480, л.71], в частности из г. Артемовска – 2261 человек [2, д. 1, л.83].

Согласно договоров, которые Советский Союз заключил в 1945 г. с Великобританией, Соединенными Штатами и Францией, репатриация была обязательной для всех бывших жителей территорий, которые до 1939 г. входили в состав СССР [19]. Для организованного возвращения граждан советской властью была создана целая система проверочно-фильтрационных пунктов (лагерей). На органы репатриации власть возлагала, кроме многочисленных организационных задач (прием, учет и распределение репатрируемого населения, организацию транспортировки, питания, медицинского обслуживания и т.д.), и политическую

фильтрацию лиц, которые длительное время находились за границей [8]. Обычно после возвращения домой репатриантам необходимо было снова пройти проверку в органах госбезопасности.

Подавляющее большинство воспоминаний бывших остарбайтеров содержат информацию о двух этапах проверки, но есть и такие, которые свидетельствуют о несоблюдении этой процедуры. Жительница г. Артемовска Мария Ивановна Алексеенко отмечает, что ей действительно дважды пришлось проходить проверку органами НКВД – при отправке на репатриацию, а второй – только перед вступлением в партию. Во время проверок опрашивали не только ее, но и тех, кому пришлось работать рядом с ней в Германии. В конце концов она даже предоставила проверяющим справку от гинеколога, чтобы доказать, что вернулась нетронутой [4, с. 88-89]. Неоднократные проверки НКВД проходила и мама Светланы Романовны Дегтяревой, которая за то, что была в Германии, «отрабатывала» на спецпредприятии и давала подписку о «неразглашении» информации о пребывании в Германии. Сама же Светлана Романовна в дальнейшем в биографических данных вместо факта нахождения в Германии указывала оккупированную территорию в Западной Украине [7, с. 23].

Бывали случаи, когда репатрианты не проходили процедуру проверки, поскольку некоторые остарбайтеры в своих воспоминаниях или вообще не упоминают о проверочно-фильтрационных пунктах, или, как Екатерина Ивановна Леонтьева, отмечают, что в НКВД их не вызывали и других проверок они не проходили [4, с. 183]. Анна Карповна Киряк, вспоминая свое пребывание в лагере для перемещенных лиц в г. Бресте, вообще говорит об этом времени исключительно как о карантине, во время которого репатриантов осматривали и оказывали помощь врачи [7, с. 46].

Характеризуя общую эмоциональную окраску воспоминаний репатриантов из Артемовского района об этом подготовительном этапе возвращения домой, можно выделить три основных момента, которые чаще всего встречаются в их рассказах:

- нейтральное упоминание о факте проверки или пребывания в проверочно-фильтрационном пункте;
- воспоминания о длительном пребывании в тяжелых условиях на территории проверочно-фильтрационного пункта;
- благодарность сотрудникам за помощь и спасение жизни;
- горечь и обида, особенно в адрес сотрудников НКВД, которые демонстрировали презрительное отношение к остарбайтерам.

Нелегким было положение репатриантов и когда они прибывали на место постоянного проживания, где у них возникали проблемы с расселением, трудоустройством и налаживанием отношений с соотечественниками. Официальная позиция государства по этой проблеме отражена в постановлении ЦК ВКП(б) от 4 августа 1945 г. «Об организации политико-просветительской работы с репатрированными советскими гражданами»: «Отдельные партийные и советские работники встали на путь всеобщего недоверия к репатрированным советским гражданам. Необходимо помнить, что советские граждане, которые вернулись, снова получили все права советских граждан и должны принимать активное участие в трудовой и общественно-политической жизни.» [13, с. 86]. Но на самом деле новоприбывших граждан сама же власть пыталась отстранить от руководящих должностей и держать подальше от важных экономических центров страны, что подтверждают многочисленные архивные материалы [17, д. 1478, л. 23-24].

Двоякую позицию советской власти можно объяснить тем, что:

- с одной стороны, массовое возвращение советских репатриантов было жизненно важным для восстановления разрушенного войной хозяйства Советского Союза. Кроме того, факт их возвращения был призван продемонстрировать всему миру преимущества социализма над капитализмом;

- с другой стороны, власть опасалась миллионов репатриантов и не доверяла им, поскольку они могли представлять угрозу существующему строю. Длительное пребывание остарбайтеров за пределами страны и ее партийно-идеологического контроля могло привести к возвращению большого количества антисоветски настроенных людей.

Справедливости ради необходимо отметить, что жесткие меры проверки и контроля со стороны советской власти относительно репатриантов были обусловлены тем фактом, что перед приходом частей Красной Армии гитлеровцы развернули особенно мощную агитационную работу среди остарбайтеров. Значительное количество репатриированных граждан во время бесед признавались в том, что под угрозой расстрела дали подписку гестапо о том, что, прибыв на территорию Советского Союза, будут работать в пользу Германии [17, д. 1478, л. 13].

Как свидетельствуют материалы архивов, остарбайтерам угрожали тем, что придут русские и всех расстреляют, утверждали, что советская власть объявила врагами народа и предателями родины всех, кто побывал в Германии. Также им предлагали вступать в ряды СС и так называемой русской освободительной армии [17, д. 1478, л.16; д. 1480, л. 12-13]. Е.З. Кононова также говорила о запугивании со стороны хозяйки дома, на которую она работала в Германии. Хозяйка утверждала, что девушку по возвращении на родину

сошлют в Сибирь [7, с. 54], к счастью, она благополучно вернулась домой. Но среди артемовских репатриантов была семья, которую действительно отправили в лагеря после возвращения из Германии. Ида Степановна Хайло была угнана на принудительные работы в Германию подростком вместе с семьей. Когда стало известно об окончании войны, немцы отговаривали их от возвращения домой: «... пугали, что Советы нас на куски порвут. Но мы не верили. Ждали своих». В связи с тем, что мама Иды Степановны была этнической немкой, после проверки их сосли в Сибирь. Ида Степановна отмечала, что сначала отношение местных к новоприбывшим было враждебным, говорили: «Фрицев привезли!». Но довольно быстро отношение к репатриантам изменилось к лучшему, местные жители помогли им обустроиться и прижиться на новом месте. После смерти И.В. Сталина семья Иды Степановны получила возможность покинуть место ссылки, но в родную Житомирскую область возвращаться им было запрещено, поэтому семья осталась жить в Томске до 1957 г., после чего переехала в Артемовск [7, с. 109].

С прибытием домой для репатриантов начинался новый этап ресоциализации. Они обязательно должны были регистрироваться в соответствующих органах по месту жительства и проходить повторную проверку. Так, Галина Кирилловна Буряк и Наталья Николаевна Горбачева вспоминают, что по прибытии в Артемовск они были обязаны в течение четырех дней посетить прокуратуру, после чего в течение трех дней Наталья Николаевна получила паспорт, хотя другие девушки, по ее словам, месяцами не могли получить документы [7, с. 13, 18]. О длительных проверках в НКВД и перекрестных допросах, которые предшествовали получению паспорта, вспоминают Неонила Дмитриевна Козаченко и Владимир Иванович Дяченко [7, с. 52, 37]. Н. М. Горбачева прокомментировала ситуацию так: «Мы были как

несоветские» [7, с. 18]. Таким образом, сами репатрианты чувствовали себя как люди, которые находятся за пределами советского общества. Ощущение такой «второсортности» усугубляла невозможность получить вовремя документы и устроиться на достойную работу. Например, Зинаида Михайловна Круговая, вернувшись в Артемовск в 1945 г., до 1949 г. не имела паспорта, а только справку, в связи с чем на работу никуда не могла устроиться – только на разбор завалов [7, с. 67].

Придирчивость и количество проверок репатриантов, темпы их ресоциализации в значительной степени зависели от того, где и в каких условиях находились остарбайтеры на территории Германии. Обычно особенно тщательно проверяли тех, кто работал в сельской местности на хозяина. Эти остарбайтеры нередко возвращались домой в достаточно хорошем физическом состоянии и добротной одежде. Например, Евдокия Захаровна Кононова перед увольнением работала в доме и на огороде немецкой семьи. Вспоминала, что ее не обижали и даже предлагали остаться и дальше работать после прихода американских войск, но она стремилась вернуться домой – в село в Полтавской области. Дома ей долгое время не выдавали документы, хотя проверку она прошла. Через знакомых Евдокии Захаровне удалось получить справку и переехать в Артемовск, где только после года частых проверок НКВД она получила паспорт [7 с. 55].

О другом опыте социализации дома вспоминает Клавдия Константиновна Ковалева. После возвращения в 1945 г. в Артемовск из концлагеря Освенцим, она была сразу направлена на обучение на трехлетние курсы медсестер, рассчитанные на тех, у кого не было документов. Во время хирургической практики врач предложил ей удалить с руки лагерный номер и она согласилась. Клавдия Константиновна также отметила, что сразу после освобождения из концлагеря к заключенным пытались присоединиться и те, кто работал

на немецких хозяев, поскольку тоже хотели отъесться, но с лагерными их спутать было невозможно: «...нас сразу видно было по худобе и слабости. Многие даже ходить не могли» [7, с. 49]. К. Курилова, которая прошла через лагеря Терезин, Освенцим, Буды, Биркенау и Бельзен в своих воспоминаниях о возвращении домой в августе 1945 г. сразу переходит к информации о восстановлении на обучение в институте и дальнейшей работе инженером-геологом [7, с. 83], никаких упоминаний о проверках в ее рассказе нет.

Достаточно распространенными были случаи, когда преследованиям репатрианты подвергались не со стороны спецслужб, а со стороны рядовых соотечественников. Анна Кондратьевна Литвинчук была шокирована встречей репатриированных женщин, когда их вывезли из Германии на освобожденные от нацистов территории: их оскорбляли и спрашивали, сколько детей они везут с собой – «подарков от немцев» [7, с. 86]. Похожие воспоминания остались и у Евгении Петровны Макогон: «В этом лагере [советском] с нами очень плохо обращались, оскорбляли и военные, и гражданский персонал ... Дома нас тоже встретили неприветливо, очень долго проверяли» [7, с. 92]. Клавдия Федоровна Щербина вспоминает этот этап так: «После возвращения из Германии никаких преследований со стороны НКВД не было. Только, когда хотела вступить в колхоз, то председатель колхоза не принял – выгнал» [19]. Елене Тимофеевне Булатовой также приходилось слышать обвинения в измене: «Вы изменники, надо было не работать на врагов, покончить жизнь самоубийством». Хотя впоследствии, как она отмечает, отношение соотечественников становилось мягче [7, с. 11].

Наряду с такими случаями враждебного отношения к бывшим остарбайтерам достаточно много приятных воспоминаний. Так, Екатерина Ивановна Леонтьева отмечала, что люди сочувствовали ей как репатриантке [4, с. 183], а Полину Афанасьевну Крохмаль вообще тепло

встречали всем селом [7, с. 64]. К. Литвинчук по дороге в родной Артемовск встретила советского офицера, который был чрезвычайно рад землячке и помог передать весточку родным. Уже дома очень боялась идти регистрироваться в горсовет, потому что слышала о грубом отношении к тем, кто был в Германии, но Анне Кондратьевна повезло: «... со мной обошлись очень хорошо, вежливо» [7, с. 86-87].

О неоднозначном отношении соотечественников к репатриантам свидетельствуют и воспоминания Марии Павловны Мочаловой: «Односельчане относились к нам хорошо, все помнили, что не по своей воле уехали мы в Германию, но с посторонними людьми о том, что была в Германии, никогда не говорила. Многие, особенно в первые годы после войны, презирали таких людей как мы, называли “трофеями”» [7, с. 95]. В памяти Софьи Петровны Петуховой тоже запечатлелись оскорбления о «немецких овчарках», которые звучали в адрес репатриированных женщин [7, с. 99].

Особенно тяжелым был процесс социализации для детей-репатриантов. Ярким примером такого тернистого пути к нормальной жизни является история Станислава Борисовича Ляха, который в 1943 г. в двухлетнем возрасте вместе с родителями был выгнан в Германию. Летом 1945 г. семье удалось вернуться в родной г. Соледар. Чтобы передать психологическое состояние, в котором находился мальчик, приведем достаточно обширную цитату из рассказа Станислава Борисовича о первых годах пребывания дома: «К мирной жизни привыкал я долго и сложно. Русского языка не знал, мать была мне переводчиком. Боялся самолетов, заикался. Родные к тому времени уже наладили хозяйство, еды было достаточно. Но я долгое время плакал и просил корм не давать свиньям, а лучше раздать его голодным девочкам и мальчикам. В школе отказывался учить немецкий

язык, получал двойки, хотя говорить на нем мог свободно, так он мне был противен» [7, с. 90].

Как видно из приведенных документов и воспоминаний, опыт возвращения домой у репатриантов был разный. У кого-то он запечатлелся в памяти как счастливое избавление от страданий и помощь от родного государства, а для других – как ряд жестких, унижительных проверок и издевательств. Опыт ресоциализации не мог не влиять на моральное состояние и настроения людей, которые возвращались на родину с чужбины.

Значительная часть бывших остарбайтеров, прибыв на родину, сталкивалась с ужасными бытовыми условиями, жестким контролем, недоверием, бесправием. Но, несмотря на все это, подавляющее большинство советских людей стремилась вернуться домой, в этом убедились и мы, познакомившись с воспоминаниями бывших остарбайтеров – жителей Донбасса. Поэтому не можем не согласиться с мнением Виктора Земскова, что по своей сути это был естественный и волнующий процесс обретения Родины миллионами людей, которые были насильно ее лишены иностранными захватчиками [5, с. 68].

Список использованной литературы

1. Бака М. Полтавські «остарбайтери» у фашистській Німеччині // Історія України. Маловідомі імена, події, факти : зб. ст. – Вип. 15. – Київ, 2001. – С. 185–190.
2. Государственный архив Донецкой области. – Ф. Р-1838, оп. 1.
3. Забронець О. В. Волинські остарбайтери (1941–1945 рр.) // Волинь у Другій світовій війні : зб. наук. та публіцист. ст. / гол. ред. й упоряд. М. М. Кучерепа. – Луцьк : Волин. обл. друк., 2005. – С. 107–129.
4. Заповідаємо вам пам'ять : місто Артемівськ і Артемівський район в роки нацистської окупації (1941 – 1943) : науково-документальне видання / укладачі С. М. Сикварова, І. А. Корнацький. – Донецьк : Світ книги, 2013. – 448 с.

5. Земсков В. Н. К вопросу о репатриации советских граждан 1944–1951 годы // История СССР. – 1990. – № 4. – С. 68–112.

6. Земсков В. Н. Репатриация советских граждан и их дальнейшая судьба (1945–1956 гг.) // Социологические исследования. – 1995. – № 3. – С. 3–9.

7. И каждый из них – память. Воспоминания бывших оstarбайтеров / Составители С. М. Сикварова, Е. А. Радченко, Н. А. Жукова. – Артемовск, 2011. – 124 с.

8. Концур В. В. Репатріація радянських громадян: ідеологічний вимір (на матеріалах Української РСР) // Історичні записки: Зб. наук. пр. – Луганськ : Східноукраїнський нац. ун-т ім. В. Даля, 2013. – Вип. 39. – С. 90–99.

9. Лахно В. Становище полтавських репатріантів у перші повоєнні роки // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2012. – Т. 25. – С. 565–577.

10. Ліньов А. А. Репатріація з окупаційних зон союзників антигітлерівської коаліції мешканців Південно-Західного регіону УРСР в 1945–1953 роках // Наукові праці : Науково-методичний журнал. – Т. 52. – Вип. 39. Історичні науки. – Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Могилі, 2006. – С. 38–41.

11. Пастушенко Т. В. Остарбайтери з Київщини: вербування, примусова праця, репатріація (1942–1953). – К., 2009. – 282 с.

12. Полян П. Жертвы двух диктатур. Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.

13. Пропаганда и агитация в решениях и документах ВКП(б). – М., 1947. – 487 с.

14. Саржан В. Ф. Репатріація: повернення жителів Донбасу з німецької неволі (друга половина 40-х – початок 50-х) // Проблеми історії України : факти, судження, пошуки. – К., 2001. – Вип. 1. – С. 121–126.

15. Тимків І. В. Вплив репатріації на структуру населення Тернопільської області у 1950–60-х роках // Вісник Маріупольського державного університету серія: Історія. Політологія, 2017, – Вип. 20. – С. 135-140.

16. Холодницький В. Репатріація: з історії повернення жителів Чернівецької області, вивезених за її межі в роки Другої світової війни // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 вересня 2003 р. Доповіді та повідомлення / Українське Історичне Товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет. Редактори : Л. Винар, О. Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог, 2007. – Т. 4. – С. 414–425.

17. Центральный государственный архив общественных объединений Украины. – Ф. 1, оп. 23.

18. Шипік Н. Ф. Діяльність відділу у справах репатріації Сталінського облвиконкому депутатів трудящих у 1945–1953 рр. // Гілея (науковий вісник): збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К., 2009. – Спецвипуск. – С. 121–129.

19. Anglo-American perspectives on the Ukrainian Question. 1938–1951. A documentary collection. Lubomir U. Luciuk, Bohdan S. Konrdan. – The Limestones Press. – Kingston, Ontario – Vestal – New-York, 1987. – 163 p.

Резюме

В статье на основе широкого спектра опубликованных и архивных документов изучаются основные проблемы ресоциализации репатриированных советских граждан в первые послевоенные годы. Автор приходит к выводу, что советское правительство было заинтересовано в возвращении своих граждан, увезенных на принудительные работы в Германию, но длительное пребывание бывших остарбайтеров под влиянием «несоветской» идеологии и возможные изменения в их мировоззрении рассматривались как потенциальная угроза для государственной системы СССР. В целях самосохранения власти подчеркивали равноправие репатриантов с другими советскими гражданами в нормативных документах, но на практике они же инициировали строгий контроль и недоверие к вернувшимся гражданам.

Ключевые слова: советская власть, репатрианты, послевоенный период, ресоциализация.

Summary

The main problems of socialization of repatriated Soviet citizens in the first post-war years are studied on the base of a wide range of published and archival documents. The author comes to the conclusion that the Soviet government was interested in the return of its citizens who had been taken for the forced labor to Germany, but a long stay of the former Ostarbeiters under the influence of a “non-Soviet” everyday life and changes in their outlook caused a threat to the system. For the purpose of self-preservation, the authorities emphasized the equal rights of the repatriates with the other Soviet citizens through normative documents, but in practice they initiated a strict control and mistrust towards the repatriates.

Keywords: Soviet power, repatriated citizens, post-war period, socialization.

Вікторія Піскун

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

СУСПІЛЬНО – ПОЛІТИЧНА ЛЕКСИКА РАДЯНСЬКОЇ ПРЕСИ ДОНБАСУ ЯК ТРАНСЛЯТОР ПАРТІЙНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Засоби масової інформації, як вважає певне коло вчених, окрім своєї основної функції, такої як інформування [1; 2; 6; 13], здійснюють вплив на аудиторію [9;10;11;13;20]. Зокрема визначається, що засоби масової інформації в контексті діяльності інших соціальних інститутів впливають на аудиторію, формуючи її світогляд, світосприйняття [13;16;17; 18]. Саме це дає підставу стверджувати, що основним завданням впливу ЗМІ є формування громадської думки [13; 17;].

Суспільство не може жити без сформованих соціальних цінностей і тому ЗМІ орієнтується на громадську думку, яка представлена свідомістю у контексті зі впливом ЗМІ, і метою якої є зміни та трансформації [19]. Якщо подолати опір свідомості, яка не може сприймати певну інформацію, то можна, йдучи обхідним шляхом – через підсвідомість, формувати громадську думку. Отже, все те, що сказано вище, і зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є дослідити суспільно-політичну лексику мови радянської преси Донбасу та визначити її динамічний характер.

Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання таких завдань:

- 1) визначити ціннісний аспект суспільно-політичної лексики в пресі Донбасу ХХ століття, відображаючи поняття ідеології;
- 2) виявити й описати роль позамовних факторів у суспільно-політичній лексиці.

Інформацію, яка існувала в досліджуваній пресі Донбасу, можна поділити на наступні види: свідомо очікувана інформація, сенсаційна інформація, інформація – застереження, інформація – аналогія, інформація – протиставлення.

Свідомо очікувана інформація вміщує в собі все необхідне для різноманітних життєвих потреб (прогноз погоди, різноманітні новини, гороскопи тощо).

Сенсаційна інформація – це інформація, здатна викликати бурхливе, приголомшливе відчуття в читачів [21].

Інформація – застереження в своїх повідомленнях інформує читацьку аудиторію про можливу небезпеку. В основному це кримінальна тематика. Психологами доведено, що негативна інформація здатна викликати найбільшу зацікавленість у читачів, ніж позитивна.

Інформація – аналогія не становить життєвої необхідності, але може змусити читачів порівняти своє існування з досвідом інших людей і країн (життя в інших державах, історичні події, біографії видатних людей тощо).

Об'єктивно подавати події, надаючи різні погляди на оцінку читачів, - мета інформації – протиставлення.

У радянській пресі Донбасу, щоб донести думку до читачів простежуються повтори, які необхідні для засвоєння повідомлюваної інформації, її запам'ятовуванню. Повтори

необхідні також для доступності та розуміння того чи іншого знання. Чим більш важливою і складною є інформація, тим більше повторів вона може вимагати [22, с. 143].

Суспільно-політична лексика становить частину словника, яка особливо реагує на зміни в соціумі. Значні трансформації в суспільному бутті роблять процес її семантико-функціонального розвитку більш чітким та доступним спостереженню. Це зумовлено передусім тим, що значення лексичних одиниць мають виразні позамовні кореляти. Семантична структура одиниць суспільно-політичної лексики, незважаючи на значну її стабільність, є динамічною.

Роль позамовних факторів у суспільно-політичній лексиці може спричинити виникненню нових слів або словосполучень суспільно-політичного змісту: історичні події, які відбувалися в Україні в ХХ столітті, сприяли виникненню нової лексики в пресі Донбасу.

Суспільно-політична лексика має чіткі риси, які виділяють її серед інших груп лексики: змінний характер, пов'язаний з динамічним рухом суспільно-політичного життя; притаманна соціально-ідеологічна цінність; наявність загальноповсякденних, книжних, просторічних слів, елементів «нетрадиційної мови»; можливість переосмислення спеціальної лексики, оскільки вона постійно поповнюється одиницями з інших лексичних розрядів.

Загальновідомим є той факт, що суспільно-політична лексика тісно пов'язана з термінологією суспільних наук – філософією, правом, історією, економікою, політологією тощо. Особливе місце в публіцистичних текстах займає спеціальна лексика (терміни). Дослідники підкреслюють, що в останні роки ХХ століття посилилась тенденція до розширення значень слів, де спеціалізації термінів, які переходять у загальнолітературну мову та зростає взаємодія між загальною та спеціальною мовами [26, с.163; 14, с.191-196; 12, с.301]. За свідченням лінгвістів понад 90 % усіх нових

слів, які з'являються в сучасних мовах, становить спеціальна лексика [8, с. 95; 15,с.25]. Технологічний розвиток стирає межі між термінологічною та не термінологічною лексикою. У процесі розвитку терміни перетворюються на одиниці загальноновживаної мови.

За О. І. Головановою під терміном слід розуміти слово або словосполучення зі спеціальним значенням, що відображає досвід фахівців певної сфери [4, с.186]. Своєю влучністю номінації, однозначністю, лаконічністю та системністю вираження, глибиною узагальнення та специфічністю терміни відповідають природі публіцистичних текстів, які взаємодіють з функціями ЗМІ [25, с.164; 14, с.197]. У публіцистичних текстах терміни виконують кілька функцій: номінативну, сигніфікативну, комунікативну, прагматичну, інтелектуального та емоційного впливу, коли вони детермінологізуються [23, с. 22]. Відмінною рисою термінів від інших публіцистичних текстів є їхня інформативна насиченість.

Щодо загальної номінативної категорії терміни поділяються на три види: номінація через слово; номінація через речення або словосполучення (пропозиція); номінація через висловлення (дискурсія) [5, с. 96].

Досліджуючи термінологічну лексику у публіцистичних текстах слід виділити три основних напрямки функціонально-семантичного розвитку лексики: термінологізація, транс-термінологізація [8,с.93] та детермінологізація [12, с. 301; 14, с. 196]. Термінологізація – це вживання слів у вузько - спеціальних значеннях. З розвитком комп'ютерних технологій у пресі Донбасу кінця ХХ століття з'являються нові терміни: *комп'ютер, інтернетпортал, комп'ютерна мережа* тощо (Наша газета, 1998 рік, 22 травня) Напр.: *У нашому вузі відкрився новий комп'ютерний кабінет.* (Університетський вісник, 1998 рік, 30 серпня). Транстермінологізація – зміна значення слів у зв'язку з їх переміщенням з однієї терміносистеми в іншу і

яка приводить до розширення значення терміна. У шоубізнес ввійшли терміни професії квіткаря. Напр.: *Понад тридцяти видів різних квітів вийшло на сцену – маргаритки, братки, айстри, флокси, троянди та інші.* (Шлях до перемоги, 1994 рік, 3 травня). Детермінологізація – виведення терміна з його звичного оточення, який приводить до використання термінів в узусі (звичка, правило; вживання, застосування, використання) [21, с. 309; 12, с.301; 24, с. 33; 8, с. 39]. Це явище притаманне лексиці кінця ХХ століття початку ХХІ століття, оскільки воно підсилює стилістичну функцію терміну, робить повідомлення більш експресивним, а також показує процес взаємодії термінів і загальноновживаної лексики. З метою пояснення побоювання за програмне забезпечення щодо переходу із одного тисячоліття в інше у 1999 році до 2000 року в пресі Донбасу використовується медичний термін *комп'ютерний параліч*. Напр.: *Людство завмерло в очікуванні приходу нового тисячоліття: із-за комп'ютерного параліча можливо станеться непоправне* (Вперед, 1999 рік, 30 грудня).

Опираючись на роботу Вердієвої Н.Ф., слід зробити певний висновок, що терміни, які взяті із фізики, математики, астрономії, біології і які не мають прямої предметної співвіднесеності, легше піддаються переносному використанню у порівнянні з термінами із прямим значенням і переходять у повсякденне мовлення [3, с. 5].

Суспільно-політична лексика преси Донбасу кінця ХХ століття зумовлена низкою екстралінгвальних та інтралінгвальних детермінантів, а саме: істотними перетвореннями в соціально-політичному житті мешканців Донбасу, які розпочалися в 90-х роках ХХ століття; зацікавленістю мовними проблемами і активізацією мовних можливостей під час перебудови в країні. Суспільно-політична лексика в пресі цього періоду має тенденцію до збагачення та ускладнення мовної структури, до усічення слів, різного типу

скорочень, а також використання однослівних найменувань замість описових зворотів; розширюється коло стилістично різних позначень із різними емоційно-оцінними відтінками.

У відповідності до ступеня близькості значень або за принципом соціально-ідеологічної оцінки, суспільно-політичну лексику преси Донбасу ХХ століття слід, умовно і без чітких меж, поділити на наступні тематичні групи: «Суспільство», «Держава», «Політика», «Соціальні класи і верстви», «Право», «Економіка», «Мораль».

I. Слова, які характеризують етнічну спільність. Найбільш загальною за значенням у цій групі є лексема нація (історична спільнота людей, основана на спільності території, історії, економічних та політичних зв'язків, мови та інших особливостей культури) [27, с. 352] (нація, діаспора, громада, етнос, людність, народ, соціум, спільнота, суспільство, українство, людство, громадяни та ін.). Наприклад. Місто легендарного Артема. Бачити його, ходити по священній землі, захоплюватися реліквіями – це найбільше щастя заохочення до подвигу не тільки тих, хто гордо називає себе громадянами, але й для чисельний гостей, кому місто з любов'ю розчиняє двері (Вперед, 1971 рік, 16 жовтня);

Височину підніме вище,
Стократ поглибить глибину,
Щоб не диміли пожарища,
Щоб людство бачило весну (Шлях до перемоги, 1957 рік,
10 січня);

Всі ми знаємо Миколу Олександровича Булганіна як вірного сина Комуністичної партії Радянського Союзу, що віддає всі свої сили служінню Радянському народові (Зоря комунізму, 1955 рік, 10 лютого).

II. Лексика міжнародних відносин (інтегрування, роззброєння, стабілізація, економічна криза, євроінтеграція, багатовекторність, глобалізація, партнерство, дестабілізація речник, антиглобаліст, біженець, дипломатія, безвізовий

режим, нелегал, гуманітарна місія, остарбайтер, дипломатичний імунітет та нейтралітет, протекціонізм, асамблея та інші).

Держсекретар назвала Україну «партнером та другом» Сполучених Штатів, що зіткнувся з проблемами економічної кризи, корупції та злочинності (Донеччина, 1999 рік, 3 жовтня).

В Очакові, на Миколаївщині, є смуга морського берега, де економічна стабілізація постійну пропуску отримала уже давно (Рубіжанські новини, 1992 рік, 9 січня).

III. Військово-воєнна лексика:

а) лексика стратегії й тактики військово-воєнної політики (безядерний статус, демілітаризація, етноцид, етнічні чистки, конфлікт, інтервенція, миротворчість, національне гноблення та інші).

Як справжні інтернаціоналісти, що завжди боролись проти колоніалізму й національного гноблення, французькі комуністи, мобілізують широкі верстви населення міст і сіл своєї країни на активні дії проти злочинної війни американських імперіалістів у В'єтнамі, виступають на підтримку національно – визвольного руху народів (Молодогвардієць, 1967 рік, 6 січня).

б) лексика суб'єктів військово-воєнної політики (миротворець, агресор, бойовик, найманець, іноземний легіон, миротворча інтербригада та контингент, військовополонений, конвоїри та інші).

Бачив, як у липні 1941 року через наше містечко Кременна німці гнали колону військовополонених.

Німці – конвоїри нас відганяли, але ні один не вдарив дитину (Кременщина, 1992 рік, 29 лютого).

IV. Найпоширеніша група у пресі Донбасу ХХ століття – лексика аграрної політики (пайгосп, колгосп, радгосп, аграрій, аграрний сектор, деколективізація, землевласник, паї - майнові та земельні, агрократія, фермер, розпаювання,

дефермеризація, сільськогосподарська продукція, тваринництво, рослинництво та багато інших слів).

Зараз на колгоспних і радгоспних ланах на повний хід іде догляд за посівами (Зоря комунізму, 1965 рік, 6 червня).

Вже зараз про насіння на весну треба потурбуватися і фермерам (Вісник Старобільщини, 1993, 25 грудня).

Медичне обслуговування селян поліпшилося, але не всі проблеми вирішені (Вісті Біловодщини, 1995 рік, 3 січня).

Навіть у цьому, не найліпшому за умовами році, економічні показники в аграрному секторі можуть виявитися не гіршими, ніж у минулому врожайному році (Вперед, 2000 рік, 23 вересня).

У колгоспі «Зоря» з'явилася перша трьох тисячниця – доярка Д.С.Чеча (Слово хлібороба, 1992 рік, 8 лютого).

157 трудівників передали свої пайові наділи одному фермеру з Луганська (Наша газета, 1998 рік, 22 серпня).

- У корови молоко на язиці, - відомим прислів'ям в один голос відповідають доярки на запитання, чому низькі надої (Маяк, 1962 рік, 6 червня).

У. Слова, лексичне значення яких пов'язане з регулятивними принципами суспільно-політичного розвитку та соціальної модернізації (багатовекторність, альтернативність, багатопартійність, деполітизація, безпартійність, тендерна політика, демократизація, анти криміналізація, модернізація, плюралізм, консолідація, криміналізація тощо).

В незалежній дружбі з Народним Китаєм та іншими країнами соціалістичного табору Радянська держава пильно стоїть на сторожі миру, прогресу та демократизації суспільства (Шлях до перемоги, 1958 рік, 4 січня).

У 1999 році в нашій області здійснено понад 53 тисячі злочинів (у порівнянні з таким же періодом 1998-го їх було зафіксовано 56 тисяч). Висновок такий: криміналізація області зменшилась завдяки роботі Донецької обласної прокуратури (Донеччина, 2000 рік, 27 січня).

Побільше б нам, комуністам і безпартійним, лідерам всіх рангів, активності і бойовитості в ідеологічній боротьбі з рухівцями і відщепенцями всіх мастей (Новини Сватівщини, 1991 рік, 5 січня).

VI. Слова, лексичне значення яких відноситься до сфери соціально-гуманітарної політики держави (спонсор, безробіття, правозахисник, дотація, індексація, прожитковий мінімум, благодійник, меценат, спонсорство, глобалізація, дестабілізація, партнерство, субсидія, соціальні виплати, добродійність, компенсація, заборгованість, ринок праці, грант, хоспіс, патронат, благодійництво, милосердя, асигнування, інвестиції та інші).

Безробіття – реальність нинішнього дня!

В умовах політичної та економічної вакханалії сумною реальністю стало безробіття, яке постійно зростає (Вісник Старобільщини, 1993 рік, 25 грудня).

За рекомендацією обкому Червоного Хреста включилися в тиждень милосердя (Севєродонецькі вісті, 1991 рік, 1 січня).

...Асигнувати кошти на допомогу на будову середніх та нижчих училищ відомства Міністерства народної освіти... (Артемівський пролетар, 1936 рік, 11 червня).

Питання залучення інвестицій в аграрну галузь України обговорили в Києві під час зустрічі віце - прем'єр – міністр України Михайло Гладій і посол ФРН в Україні Еберхард Гайкен (Донеччина, 2000 рік, 27 січня).

У вигляді компенсацій вони зможуть отримувати товари першої необхідності вітчизняного виробництва, ліки, житлово-комунальні послуги, а також послуги зв'язку (Донеччина, 2000 рік, 27 січня).

VII. Лексичні значення слів, які відображають загальну картину суспільно – політичних реалій суспільства:

1. Слова, які тлумачать національно-державний та національно-територіальний устрій. Основною у зазначеній підгрупі є лексема державна, яка утворює синонімічні ряди

(великодержавна, супердержавна, батьківщина, конфедерація, співдружність, союз держав, республіка, союзна держава тощо). Наприклад. У доповіді чітко накреслені конкретні завдання, що стоять нині перед партією, всім радянським народом у будівництві комунізму та могутньої супердержави (**Радянське слово**, 1966 рік, 31 березня); *Наша соціалістична держава піднялась на нову ступінь, стала ще могутнішою* (Гірницька праця, 1970 рік, 30 грудня).

2. Слова, які називають форми правління та державної влади (автократія, авторитаризм, влада, демократія, диктатура, капіталізм, комунізм, народовладдя, режим, тоталітаризм, псевдодемократія та інші). Наприклад. Китайський диктатор Лічиден звільнив начальника арсенала та начальника політвідділу – ставлеників Чан-Кай-Ші (Червоний хлібороб, 1927 рік, 30 липня); *Під прапором партії Леніна – Сталіна вперед до Комунізму!* (Прапор перемоги, 1948 рік, 1 січня); *Під впливом негативних внутрішніх соціально-економічних факторів і відцентрових тенденцій регіонів в Україні буде встановлено авторитарний політичний режим, який зможе швидко навести порядок, поліпшити економічний стан держави і зберегти її територіальну цілісність* (Наше слово, 1995 рік, січень – лютий).

3. Слова, лексичне значення яких означає державне перетворення. Піку активності вживання зазначена група слів досягла приблизно в 90-х роках ХХ століття: суверенітет, самостійність, соборність, реформування, відродження, державотворення, розбудова, інститут президентства, громадянське суспільство, правова держава, індустріальна могутність соціалізму. Наприклад: *У 1956 році ще більше зросла індустріальна могутність країни соціалізму, стали до ладу нові шахти, заводи, електростанції* (Шлях до перемоги, 1957 рік, 1 січня); *Хто був на нашому мітингу та уважно слухав виступаючих, той не міг не зрозуміти, що не за розвал Союзу ми виступаємо, а за створення нового, основаного на*

договорі суверенних, рівноправних у всіх відношеннях держав (Бахмут, 1991 рік, квітень).

VIII. Слова, які відносяться до сфери глобальної екології (могильник, озоновий Військово-воєнна шар, забруднення, екологічний злочин, екологічна небезпека та катастрофа, екологічна криза, ліквідатор, зелений рух, зелена ідея та інші).

Обласна організація Партії Зелених України готова до тісної співпраці та об'єднання з усіма партійними суспільними організаціями Луганщини (Наша газета, 1998 рік, 22 серпня).

IX. Лексика державних перетворень (самостійність, незалежність, суверенітет, соборність, розбудова держави, державотворення, правова держава тощо).

Давайте будемо підтримувати все те, що сприяє, допомагає розвитку економіки, виконанню соціальних програм кожного підприємства, організації, міста, розбудови держави в цілому (Севєродонецькі вісті, 1991 рік, 1 січня).

X. Лексика, яка відноситься до сфери відношень між суб'єктами політики з питань функціонування політичної влади.

1. Лексика політичної діяльності з центральною лексею політика.

а) політичні дії (саботаж, блокування, ротація, дебати, популізм, депортація, партизація, дискредитація, обструкція, конфронтація, партієтворчість, лобіювання, мораторій, люстрація та інші).

В палаточному містечку «прописались» депутати і поширили свою недоторканість на палатки (Бахмутський край, 2000 рік).

б) однослівна і складена метафора політичних дій (політиканство, реанімація, реабілітація, політична гра, політичний стьоб, політичний тероризм, політичні обрубка, політичний рекет, санація політики).

У Верховній Раді політичний стьоб між депутатами різних фракцій вийшов далеко за межі культури поведінки (Бахмутський край, 2000 рік).

2. Лексика політичного стану (політична : летаргія, колапс, криза, консенсус, лояльність, паритет).

В результаті ставленик олігархів стане виконуючим обов'язків президента, після чого народу зможуть знову запропонувати сценарій політичної літаргії (Бахмутський край, 1999 рік, 29 грудня).

3. Лексика передвиборчих кампаній.

а) назви періоду передвиборчої боротьби (передвиборча кампанія, перегони, президентські змагання, кандидатські забіги, виборчий марафон та інші).

1 грудня. Вчора в Румунії завершився виборчий марафон до Великих Національних зборів (Радянська Донеччина, 1952 рік, 1 грудня).

б) Лексика агітаційно-пропагандистської діяльності (агітація, виборчі технології, пропаганда, війна компроматів, брудні технології, компра, піар, чорний піар та інші).

Насилля з боку влади дає меншості право на війну компроматів (Вперед, 1999 рік, 28 грудня).

в) Лексика об'єктів та суб'єктів виборчих кампаній, а також політ технологів 9піарщик, агітгрупа, політіміджмейкер, виборець, електорат, народні обранці, ходаки у владу, кандидатура, кандидат, плебісцит, інавгурація, мажоритарна система, балотуватися, квотум довіри, політичний маркетинг та інші).

Окружна виборча комісія роз'яснює про можливість, внесення до окружного виборчого фонду свої пожертвування (Вісник Старобільщини, 1993 рік, 25 грудня).

XI. Слова, які характеризують поняття і явища минулого. Здебільшого це політична фразеологія та політична метафора (холодна війна, образ ворога, отці перебудови, система, зрівнялівка, диктаторський режим, посткомунізм,

соціалістичний колгосп, старший брат, імперія зла, залізна завіса, культова чистка, червона загроза та інші).

450 солдат на чолі з капітаном I рангу Мануелем Понте Родрігесом вчинили нову спробу повалити диктаторський режим Рамуло Бетанкура (Маяк, 1962 рік, 6 червня).

1932 – 1938 роки. Культова чистка. Закриті Благовіщенська і Покровська церкви, Свято-Троїцький Собор. Ікони, дзвони знищувались, цінності вивозились. За «просьбою» трудівників-євреїв закрито 2 синагоги. У будівлі костюлю розташувався артполк (Вперед, 1996 рік, 6 серпня).

XII. Лексика суб'єктів політики.

1. Слова, які називають виконавчо-розпорядчі органи державного апарату (інституція, мерія, департамент, державна канцелярія, відомство, міністерство, парламент, спецслужба, уряд, структура, урядова поліція, секретаріат та інші).

Більшість паризьких газет викладає зміст Заяви радянського уряду про американські ядерні вибухи на великій висоті (Маяк, 1962 рік, 6 червня).

Кореспондент агентства Асшейтед Пресс повідомляє з острова Кюра – сао, посилаючись на радіо повстанців в Пуерто-Кабелю, що на околиці міста ідуть сутички між повсталими солдатами і урядовою поліцією (Маяк, 1962 рік, 6 червня).

Секретаріат розробив план проведення обласних нарад українських націоналістів, в рамках якого 25 липня в Донецьку пройде нарада українських націоналістів Донеччини та Луганщини (Наше слово, 1992 рік, 1 липня).

2. Слова, які називають представників влади: виконавчих та адміністративних (посадова особа, речник, урядовець, президент, міністр, прем'єр-міністр, аналітик, депутат, генеральний секретар, консультант, податківець, радник, силовик, правоохоронець, парламентар, спікер, спічрайтер, народний обранець, державний муж, бюрократ, клерк,

можновладець, олігарх, начальник, чиновник, депутатський корпус та інші).

Прем'єр-міністр Англії Макміллан з червня повернувся в Лондон з Франції, де він вів переговори з президентом де Голлем (Маяк, 1962 рік, 6 червня).

Демократія – це не право обзивати найвищу посадову особу в державі зрадником, а перш за все відповідальність за свої слова та дії, дотримання а не зневажання законів держави (Наше слово, 1992 рік, 1 липня).

Не можу втямити ніяк

Ти міністр чи дурак? (Народна воля, 2000 рік, лютий).

Чи відбудеться конструктивний діалог з олігархами? (Народна воля, 2000 рік, лютий).

3. Лексика політичних організацій, об'єднань, угруповань (нейтралітет, партія влади, блок, альянс, група впливу, коаліція, опозиція, партія, табір, фракція та інші).

«Движение» за відродження Донбасу і псевдodemократична опозиція (Наше слово, 1992 рік, 1 липня).

На початку політичного скандалу обоє політиків зробили крок вбік якщо не опозиції, то нейтралітету (Бахмутський край, 2000 рік).

4. Лексика та метафоричні найменування суб'єктів політики за характером і способом діяльності та соціально-оцінним значенням (опонент, політв'язень, адепт, диктатор, правозахисник, націонал-демократ, опозиціонер, дисидент, західник, доктринер, лідер, реваншист, реформатор, політичний кілер, кон'юнктурник, рекрут, псевдodemократ та інші).

Будинок, в якому дебатували ці псевдodemократи, охороняли два офіцери міліції (Наше слово, серпень, 1992 рік).

5. Лексика суб'єктів політики за партійною належністю або прихильністю до певної ідеології (червоний, рухівець, махновець, націоналіст, петлюрівець, перефарбований,

прогресист, анархіст, фашист, просвітянин, ліберал, консерватор, комуняка, комуніст, компартієць, антикомуніст, білогвардієць, біло–синьо-червоний, помаранчеві, більшовик, громадівець, есдек, жовто-блакитний, лейбористи та інші).

Зрозуміло, чому в сучасних умовах для свого прикриття абсолютисти (монарх і його бюрократія) використовують демократичну термінологію (Вперед, грудень, 1999 рік).

Як повідомляє «Дейлі геральд», місцева організація лейбористів в Інсвічі (графство Суффолк) тимчасово виключила з рядів партії делегата на Віденський конгрес муніципального радника Айріні Брюстер (Радянська Донеччина, 1952 рік, 2 грудня).

XIII. Слова, які називають соціально-майновий статус осіб, які ведуть певний спосіб життя. Зазначені лексичні одиниці поділяються на два синонімічні ряди і вступають між собою в антонімічні відношення (бидло, голота, злидні, «дно», заробітчанин, люмпен, ліміта, обиватель, переселенець, бомж, плебс, пролетаріат, панство, пани з печерських пагорбів, нувориш, бомонд, буржуазія, еліта, нові українці, ієрарх, жебрак та інші).

В Австрії, як і в інших капіталістичних країнах, робітника, який зробився старим, чекає безробіття, голод та жебракування (Радянська Донеччина, 1952 рік, 3 грудня).

XIV. Політико-юридична лексика (правовий нігілізм, юрисдикція, санкція, статус, правове поле, права людини, беззахисний, імпічмент, законотворчість, законопроект, законвиробник, закон, журналістське розслідування, диктатура закону, антиконституційні дії, конституція та інші).

У заяві указується на те, що дії Японської авіації в Кантоні є неоправданим актом жорстокого насилля над мирним беззахисним населенням і що воно визвало почуття незадоволення всіх цивілізованих країн миру, в тому числі Радянського Союзу (Радянська Донеччина, 1938 рік, 21 червня).

Прийшла пора оголосити імпичмент президенту Кучмі (Народна воля, 2000 рік, №2).

XV. Лексика міжнародних політико-правових відносин (екстрадиція, денонсація, імплементація, інтеграція, інтервенція, міжнародний скандал та трибунал, ратифікація, репатріація, денонсація та інші).

Де ступає нога росіянина, там земля російська – ви одержите чітке зображення того, що маскують невинним словом «інтеграція», а насправді – поетична інтервенція (Наше слово, 1995 рік, січень-лютий).

XVI. Лексика політико-економічної сфери злочинності: (тероризм, державний переворот, геноцид, сепаратизм, теракт, расизм, депортація, дискримінація, голодомор, корупція, хабарництво, злочинність, зловживання, казнокрадство, кримінал, мафія, тіньова економіка, чорний ринок, відмивання грошей синдикат, криміналітет, кілер, авторитет, агресор, мафіозі, тіньовик, угруповання, корупціонер, клан, братва, п'ята влада, справа: Лазаренка, Гонгадзе, спікеріада, корупційний та касетний скандал, вбивство на замовлення та інші).

Ми будемо протистояти намаганням місцевих сепаратистів відірвати Донбас і Слобожанщину від України, відокремити східну гілку народу від західного (Наше слово, серпень, 1992 рік).

Солдати французьких агресорів відмовляються воювати у В'єтнамі (Радянська Донеччина, 1952 рік, 2 грудня).

У відповідності до вашої логіки, «касетний скандал» - це справді робота іноземних спецслужб? (Народна воля, 2000 рік, №2).

XVII. Лексика соціальних конфліктів (демонстранти, путч, безкровна революція, акція протесту, соціальне заворушення, акт непокори, маніфестація, заколот, голодування, страйк та інші).

За повідомленням рейк'явікського кореспондента газети «Соціал-демократен», вчора в Рейк'явіку і в провінціальних містах Ісландії почався великий страйк робітників (Радянська Донеччина, 1951 рік, 4 грудня).

XVIII. Лексика соціально-економічного життя Донбасу (капітал, консалтинг, рентабельність, демпінг, націоналізація, протекціонізм, санкція, монополізація, стабілізація, дестабілізація, гіперінфляція, економічна криза, економічний спад, параліч економіки, цінова вакханалія, ціновий стрибок, інвестування, інфляція, квота, кліринг, конвертація, транш, дефолт, комерціалізація, приватизація, роздержавлення, валюта, девальвація, інфляція, тендер, банкрутство, менеджмент, аудит, дивіденд, податок, дефіцит, концерн, корпорація, холдинг, магнат, підприємець, дистриб'ютор, дилер, банкір, бізнесмен та інші).

Економічна комісія ООН для Європи опублікувала звіт про економічне становище в Західній Європі за другий квартал цього року. В звіті відмічається значний економічний спад в західноєвропейських країнах (Радянська Донеччина, 1952 рік, 3 грудня).

XIX. Слова, за допомогою яких відбувається регуляція людської діяльності в суспільстві (патріотизм, антисемітизм, інтернаціоналізм, солідарність, ксенофобія, ментальність, толерантність, українодержавство, шовінізм, фундаменталізм, українофобія, спольщення та інші).

Великодержавні шовіністи визначають своїх не по формі черепа, а по формі язика, вірніше мови (Наше слово, 1995 рік, січень-лютий).

XX. Лексика різних конфесій (секуляризація, патріархат, православ'я, конфесія, антиклерикалізм, автокефалія, багатоконфесійність, католицизм, еклезіальний та інші).

На розі вулиці Соборна закладено фундамент костьолу. Тепер католики міста матимуть можливість помолитися (Вперед, 2000 рік, 23 вересня).

Отже, досліджуючи мову радянської преси Донбасу, з огляду на її постійну динаміку розвитку, слід підкреслити її змінність та відсутність своїх кордонів. Вона характеризується наявністю в своєму складі великої кількості словосполучень, домінуючими виступають двокомпонентні словосполучення суспільно-політичної лексики такі як: політична гра, національна свідомість та багато інших, рідше зустрічаються три і більше компонентні словосполучення (акція протесту шахтарів, відмивання брудних грошей та інші), тому що описуючи картини суспільного життя неможливо використовувати лише слова, необхідна в ужитку складна лексика. Суспільно-політична лексика виступала в ролі транслятора ідей правлячої партії.

Список використаної літератури

1. Богомолова Н.Н. Социальная психология печати, радио и телевидения. М.: Изд-во Московского государственного университета, 1991. 180 с
2. Боярська З.І. Преса і формування правової культури. К.: Либідь, 1991. 140 с.
3. Вердиева Н.Ф. Семантика слов. Махачкала: Изд-во РИОГДУ, 1987. 81с.
4. Голованова Е.И. Ориентирующая функция термина // С любовью к языку: Сборник научных трудов. Посвящается Е.С. Кубряковой. Воронеж: Изд-во ИЯРАН, Воронежский гос. Ун-т, 2002. 188 с.
5. Журавлёва Т.А. Особенности терминологической номинации. Донецк: АООТ Торговый Дом «Донбасс», 1998. 253 с.
6. Журналістика в умовах гласності. К.: Либідь, 1991. 100 с.
7. Зацный Ю.А. Обогащение словарного состава английского языка в 80-е годы. Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1990. 88с.
8. Зацный Ю.А. Развитие словникового состава английської мови в 80-ті – 90 ті роки ХХ століття: Дис. Д-ра філол..наук: 10.02.04. Запоріжжя, 1999. 221 с.
9. Зимбардо Ф. Ляйппе М. Социальное влияние СПб: Изд-во

Питер, 2000. 300с.

10. Иванов В.Ф. Соціологія масових комунікацій. К.: ПВЦ Київський університет, 1994. 180 с.

11. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы. СПб.: Питер, 2000. 340 с.

12. Левицкий А.Э. Функциональные подходы к классификации единиц современного английского языка. К.:»АСА», 1998. 362с.

13. Москаленко А.З., Губернский Л.В., Иванов В.Ф., Вергун В.А. Масова комунікація: Підручник. К.: ПВЦ Київський університет, 1997. 240 с.

14. Мостовой М.І.Лексикологія англійської мови. Харків: вид-во Основа, 1993. 256 с.

15. Пимахина Т.А. Семантические характеристики неологизмов современного английского языка // Системные связи в лексике и грамматике германских языков. – Самара: Изд-во СГУ, 1991. С. 24-30.с.

16. Потятиник Б., Лозинський М. Патогенний текст. Львів: Вид-во Львівського університету, 1996. 160 с.

17. Почепцов Г. Информационные войны. М.: Реал-бук; К.: Ваклер, 2000. 576 с.

18. Преса у політичній системі суспільства. К.: Либідь, 1992. 120 с.

19. Пронина Е. Психологическая экспертиза рекламы. М.: РИП – холдинг, 2000. 80 с.

20. Різун В. Літературне редагування: Підручник. К.: Либідь, 1996. 240 с.

21. Російсько – український словник іншомовних слів / Укладник Т.П. Мартиняк; За ред.. проф.. А.П.Ярещенка. Х.: Прапор, 1999. 392 с.

22. Скуленко М.І. Убеждающее воздействие публицистики. К.: Вища школа, 1986. 180 с.

23. Современная газетная публицистика: Проблемы стиля / Отв. Ред. И.П. Лысакова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1970. 80с.

24. Соловьев В.П. Фразеологизация терминологических словосочетаний // Образование и функционирование ФЕ. Ростов-на-Дону: Изд-во РГУ, 1981. С. 32 – 33.

25. Социальная практика и журналистский текст / Под ред. Я.Н. Засурского, Е.И.Пронина. М.: Изд-во МГУ, 1990. 176 с.

26. Степанова М.Д., Фляйшер В. Теоретические основы словообразования в немецком языке. М.: Высшая школа, 1984. 264с.

27. Сучасна українська енциклопедія. Т.9. Харків:Книжковий клуб «Клуб сімейного дозвілля», 2004 С.416.

Преса

Артемівський пролетар, 1936 рік, 11 червня;

Бахмутський край, 2000 рік;

Вперед, 1971 рік, 16 жовтня;

Вперед, 1999 рік, 30 грудня;

Вісті Біловодщини, 1995 рік, 3 січня;

Вісник Старобільщини, 1993, 25 грудня;

Гірницька праця, 1970 рік, 30 грудня;

Донеччина, 1999 рік, 3 жовтня;

Зоря комунізму, 1955 рік, 10 лютого;

Зоря комунізму, 1965 рік, 6 червня;

Кремінщина, 1992 рік, 29 лютого;

Маяк, 1962 рік, 6 червня;

Молодогвардієць, 1967 рік, 6 січня;

Народна воля, 2000 рік, лютий;

Наша газета, 1998 рік, 22 травня;

Радянська Донеччина, 1938 рік, 21 червня;

Радянське слово, 1966 рік, 31 березня;

Рубіжанські новини, 1992 рік, 9 січня;

Севєродонецькі вісті, 1991 рік, 1 січня;

Слово хлібороба, 1992 рік, 8 лютого;

Університетський вісник, 1998 рік, 30 серпня;

Шлях до перемоги, 1957 рік, 10 січня;

Шлях до перемоги, 1994 рік, 3 травня.

Резюме

В роботі авторка робить спробу дослідити суспільно-політичну лексику радянської преси Донбасу. Визначено ціннісний аспект суспільно-політичної лексики в радянській пресі Донбасу, виявлено й описано роль позамовних факторів у суспільно-політичній лексиці, простежено зв'язок суспільно-політичної лексики з процесом ідеологізації суспільства.

Ключові слова: ідеологізація, радянська преса, суспільно-політична лексика, ціннісні орієнтири.

Summary

In the work the author makes an attempt to study the socio-political vocabulary of the Soviet press in Donbass. The value aspect of socio-political vocabulary in the Soviet press of Donbass is determined, the role of extralinguistic factors in socio-political vocabulary is revealed and described, the connection of socio-political vocabulary with the process of ideologizing society is traced.

Key words: ideologisation, Soviet press, socio-political vocabulary, values.

Юлія Стуканова

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»
Україна

ІНСТИТУЦІАЛІЗАЦІЯ ТВОРЧИХ СПІЛОК ТА МИСТЕЦЬКИХ КОЛЕКТИВІВ ДОНБАСУ В 1950- 1960-ТІ РР.

Інституціоналізація культури та організаційне оформлення відповідних процесів пов'язані з переходом діячів культури до професійної діяльності, з появою професійно діючих творчих співтовариств, спеціальних культурних установ та розвитком їхнього функціонування. Це приводить до більш чіткого визначення соціально значимих функцій культури, підвищує роль культурних процесів у суспільстві. Ознакою інституціоналізації культури є оформлення діяльності творчих установ в суспільстві. У даній розвідці планується розглянути динаміку інституційного оформлення установ культури і творчих спілок Донецького регіону в роки «хрущовської відлиги» (1950-1960-ті роки).

Досвід оформлення мережі культурних установ та творчих спілок Донецького регіону у період лібералізації радянської держави, з урахуванням позитивних і негативних аспектів цих процесів, може бути використаний для сучасної культурної політики в Україні і Донбасі, зокрема.

В рамках інституціональної теорії частина дослідників, визначаючи поняття «інститут», поряд із «традиціями,

правилами, нормами і законами», включають також у зміст поняття й «організації». Більшість дослідників, однак, розрізняють поняття «інститут» та «організація». У даній розвідці авторка керується поглядом американського економіста Д. Норта, який вважає, що інститут – це організації, тобто державні органи, політичні органи, партії, профспілки (все те, що формує стратегію та майстерність «правил гри»), і наголошує, що організації виступають головними агентами інституційних змін, вони виступають суб'єктами, що діють, і самі можуть стати об'єктами інституційних змін [1]. У даній роботі під поняттям «організації» авторка має на увазі установи культури і творчі спілки.

Означена проблема наразі не стала предметом спеціального дослідження. Структура театральних і музичних установ розглядалася в контексті вивчення музично-театральних процесів в статті та дисертаційному дослідженні О. Стяжкіної [2], кількісний склад творчих спілок та установ культури, віхи їх організаційного оформлення в період «відлиги» простежені в статтях і дисертації авторки [3]. Фактичні дані про діяльність митців та письменників, які стояли на чолі культурних установ, надають довідники, праці мистецтвознавців та музикознавців (Т. Кіреєва, С. Саварі та ін.) [4].

В регіоні від 1944 р. діяла Донецька організація Спілки письменників України (ДО СПУ) з центром у м. Сталіне, яка поширювала свій вплив на Донецьку і Луганську області. Керівну роль у Донецькій організації відігравали українські письменники (голова Правління П. Байдебура, літературний критик А. Клочья, В. Соколов, який головував з 1961 р.). До складу Донецького відділення станом на 1 січня 1954 р. входило 18 членів Союзу письменників, на 1 серпня 1964 р. – вже 49 осіб. При цьому, члени партії становили близько половини складу письменників (з незначним зменшенням показників у 1964 р.). У гендерному контексті склад спілки мав

виражений маскулінний характер. Літератори переважно писали російською й українською мовами (українською – 19% в 1955 та 33% в 1964 р., майже виключно українці). Серед письменників за соціальним походженням переважали вихідці з селян та робітників. [5].

Якщо творча діяльність письменників Сталінської області вже мала в цей період певні традиції та порівняно налагоджену організовану роботу, то в Ворошиловградській області діяльність практично була відсутня. Зокрема, у зв'язку з підготовкою до 2-го Республіканського з'їзду письменників (в м. Києві) в 1954 р. член правління регіонального відділення СРПУ Ф. Вольний вказував, що «заходи розповсюджені лише на половину Донбасу. Північної частини Донбасу, м. Ворошиловграду, ніби не існує» [6].

На кінець 50-х рр. ситуація практично не змінилась. В літературному об'єднанні Ворошиловградської області була відсутня поліграфічна база, не було власного альманаху, майже не існувало видавничої діяльності. Як наслідок, письменники області друкувалися в інших областях, обминаючи Ворошиловградське літоб'єднання. Зокрема, Коваленко з Луганської області видав свій роман «Остап» в Сталінському (перша частина) та Харківському (друга частина) видавництвах [7].

В 1958 р. під час обласної наради творчих працівників Ткаченко скаржився, що спроби налагодити роботу не викликало широкої підтримки: «Наше літ. об'єднання... разів двадцять створювалося, вмирало, воскресало, знов вмирало й знов створювалося...». Характерно, що на прохання Ткаченка організувати збори (в період, коли літоб'єднання не діяло) щодо його п'єси «Вогнища Донбасу», письменник, за власними словами, одержав відповідь: «Буде коньяк – зберемося» [8].

Водночас обговорення, що розгорнулися під час вказаної наради, свідчили про незадоволення деяких письменників

фактом існування одного (Донецького) відділення з повноваженнями на дві області. Так, прозаїк Ф. Вольний виступав з вимогами перебудови літоб'єднання на якісно новому рівні, спрямоване на дозвіл створення автономного відділу СРПУ. Однак, якщо до 1958 р. для існування відділення СРПУ достатньо було мати п'ять членів Союзу письменників, то з 1958 р., за новим статутом, не менш як п'ятнадцять. Літоб'єднання м. Ворошиловграду ж натомість нараховувало чотири члени СРПУ [9].

Очевидно, надалі були зроблені належні дії, спрямовані на відокремлення від Донецької організації та здобуття самостійності, оскільки в 1965 р. літератори Луганщини відокремились і створили обласну філію у складі 19 членів Спілки [10].

Разом із відділенням СРПУ в регіоні діяла широка мережа літературних об'єднань та гуртків: «Забой» в м. Артемівську, нині м. Бахмут (створене в 1922 р. при газеті «Кочегарка»), «Стахановець» в м. Стаханов, суч. м. Кадіївка (створене на початку 1930-х рр.), обласне літоб'єднання ім. В. Сосюри в Ворошиловграді, суч. м. Луганськ (створене в середині століття), Жданівське літоб'єднання, суч. м. Маріуполь (створене 1949 р. при заводі «Азовсталь»), Горлівське, Дружківське (створене 1954 р. при заводській газеті «Ворошиловець») та інші. Наприкінці 1950-х – на початку 1960-х рр. виникло багато нових молодіжних літературних об'єднань: Костянтинівське (при редакції газети «Знам'я індустрії», 1960 р.), Красноармійське «Мрія», суч. м. Покровськ (1963 р.), Амвросіївське об'єднання «Іва» (1964 р.). У 1962 р. при ДО СПУ було створено Клуб молодого літератора, одним з заступників голови якого став молодий Василь Стус [11].

Для театрального життя Донбасу, як для України в цілому, була характерна незавершеність структури театральних установ і продовження їх розвитку. Впродовж 1950-1960-х р. відбулося зменшення кількості театрів регіону з дев'яти

до шести. В 1955 р. було створене Донецьке міжобласне відділення Українського Театрального товариства.

Станом на 1954 р. в Донецькому регіоні функціонували шість стаціонарних та один пересувний драматичні театри, у тому числі: чотири українські (Ворошиловградський обласний український музично-драматичний театр ім. Островського, Сталінський обласний український музично-драматичний театр ім. Артема, Артемівський міський український музично-драматичний театр, Лисичанський пересувний обласний український драматичний театр) та три російські (Ворошиловградський обласний російський драматичний театр, Єнакіївський обласний російський драматичний театр, Слов'янський міський російський драматичний театр ім. Пушкіна) [12].

Донецька область входила до шістки областей, де структура театральних установ була найрозвиненішою (п'ять і більше театрів в 1955 р., чотири і більше в 1964 р.), включаючи оперний театр (один з п'яти в УРСР). Динаміку складу театрів вдалося з'ясувати на матеріалі Донецької області, де протягом 1954-1964 рр. він зменшився з 317-ти до 151-ї особи. Показники партійності в театральній сфері не перевищували 20%. Культурну еліту переважно становили українці і росіяни (перші переважали). В музично-театральній сфері значну частку посідали євреї. В гендерному контексті в музично-театральних колективах склад був досить врівноважений, однак керівничо-творчі посади обіймали здебільшого чоловіки. Щодо освіти, в музично-театральних колективах вищу освіту мали більше чверті працівників, середньо-спеціальну – приблизно половина. В цілому, характеристики творчої еліти Донбасу збігалися із загальноукраїнськими тенденціями [13].

Театри Донбасу очолювали режисери М. Смирнов (Донецький обласний український музично-драматичний

театр ім. Артема), П. Ветров (Луганський і Жданівський обласні російські театри), А. Бондаренко (Луганський обласний український музично-драматичний театр ім. Островського), О. Здохівський (Донецький державний російський театр опери і балету) та ін. Одним з провідних театрів Донбасу був Ворошиловградський обласний російський театр [14].

Серед режисерів Донбасу вирізнялися особистості П. Ветрова і М. Амітова, на що вже було вказано дослідниками [15]. Вивчені документи наводять на висновок, що про них можна говорити як про діячів рівня, що виходив за межі регіональності в сенсі провінційності (що виражалося як у новизні репертуару й режисерських прийомів, так й у поведінці в ході спілкування з представниками театральної спільноти та чиновниками від культури) [16].

Наприкінці 1962 – на початку 1963 рр. внаслідок скорочення держдотацій в сфері культури в Україні була здійснена кампанія щодо злиття малих театральних колективів в великі: тотально одержавлений радянський театр був малоспроможний працювати рентабельно [17]. Під удар потрапили в першу чергу міські драматичні театри – майже два десятки по всій Україні. В Донбасі були ліквідовані театри в м. Чистякове і Артемівську, в останньому були перервані 30-тирічні традиції як професійного театру і 50-тирічні – як аматорського.

Поряд з тим, відбулися й позитивні зрушення: 1959 р. був створений обласний російський театр в м. Жданові, відновивши штучно перервані традиції, започатковані наприкінці XIX ст. [18].

В рамках вказаної кампанії на початку 1963 року Луганські театри були об'єднані в один обласний театр з двома трупамі, при чому практично за рахунок складу українського [19]. Це рішення загострило вже існуючу кризу в Луганському українському театрі, який опинився без значної частини акторів, без головного режисера (призначений головою

об'єднаного театру П.Ветров фактично так і залишився режисером російського театру) і був ще більш обмежений в репертуарі. Звернення до Міністерства культури УРСР наприкінці 1963 р. (згідно рішення загального зібрання працівників театру) із обґрунтованим проханням повернути структуру театрів Луганська до такої, яка була до об'єднання (але – з переведенням українського театру до районного міста Северодонецька) не дало результату [20].

Другий обласний український театр – Донецький – на початку 1965 р. був реорганізований в драматичний з українською і російською труппами (разом з Ужгородським театром таких в республіці було три). Помітну роль в реорганізації театру ім. Артема зіграв М. Амітов, що перейшов сюди після ліквідації Єнакіївського російського драмтеатру [21].

На початку 1950-х рр. в Донбасі ляльковий театр існував лише в Ворошиловградській області (відновив роботу 1946 р.). Сталінський театр ляльок було ліквідовано на початку Другої світової війни в 1941 р. і відновлено тільки 1958 р. На той час в області була відсутня як матеріально-технічна, так і кадрова база для роботи театру. Початком професійної роботи колективу стало запрошення головного режисера О. Юдовича з Харкова в 1961 р. [22].

Так звана «офіційна» музична творчість Донбасу була представлена професійними і непрофесійними композиторами, Сталінською і Ворошиловградською обласними філармоніями (засновані у 1930ті рр.). При Сталінській обласній філармонії діяв Українській ансамбль пісні і танцю, заснований 1944 р. [23]. З листопада 1959 р. в приміщенні Сталінської філармонії почав діяти орган з 3884 поліфонічними трубами (виготовлений до революції німецькою фірмою «Валькер» для собору Петра і Павла в Петербурзі і встановлений тут після реставрації чехословацькою фірмою «Рігерт-Клок») [24].

З кінця 1950-х років на хвилі популярності естрадної музики та проникнення джазової музики колективи філармонії розширили творчий склад естрадних бригад, що можна розглянути на прикладі Донецької обласної філармонії. Так, якщо в 1953 р. штатні колективи естрадного плану включали тільки 6 осіб, то в 1963 р. – 74 особи (зростання в 12 разів), в тому числі діяли естрадний оркестр (28 осіб) та естрадно-танцювальна бригада (46 осіб) [25]. Щоправда, невдовзі відбулося скорочення складу естрадних колективів філармоній на фоні звинувачення в самовільному включенні в програму «творів низького ідейно-політичного рівня, наслідуванні манери виконання буржуазного модернізму та естетства» [26]. Так, у 1964 р. естрадно-танцювальний ансамбль Донецької філармонії було розформовано і створено естрадну бригаду зі скороченням складу втричі (за рахунок джазових музичних інструментів) [27].

Обласне відділення Спілки композиторів України було організоване в Донбасі лише 1969 р., а до того тут діяли уповноважені СКУ – З. Дунаєвський (до 1954 р.) і С. Ратнер, діяльність обох була пов'язана із м. Сталіно, так що Луганськ взагалі не мав жодного офіційного представника СКУ (з'явився в 2-й половині 60-х рр.). Слід відзначити, що філії СКУ на середину 60-х рр. існували тільки в чотирьох містах – Києві, Львові, Одесі та Харкові. З 1954 р. і впродовж наступних років залишився тільки Самуїл Ратнер, який зіграв важливу роль в професійному становленні композиторської школи Донбасу [28]. Серед донецьких майстрів означеного періоду слід назвати також уродженця Луганщини, молодого композитора Альберта Водовозова (в подальшому – голова правління Донецької організації СК УРСР), випускника Київської консерваторії [29].

В м. Сталіне наприкінці 1940-х рр. було створене Об'єднання самодіяльних композиторів. Чисельність композиторів

Донбасу у період, що вивчається, визначити складно. Згідно поточних заміток в пресі, Об'єднання в 1953 р. налічувало 34 особи, а в 1956 р. – вже 80 осіб. Не є з'ясованим, чи враховано професіональних музичних працівників, по-перше, та композиторів Луганщини взагалі, по-друге [30].

На початок 1950-х рр. художнє життя регіону було представлене такою структурою: в обох областях Донбасу діяли міські філії Спілки художників; обласні відділення всеукраїнського товариства «Укоопхудожник», які мали філії в мм. Горлівці, Краматорську і Макіївці та Жданівське міське відділення (Сталінська область), в м. Кадіївці (Ворошиловградська область); в м. Ворошиловграді працював Художній музей, під виставки художників виділялися експозиційні зали в стінах обласних Краєзнавчих музеїв [31].

Українське художнє товариство «Укоопхудожник» за характером діяльності було скоріш ремісничою, ніж творчою організацією (зокрема, в середині 1950-х рр. на творчі види робіт для Сталінського відділення було заплановано 20% від загального держбюджетного фінансування діяльності, але й вони не витрачалися вповні) [32]. Сказане пояснює факт, чому до середини 1950-х років заробіток рядових художників, чия робота мала виконавчий характер, часто був вищий, ніж у членів СХ, а в подальшому (завдяки крокам, здійсненим державою), хоч і поступався, проте залишався на високому рівні [33]. Для підтвердження сказаного варто процитувати лист голови Сталінського міського відділення Спілки художників України В. Московченка до голови Правління Спілки Тетяни Яблонської щодо підготовки до художньої виставки (від 12 червня 1953 р.): «В практике можно заметить, что люди, систематически работающие творчески, как правило, не гонятся за ... нарядами на копии, а удовлетворяются скромной зарплатой. А рекордсмены из т-ва [товарищества – Ю.С.], хотя и зарабатывают приличные кошты, но в выставках абсолютно не участвуют...» [34].

Більш того, вивчені матеріали Ворошиловградського відділення товариства «Укоопхудожник» вказують на те, що його позиції на середину 50-х рр. не мали достатнього авторитету з боку замовників витворів образотворчого мистецтва (підприємств, заводів, навчальних закладів тощо). Зокрема, ворошиловградські члени товариства неодноразово обговорювали проблему запрошення конкурентів – ростовських художників – на виконання відповідальних художніх та оформлювальних робіт в області [35].

Спілка художників України (СХУ), як організація, покликана виконувати творчі завдання, на початок 1950-х рр. була представлена в Донбасі міськими відділеннями і за чисельністю не перевищувала двох десятків осіб в областях регіону [36].

Період 1950-х – 1960-х років характеризувався подальшим пошуком оптимальних організаційних художницьких інститутів. Відповідно до прийнятого під час I-го Всесоюзного з'їзду художників СРСР Статуту, восени 1957 р. в м. Ворошиловграді і Сталіне були створені обласні відділення СХУ. Впродовж 1953-1964 рр. кількісно склад Донецького та Луганського відділень художників збільшився більш, ніж удвічі (відповідно, від 19 до 40 та від 15 до 37 осіб). Організації Донбасу помітно поступалися чисельності більшості обласних відділень України. Члени партії становили близько чверті складу художників. Аналіз складу художників за статтю свідчить про невелику частку жінок з тенденцією до зменшення (в Донецькій організації до сорокової частки). Цікаво, що в загальноукраїнських масштабах склад донецьких художніх організацій був найбільш виражено маскулінним. Переважали митці з вищою освітою [37]. Провідними художниками були Є. Муза, В. Гладкий, В. Мухін, І. Паніч; скульпторами – П. Гевеке, Л. Бринь, В. Полонік та інші.

В 1959 р. в Сталінській області було створено відділення Художнього фонду УРСР. 1963-го року Художній фонд остаточно витіснив Спілку «Укоопхудожник», яку було ліквідовано разом з обласними і міськими товариствами. На відміну від товариства, профілем якого була робота оформлювального плану, в загальному обсязі робіт, виконуваних в системі Худфонду СРСР, художньо-оформлювальні склали 33% [38].

Необхідно зазначити, що образотворче мистецтво Луганської області розвивалося в сприятливіших організаційних умовах. Зокрема, в Донецькій області протягом означеного періоду був відсутній спеціалізований – обласний художній – музей, тільки на початку 60-х рр. з'явилась картинна галерея (розміщувалась в м. Донецьку, мала філію у м. Горлівці). За відсутності названих установ виставочні та популяризаторські функції виконував художній салон товариства «Укоопхудожник». Однак, як зазначають вивчені документи, через незначну площу салон не надавав можливості повноцінно сприймати картини [39].

Таким чином, в 1950 – 1960-ті рр. в Донецькому регіоні тривав процес інституалізації установ культури. Відбулися важливі кроки щодо становлення творчої спілки письменників, створення та розширення творчих спілок художників, композиторів, театральних діячів. Структура театральних установ зазнала змін у бік укрупнення театрів за рахунок зменшення їх кількості, що мало негативні наслідки. В цілому, культурні процеси в Донецькій області розвивались динамічніше, ніж в Луганській, її обласний центр мав розвиненішу організаційну структуру (за виключенням організації художників).

Список використаної літератури

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / Д. Норт ; пер. з англ. І. Дзюби. К. : Основи, 2000. 198 с. С. 14–20; Пилипенко Г. М. Категоріальне оформлення поняття інститут: проблеми і перспективи інституціональної теорії. Економічний вісник НГУ. 2008. № 4. С. 12–18. С. 12–15.

2. Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе в 1960 – нач 90-х гг.: дис. ... канд. ист. наук: 07.00.01 / Стяжкина Елена Викторовна. Донецк, 1996. 208 с.; Її ж. Театральное искусство Донбасса (1960-1990 гг.). Новые страницы в истории Донбасса : ст. Кн. 4 / редкол.: З. Г. Лихолобова (пред.) и др. Донецк, 1995. С. 160–173.

3. Стуканова Ю. Р. Аналіз кількісного та якісного складу Донецького відділення Спілки радянських письменників України в 1953-1964 роках. Історичні і політологічні дослідження: наук. журнал / під ред. П. В. Доброва. 2007. № 5–6. С. 188–194; Її ж. Державна політика радянської влади щодо діяльності лялькових театрів Донецького регіону в 1950-1960-ті роки. Феномен української інтелігенції в контексті глобальних трансформацій (до 60-річчя утворення кафедри філософії й 80-ти річчя утворення кафедри історії і права ДВНЗ «Донецький національний технічний університет»): матеріали II Всеукраїнської науково-практичної конференції (Покровськ, ДонНТУ, 19–20 квітня 2018 року) / Вст. сл. ректор ДВНЗ «ДонНТУ» Ляшок Я. О., відп. ред. проф. Нікульчев М. О. Покровськ : ДВНЗ «ДонНТУ», 2018. 313 с. С. 248–252; Її ж. Діяльність Ворошиловградських (Луганських) обласних театрів в роки відлиги. Наукова молодь: Зб. праць молодих учених. Матер. I регіональної наук.-практ. конф. (“Внесок молодих учених у розвиток науки регіону”). Луганськ : Знання, 2005. Т. 4. С. 27–36; Її ж. Донецьке (Сталінське) об'єднання самодіяльних композиторів в 1950-ті – на початку 1960-х років. Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість: Матеріали ІХ Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 25-27 квітня 2006 р.); У 5-ти т. Т. 1 (II) / відп. ред. Тимошенко І. І. та ін. К. : Вид-во Європ. ун-ту, 2006. С. 132–135; Її ж. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук: 07.00.01 / Стуканова Юлія Ростиславівна. Донецьк, 2010. 180 с.; Її ж. Музичне життя Донбасу в період відлиги (1953-1964 роки) / Ю.Р. Стуканова // Нові сторінки історії Донбасу: Збірник статей. Кн. 17/18 / Гол. ред. та упоряд. – З.Г. Лихолобова. Донецьк: ДонНУ, 2009. С. 290–303; Її ж. Розвиток

театрального мистецтва в Донбасі в 1953-1964 роках. Історична наука на поч. XXI ст. : проблеми, минуле, сучасність, перспективи: Матеріали III та IV Міжн. конф. молодих науковців. Херсон: ПП Вишемирський В.С., 2009. С. 175–179.

4. Киреева Т. И. Савари С. В. Композиторы Донбасса / Очерки жизни и творчества / 2-я ред. К. : Мин-во культуры Украины, 1994. 256 с.; Письменники Донеччини. Довідник / Упоряд. І. О. Білий, С. В. Жуковський. Донецьк : Національна Спілка письменників України, жупнал «Донбас», 2005. 428 с.; Художники Донеччини: Довідник / Укладач Клименко Р. Г.; відп. ред. Дереза А. Ф. Донецьк : Донецька обл. організація НСХУ, 2004. 328 с.

5. Стуканова Ю. Р. Аналіз кількісного та якісного складу Донецького відділення Спілки радянських письменників України в 1953-1964 роках...

6. Держархів Донецької обл. Ф. Р-5832, оп. 1, спр. 6, арк. 16.

7. Держархів Луганської обл. Ф. Р-2426, оп. 1, спр. 96, арк. 6–7, 9, 29–30.

8. Там само. Арк. 12.

9. Там само. Арк. 6, 11, 28.

10. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 176.

11. Там само. С. 53; Стяжкина Е. В. Культурные процессы в Донбассе ... С. 95–96; Стуканова Ю. Р. Творча діяльність донецького поета Є. Летюка в 1950-ті – середині 1960-х років. Матеріали наукової конференції професорсько-викладацького складу, наукових співробітників і аспірантів Донецького національного університету за підсумками науково-дослідної роботи за період 2007-2008 років (Донецьк, 6 квітня – 14 травня 2009 року). Т. 2. Суспільно-гуманітарні науки / Під ред. В. П. Шевченка, С. В. Беспалової. Донецьк: Цифрова типографія, 2009. 394 с. С. 164–165. С. 164.

12. ЦДАВО України. Ф. 5116, оп. 11, спр. 36, арк. 33.

13. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 65, 117-118.

14. Там само.

15. Стяжкина Е. В. Театральное искусство Донбасса (1960-1990 гг.). Новые страницы в истории Донбасса : ст. Кн. 4 / редкол.: З. Г. Лихолобова (пред.) и др. Донецк, 1995. С. 160–173. С. 163-164.

16. Стуканова Ю.Р. Розвиток театрального мистецтва в Донбасі в 1953-1964 роках ... С. 177.

17. Стяжкина Е. В. Театральное искусство Донбасса (1960-1990 гг.)... С. 164.

18. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 69.

19. Стуканова Ю. Р. Діяльність Ворошиловградських (Луганських) обласних театрів в роки відлиги... С. 33–34.

20. «Доповідна записка про роботу Луганського обласного об'єднаного російсько-українського драматичного театру». ЦДАВО України, ф. 5116, оп. 4, спр. 148, арк. 8–14.

21. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 70.

22. Стуканова Ю. Р. Державна політика радянської влади щодо діяльності лялькових театрів Донецького регіону в 1950-1960-ті роки... С. 248–249.

23. Держархів Донецької обл. Ф. Р-6416, оп. 1, спр. 19, арк. 42.

24. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 146.

25. Держархів Донецької обл., ф. р-6416, оп. 1, спр. 18, арк. 57; спр. 63, арк. 90, 92.

26. Стяжкина Е. В. Театральное искусство Донбасса ... С. 165.

27. З четвертого кварталу 1962 р. був відкликаний з гастролей естрадний колектив, його репертуар був переглянутий і складений наново. За підготовкою нової програми систематично слідувала художня Рада. Прийом програми не обмежився Радою філармонії, а включав здачу комісії Міністерства культури УРСР (відбулася з «позитивною оцінкою»). ЦДАВОВУ України. Ф. 5116, оп. 6, спр. 114, арк. 28–29.

28. Стуканова Ю. Р. Музичне життя Донбасу в період відлиги (1953-1964 роки)... С. 294–295.

29. Киреева Т. И. Савари С. В. Композиторы Донбасса ... С. 17.

30. Стуканова Ю.Р. Донецьке (Сталінське) об'єднання самодіяльних композиторів в 1950-ті – на початку 1960-х років... С. 133.

31. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 84.

32. Держархів Донецької обл., ф. р-5181, оп. 1, спр. 107, арк. 14.

33. Держархів Донецької обл., ф. Р-5180, оп. 1, спр. 6, арк. 8; спр. 16, арк. 12; спр. 25, арк. 12–13; спр. 46, арк. 35; ф. Р-5181, оп. 1, спр. 74, арк. 35.

34. ЦДАМЛМУ. Ф. 581, оп. 1, спр. 353, арк. 16.

35. Там само, спр. 347, арк. 13–14.

36. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 82–83.

37. Наказ № 53 від 4 вересня 1957 р. Правління СХ СРСР та № 67 від 23 листопада 1957 р. Правління СХ УРСР // Держархів Донецької обл. Ф. Р-6771, оп. 1, спр. 1, арк. 1; Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 115–116.

38. Стуканова Ю. Р. Культурна еліта Донбасу в 1953-1964 роках : Дис... канд. наук... С. 85.

39. Там само.

Резюме

Стаття присвячена процесам інституалізації творчих спілок, театральних та філармонічних колективів Донецького регіону у період «хрущовської відлиги» (1950-1960-ті рр.). Простежено динаміку кількісних змін у складі Спілок письменників та художників, театральних колективів та філармоній Донбасу.

Ключові слова: культурні процеси, інститут, інституалізація, структура, організація, творчі спілки, театральні та філармонічні колективи, Донецький регіон, «хрущовська відлига».

Summary

This work attempts to the processes of institutionalization of Donetsk region's creative groups, theaters, philharmonic societies in the «Thaw period» (1950 – 1960th). Dynamics of quantitative and quality changes of the Union of Writers and Artists, Theatre groups and Philharmonic of Donbas was pointed out.

Key words: cultural processes, institute, institutionalization, structure, organization, creative groups, theaters, philharmonic societies, Donetsk region, the «Thaw period».

Jerzy Mizgalski and Anna Kożuh

Jan Dlugosz University in Czestochowa, Poland

University of Primorska, A. F. M. Cracow University
Slovenia, Poland

DYDAKTYCZNE STRATEGIE W KSZTAŁCENIU HISTORYCZNYM. ZINTEGROWANIE HISTORII Z INNymi SZKOLNYMI PRZEDMIOTAMI

Pojęcie integracji

Pojęcie „integracji” upowszechniło się szeroko nie tylko w instytucjonalnej edukacji szkolnej, ale w wielu różnych dziedzinach współczesnego życia społecznego, religijnego, naukowego, ekonomicznego, politycznego, przez to stało się wieloznaczne. Zachowało jednak swój słownikowy „rdzeń” znaczeniowy, bowiem w każdym wypadku oznacza „proces tworzenia się lub funkcjonowania całości złożonej z jakichś części, zespalanie elementów w całość, scalenie czegoś w kompleks czy zespół przedmiotów” (Szymczak 1995, p. 747).

Jednakże rozumienie „integracji” w niniejszym opracowaniu różni się od dotychczasowych jego ujęć w edukacji szkolnej przede wszystkim tym, że wynika ono z próby odpowiedzi na fundamentalne pytania: kto, po co, jak, kiedy, którymi środkami, a przede wszystkim dlaczego integruje wiedzę, umiejętności oraz postawy? Tym samym rozszerza się ujęcie „integracji”,

która powinna w świadomości ucznia tworzyć zintegrowany system wiedzy, umiejętności i postaw, stanowiąc ważny czynnik jego rozwoju osobowego. Przy czym wyrażamy pogląd, że nie tylko nauczyciel, ale również uczeń powinien tworzyć w swej świadomości zintegrowany system wiedzy, umiejętności i postaw. Nauczycielowi pozostaje oczywiście rola organizatora tego procesu oraz motywatora aktywności ucznia. rola wspomaganie ucznia w tworzeniu tego systemu (Kożuh 2017).

Kluczową oś niniejszego opracowania stanowią pojęcia takie jak: społeczeństwo zintegrowane, integracja dydaktyczna, selektywność informacji, interpretacja, nauczyciel, uczeń, integracja celów i metod nauczania oraz podręcznik jako przewodnik ucznia w procesie nauczania i integracji wiedzy. Głównymi powodami, dla których szkoła powinna nauczać w sposób zintegrowany są między innymi: odejście od encyklopedyzmu, przekazywanie uczniom spójnej wizji świata, znacznie lepsze przygotowanie ucznia do życia poprzez położenie nacisku w nauczaniu na osiąganie przez nich podstawowych kompetencji, a nie jak dotychczas głównie wiedzy. Współpraca nauczycieli w szkole prowadząca do spójności szkolnych programów nauczania i wychowania oraz integrowanie szkoły ze środowiskiem lokalnym wywołuje w konsekwencji większe korzyści edukacyjne i lepiej zaspakaja potrzeby edukacyjne uczniów.

Jednym z problemów kształcenia ogólnego jest nabycie przez każdego człowieka umiejętności integrowania wiedzy, a tym samym kształtowania własnej postawy. Integracja może być dokonywana wokół i poprzez treści, operacje, decyzje oraz wartości. W tym procesie szczególną rolę spełnia krytycyzm, samodzielność myślenia, a także zdolność do dynamicznego, globalnego i motetycznego widzenia rzeczywistości. Człowiek myślący kategoriami politologicznymi czy historycznymi ma świadomość możliwości zmian, zaś działając bierze pod uwagę ukształtowaną sytuację. W tym zaś przejawia się dynamiczne

ujmowanie rzeczywistości. I na tym polega pierwsza cecha jego myślenia. Drugą cechą myślenia politologicznego i historycznego jest jego integralność. Myślenie globalne jest jednym z najważniejszych warunków właściwej oceny sytuacji w życiu społecznym i efektywnego działania. Trzecią jest umiejętność myślenia nomotetycznego. Ta z kolei ujmuje prawidłowości, które tkwią w określonej rzeczywistości. W upodmiotowionym społeczeństwie kształtowanie kultury politycznej i historycznej wiąże się z budową własnej tożsamości.

Postawę społeczną, w tym również tożsamość jednostki kształtują między innymi życie rodzinne, edukacja i wychowanie, uznane wartości, środowisko społeczne, uwarunkowania cywilizacyjno-kulturowe, światopogląd, pozycja materialna i miejsce w hierarchii społecznej. Elementami kształtującymi postawy społeczne są także wykształcenie formalne, kształcenie permanentne, intuicja polityczna, umiejętności interpretacji informacji, pozyskiwanie informacji, odczytywanie informacji, analizowanie informacji oraz przetwarzanie informacji na własny użytek. Postawa społeczna i tożsamość wyraża się w stosunku: ja-mój stosunek do historii, ja-mój stosunek do państwa, ja-mój stosunek do narodu, ja-moje (uznawane i realizowane) wartości, ja-mój stosunek do religii, ja-mój stosunek do tradycji i kultury, ja-moje doświadczenia życiowe, ja-mój udział w życiu politycznym (czynny, bierny), ja-mój stosunek do aktualnej rzeczywistości politycznej, ja-moje cele i mój interes polityczny, ja-moje decyzje wyborcze: głosuję za ... utożsamiam lub nie utożsamiam się z: ideologią, programem ugrupowania politycznego, popieram lub nie popieram lidera, polityka lub polityków ugrupowania politycznego. Postawa społeczna jednostki zawiera dominujące przekonanie o tym, kim jesteśmy jako jednostka, jaki rodzaj zobowiązań i związków łączy nas z innymi ludźmi jako jednostkami. Odpowiada na pytanie, czym „ja”- moje poglądy, postawy różnią się od innych i z kim moje „ja” (moja tożsamość) może wiązać się jako taka

sama, podobna lub w znacznym stopniu zbliżona osoba, a z kim moja postawa może stać się przyczyną konfliktu na skutek różnic interesów.

Czynne uczestnictwo w życiu społecznym może być artykułowane w różnych formach, na przykład w postaci członkostwa w organizacjach o charakterze społecznym i politycznym (np. partiach, stowarzyszeniach, towarzystwach, związkach zawodowych itp.), aktywnego udziału w kampaniach politycznych, czynnego udziału w pracach organów przedstawicielskich (parlamentu, samorządu terytorialnego itp.), działalności w organizacjach samorządowych, religijnych i innych o charakterze kulturotwórczym (np.: oświatowych, edukacyjnych, związkach twórczych, kulturalno-społecznych, itp.), uczestnictwa w gremiach decyzyjnych organów władzy administracyjnej, samorządowej, uczestnictwa w gremiach decyzyjnych życia ekonomicznego (np. administracji, radach nadzorczych korporacji, spółek, przedsiębiorstw itp.). Jednostka artykułując swoje cele życiowe dąży do osiągnięcia wyższej jakości życia, podejmując świadomie decyzje, których efektem jest zwykle progresywne osiągnięcie wyżej ocenianych przez nią wartości. Z punktu widzenia społecznego jednostkowe cele zmierzające do osiągnięcia lepszej jakości życia mogą przybierać charakter progresywny i regresywny. Progresywny jest on wówczas, gdy cele jednostki są zbieżne z kulturowymi, etycznymi i legislacyjnymi wartościami.

W państwie demokratycznym, przyjęty przez jednostkę system wartości z nakreślonymi celami i interesem politycznym, sprzyja dokonaniu przez nią wyboru ugrupowania lub/i partii politycznej realizującej owe cele. Zbieżny lub zbliżony do celów jednostkowych program ugrupowania/partii politycznej wpływa na silniejszą identyfikację i aktywność polityczną jednostki, a w efekcie dynamikę działań politycznych. Jednostkowa tożsamość polityczna w tym przypadku pokrywa się lub jest zbliżona z tożsamością ugrupowania lub/i partii politycznej.

Regresyjny jest on wówczas, gdy neguje te wartości lub działa wbrew ich interesom. W tym przypadku może nastąpić konflikt pomiędzy jednostką a społeczeństwem. Wybór niezgodnej z progresywnymi wartościami drogi do poprawy indywidualnej jakości życia rozpatrywany jest w kategoriach etycznych i legislacyjnych.

Erikson w przedmowie książki *Dzieciństwo i społeczeństwo* stwierdził: „U schyłku życia nabywa się bowiem pewnego rodzaju historycznej, a nawet życiowo-historycznej tożsamości, będącej refleksem konkretnych okresów życia i miejsc, które dzieliliśmy z ważnymi dla nas ludźmi, jednocześnie odkrywając w sobie- czasem desperacką- potrzebę doświadczania pewnej egzystencjonalnej tożsamości zawierającej własne, osobiste doświadczenia” (Erikson 2000, p. 9). Z kolei w pracy pod redakcją Gałdowej autorka odnosząc się do Eriksona stwierdziła, że „prace Eriksona poświęcone rozwojowi psychospołecznemu ego, dokonującemu się w biegu życia ludzkiego, sprawiły, że pojęcie tożsamości stało się jednym z najważniejszych pojęć w języku psychologii chociaż- i to trzeba wyraźnie zaznaczyć- nie jest ono dobrze zdefiniowane. Zasadniczo pojęcie to wskazuje na te wszystkie względnie trwałe, stabilne, psycho- fizyczno- duchowe właściwości jednostki, które wprowadzają w jej życie wewnętrzne i relacje z innym momentem stałości, a tym samym przewidywalności” (Gałdowa 2000, p.10). Pojęcie tożsamości jednostkowej wiąże się z postawą jednostki zarówno wobec samego siebie jak i środowiska, w którym ona funkcjonuje. Postawy ulegać mogą zmianie. Istotnym determinantem tych zmian są współcześnie dynamicznie rozwijające się środki masowego przekazu.

W naszym opracowaniu zwróciliśmy szczególną uwagę na nauczanie historii jako jeden z ważnych elementów procesu socjalizacji, a tym samym kształtowania społecznych postaw jednostki. Pierwszą płaszczyzną naszych rozważań jest zasób ogólnych umiejętności integrowania wiedzy przez

nauczycieli. Do tych ogólnych kompetencji należą przede wszystkim zdolności konstruowania syntez tematycznych i interdyscyplinarnych. Chodzi tu o budowanie struktur, które składają się z informacji o określonych cechach, elementach i związkach między nimi. Ważne są w tym dwie sprawności. Pierwsza z nich to dostrzeganie różnorodnych związków między składnikami danej rzeczywistości, druga to ujmowanie związków między informacjami o tej rzeczywistości (np. historycznej) oraz hierarchizacja informacji, dokonywana z określonego punktu widzenia, czy też celu porządkowania.

W integracji wiedzy grupy przedmiotów (dyscyplin) humanistycznych szczególną rolę spełnia krytycyzm, samodzielność myślenia, a także zdolność do dynamicznego, globalnego i nomotetycznego widzenia rzeczywistości. Człowiek myślący historycznie ma świadomość możliwości zmian, zaś działając bierze pod uwagę ukształtowaną sytuację. W tym zaś przejawia się dynamiczne ujmowanie rzeczywistości. I na tym polega pierwsza cecha jego myślenia. Drugą cechą myślenia historycznego jest jego integralność. Myślenie globalne jest jednym z najważniejszych warunków właściwej oceny sytuacji w życiu społecznym i efektywnego działania. Z opinii Topolskiego (1975), dowiadujemy się, że: „spośród wszystkich nauk społecznych jedynie historia ma za przedmiot wszystkie aspekty życia społeczeństwa; jedynie ona już z charakteru swego winna wnosić integracyjny punkt widzenia do refleksji naddaną rzeczywistością” (Topolski 1975, p. 81). Umiejętności myślenia historycznego są zarazem umiejętnościami myślenia globalnego. Trzecią jest umiejętność myślenia nomotetycznego. Ta z kolei ujmuje prawidłowości, które tkwią w określonej rzeczywistości.

Jednolita koncepcja świata może być oparta raczej na izomorfizmie praw w różnych dziedzinach. Oznacza to, że świat, czyli całość zdarzeń dających się w jakiś sposób ująć, wykazuje jednolitość strukturalną wyrażającą się przez izomorficzne

ślady porządku na różnych poziomach lub różnych sferach. Wynika z tego, że nauczyciel powinien legitymować się umiejętnością uogólnień naukowych w grupie przedmiotów humanistycznych czy też matematyczno – przyrodniczych. W zupełnie odmiennych dziedzinach tkwią podobne idee ogólne. Te podobieństwa są tym istotniejsze, że opierają się na zupełnie odmiennych faktach. Stąd niezbędne wydają się umiejętności badań czy też refleksji integracyjnej dla celów kształcenia ogólnego. Sprzyja temu rozpatrywanie przez historyka lub pedagoga zjawisk w perspektywie czasu historycznego i przestrzeni edukacyjnej w kontekście dynamiki tegoż procesu. Przestrzeń w ujęciu historycznym jest związana z działalnością grup ludzkich oraz zaistniałymi w wyniku tej działalności faktami. Przyjmując w nauczaniu zintegrowanym chronologiczno problemowy układ treści należałoby uwzględnić dwa nawzajem krzyżujące się poziomy integracji: integrację pionową, jaką stanowią poszczególne epoki historyczne i integrację poziomą, jaką stanowią treści nauczania zintegrowane z różnych przedmiotów nauczania. Istotnym elementem przy układaniu programu w oparciu o ten układ treści jest przyjęcie założenia, iż poszczególne epoki powinno poprzedzać wprowadzenie węzłowe. Najtrudniejszym jednak problemem zarówno dla tworzącego, jak i realizującego ten program nauczyciela, jest wyznaczenie punktów granicznych przekazywanej uczniom wiedzy czyli określenie taksonomii celów – tego, co uczeń powinien: wiedzieć, rozumieć i jakie nabyć umiejętności.

Następną płaszczyzną rozważań uczyniliśmy sprawność nauczyciela w obszarze selektywnego korzystania z nadmiaru informacji. Problemem, przed którym stoi nauczyciel historii, jest zalew informacji pochodzących z różnych, często rywalizujących z sobą, ośrodków dyspozycyjnych o charakterze ideologicznym, politycznym, religijnym lub lokalnych. Opracowana w ośrodkach naukowo - badawczych interpretacja historyczna może być zniekształcona przez swoisty rodzaj

szumu informacyjno – interpretacyjnego tworzonej na doraźny użytek wykładni historycznych. Rozproszone, często mało nakładowe wydawnictwa naukowe tworzone w ośrodkach naukowo badawczych, mogą być wypierane z rynku. Rodzi się szereg pytań: czy wiedza zawodowa, doświadczenie i posiadany warsztat pracy wytrzymają próbę wobec różnorodnych nacisków i układów lokalnych w znalezieniu zatrudnienia dla dobrego nauczyciela. Coraz częściej nauczyciel zadaje sobie pytanie, czy wobec braku stabilności w zawodzie, zagrożeń przed zwolnieniem lub w ogóle znalezieniem miejsca pracy warto jest inwestować w siebie i przeznaczać dodatkowe środki z skąpego budżetu rodzinnego na dalsze doksztacanie.

Konkurencyjnymi w stosunku do umiejętności nauczyciela „tradycyjnie” prowadzącego zajęcia dydaktyczne są multimedialne przekazy treści. W zasadzie mianem multimediiów określa się najogólniej wykorzystywanie wielu mediów jednocześnie. Środki masowego przekazu stwarzają coraz bardziej interesujące oferty w doborze proponowanych treści dla młodzieży. Podróże zagraniczne oraz dostępność do internetu znacznie rozszerzają możliwości poza szkolnych źródeł zdobywania wiedzy. Obok pozytywnych elementów wnoszonych przez te źródła wiedzy, wyłania się jednak element negatywny wzrastający wśród młodzieży, czyli izolacjonizm. Coraz częściej młodzi ludzie zamykają się w własnym stworzonym przez siebie świecie, poddają się wpływom grup nieformalnych lub subkultur młodzieżowych. Stwarza to barierę pomiędzy uczniem a szkołą lub nauczycielem. Wielu uczniów, szczególnie uczących się w szkołach ponadpodstawowych, traktuje pobyt w szkole jako element potrzebny do uzyskania zasiłku dla bezrobotnych lub spełnienia oczekiwań rodziców. Czas nauki często traktują jako przymus wobec braku perspektyw uzyskania pracy w wyuczonym zawodzie. Uczniowie kwestionują też potrzebę zdobywania wiedzy, a szczególnie wiedzy ogólnie humanistycznej, zarzucając jej

nieprzydatność w życiu. W tych nowych, wymuszonych przez uwarunkowania społeczne i postęp techniczny warunkach, nauczyciel w większym stopniu powinien zindywidualizować pracę z uczniem, odwołać się do jego wiedzy pozaszkolnej oraz dbać o swój nieformalny autorytet. Nauczanie zintegrowane może w tym przypadku okazać się bardzo pomocne. Jednym z obszarów wykorzystania nauczania zintegrowanego może być przełamywanie barier niechęci do zdobywania wiedzy. Obszar ten pozwala bowiem na postrzeganie go w sposób całościowy, a jednocześnie lepiej systematyzujący. Tym samym staje się on bardziej przystępną wiedzą dla ucznia, która oznacza zdecydowanie więcej niż poznawania teraźniejszości i przeszłości poprzez pryzmat wyuczonych regułek i faktów na pamięć. Taka perspektywa nauczania historii daje zatem możliwość globalnego postrzegania dziejów i współczesności, co umożliwi jednocześnie uczniowi nabycie umiejętności wyciągania wniosków, przydatnych w ocenie otaczającej rzeczywistości. W obliczu tej propozycji rodzą się jednak wątpliwości i pytania: czy w wprowadzane nowe formy nie wtłoczy się starych metod nauczania i pomiaru dydaktycznego? Czy zniechęceni pierwszymi trudnościami nauczyciele sami nie zrezygnują z kolejnych prób? Czy proponowane nowe programy, wzorce, także nowe metody dydaktyczne towarzyszące nowemu ujęciu przekazywania wiedzy historycznej sprawdzą się w praktyce?

Z pewnością problemem teraz i w przyszłości będzie znalezienie wzajemnego zrozumienia pomiędzy nauczycielem a uczniami. Uczniowie spędzając większość wolnego czasu przed komputerem lub z telefonem komórkowym, posługują się swoistego rodzaju skrótami myślowymi i znanym w ich środowisku kodem słownym. Taki sposób wyrażania myśli często odbiega od literackiego czy podręcznikowego słownictwa. Jest to jednocześnie próba odpowiedzi na pytanie: dlaczego percepcja wiedzy podręcznikowej przebiega

z różnym powodzeniem? W wielu przypadkach trudności sprawia zrozumienie języka, jakim napisany jest podręcznik. Wprowadzone pojęcia historyczne w takim przypadku brzmią dla młodzieży abstrakcyjnie. Chcąc zatem sprostać stawianym przez nauczyciela wymogom, uczniowie najczęściej uczą się określonych pojęć ze słowników, encyklopedii lub wikipedii na pamięć. Zapamiętane w ten sposób pojęcia nie służą percepcji procesu historycznego, stanowią kolejną barierę dla ucznia w jego szkolnej edukacji. Sugerowana przez wielu nauczycieli w takich przypadkach lektura nadobowiązkowa również nie sprzyja rozwinięciu u ucznia poznawczego procesu myślenia. Wprowadza bowiem większą ilość szczegółowego materiału faktograficznego i kolejne pojęcia historyczne. W tym gąszczu faktów i wydarzeń uczeń czuje się zagubiony. Ambitnie próbuje nauczyć się wszystkiego na pamięć lub po prostu rezygnuje, zadawalając się niską oceną oraz stwierdzeniem, że nie ma zdolności do przedmiotów humanistycznych.

Czy zatem należałoby zrezygnować z tradycyjnych lektur? Oczywiście nie, ale ten zestaw powinien być odpowiednio dobrany nie tylko tematycznie, ale także powinien uwzględniać poziom percepcji ucznia na danym etapie przyswajania wiedzy historycznej. W wykazie tym powinny znaleźć się dostępne dla ucznia filmy video o tematyce historycznej, edukacyjne multimedialne programy komputerowe, odwiedziny wirtualnych muzeów i inne kroki dydaktyczne, rozwijające zainteresowanie przedmiotem. W doborze odpowiedniej lektury należałoby w większym stopniu zindywidualizować pracę pomiędzy nauczycielem a uczniem. Oderwanie się od faktograficzno - encyklopedycznego sposobu przyswajania wiedzy historycznej można osiągnąć poprzez rozbudzenie procesu poznawczego ucznia. Istotną rolę może w tym odegrać odpowiednio zaprogramowana i kierowana przez nauczyciela praca ucznia, której celem będzie poszukiwanie, porządkowanie i wykorzystanie informacji z różnych źródeł.

Tym samym uczeń może wykorzystać nabyte już wcześniej umiejętności posługiwania się sprzętem audiowizualnym oraz komputerem. Jest szansa, że uczeń korzystając z nich odczuje nie tylko przyjemność, ale również dostrzeże korzyści w procesie utrwalania, poszerzania i praktycznego wykorzystania swojej wiedzy szkolnej.

Kolejną płaszczyzną, którą chcielibyśmy poruszyć w artykule jest świadomość integracji celów oraz dobór właściwych metod kształcenia. Szybki rozwój multimedialnych technik gromadzenia, opracowywania, prezentacji i przekazywania treści dydaktycznych może w istotnym stopniu wpływać na kolejną weryfikację metod kształcenia. Nauczyciel chcąc sprostać nowym wymogom i utrzymać się na rynku pracy powinien skoncentrować się na nowych sposobach przekazywania treści. Tym samym powinien zmodyfikować swoje koncepcje dydaktyczne, równoważąc punkty ciężkości pomiędzy wiedzą i umiejętnościami, do których powinien zmierzać jego uczeń. Z różnorodnych programów, koncepcji metod dydaktycznych nauczyciel wybrać winien te, które sam najlepiej zna, rozumie i potrafi realizować. Stosowanie metod dydaktycznych pozostaje subiektywną formą pracy nauczyciela. W oparciu o swoją wiedzę, doświadczenie i możliwości psychofizyczne nauczyciel tworzy własny warsztat metodyczny, adekwatny do posiadanej bazy dydaktycznej, zainteresowań oraz psychofizycznych możliwości i zainteresowań uczniów.

Integracja w znaczeniu dydaktycznym ma swoiste cechy i wynika z odpowiedniej sytuacji dydaktycznej oraz konkretnych celów kształcenia. Stanowi też pewnego rodzaju czynności podejmowane przez nauczyciela i uczniów, aby jak najefektywniej powiązać wiedzę w logiczny system. W gruncie rzeczy integracja staje się sposobem, to znaczy metodą kształcenia, polegającą na scalaniu różnych treści przedmiotów humanistycznych w celu ukazania ich jako całości. Dydaktyczne i poza dydaktyczne reguły integrowania wiedzy z różnych dziedzin

kultury powinny odpowiadać regułom, które opisują teorie pedagogiczne, dydaktyczne, lingwistyczne, psychologiczne i socjologiczne. Można przyjąć, że w świadomości każdego człowieka funkcjonują społeczno – subiektywne mechanizmy integracji wiedzy zróżnicowanej. Zazwyczaj mechanizmy te nie są uświadamiane przez dane jednostki. W związku z tym zachodzi potrzeba określenia swoistości dydaktycznych reguł integrowania wiedzy w szkolnym oraz pozaszkolnym procesie edukacji. Odbiór i wytwarzanie informacji musi podlegać jakimś ogólniejszym prawom ich integracji przez nauczyciela i ucznia. Specyfikę integrowania wiedzy można wyodrębnić wtedy, gdy nauczyciel zdaje sobie sprawę z ogólnych prawidłowości. Powstaje zatem pytanie, które człony alternatywy integrowania określonych składników wchodzi w grę w danych sytuacjach integracyjnych: seryjność versus paralelność, sekwencyjność versus selektywność, deklaratywność versus proceduralność? W pierwszym przypadku chodzi o sztywną kolejność operacji integrowania składników lub ich równoczesność i równoległość. W przypadku drugim jest to konieczność przechodzenia przez pewne kolejne etapy lub poziomy i stopnie lub wybiórcze, selektywne stosowanie operacji dwojakiemu rodzaju: obligatoryjnych i fakultatywnych. W trzecim przypadku problem integracji sprowadza się do różnicy między wiedzą proceduralną a wiedzą deklaratywną. Proceduralny charakter integracji polega na powiązaniu składników, treści i czynności. Deklaratywny charakter wiedzy opiera się w większym stopniu na świadomości relacji, jakie istnieją między różnymi dziedzinami wiedzy.

Można wyróżnić dwa sposoby integrowania wiedzy: encyklopedyczny i problemowy. Pierwszy z nich polega na zbiorze informacji z wielu lub jednej dyscypliny wiedzy, drugi na wyborze tylko tych informacji, które są niezbędne do rozwiązania określonego typu problemu czy też klasy problemów. W nauczaniu integrującym niezbędnym jest

miar zakresu i stopnia zintegrowania zarówno czynności integrujących, przekonań regulujących te czynności oraz efekty tego integrowania informacji. Powstaje zatem pytania: w jakim zakresie i stopniu nauczyciel powinien przekazywać wiedzę zintegrowaną? w jakim stopniu uczeń powinien być podmiotem integrującym tę wiedzę? Wyniki badań nad integracją wiedzy w procesie dydaktycznym pełnią kilka funkcji: po pierwsze, funkcję deskryptywną, gdyż odpowiadają na pytania faktograficzne typu „jak jest?”; po drugie – funkcję eksplanacyjną, bo odpowiadają na pytania typu „dlaczego tak jest?”; po trzecie – prognostyczną, odpowiadając na pytania typu „jak będzie?”; po czwarte – praktyczną, dając odpowiedź na pytanie typu „jak działać, aby to osiągnąć?”; po piątą – funkcję weryfikacyjną, dającą konkretną odpowiedź na pytania typu „czy działając w taki sposób osiągnięto cel?”. Konsekwencją takiego stanowiska w omawianej problematyce jest teza, że nie sposób zrozumieć, co jest teorią, nie wiedząc, do czego teoria ma służyć. Podobna uwaga odnosi się do użyteczności pojęcia „nauczanie integrujące”. Teorie, które mają wartość, powinny mówić, dlaczego występują pewne prawidłowości natury ujęte w generalizacjach empirycznych (Sztompka 1973). Teorią nazywamy więc każdy rezultat badawczy, który pełni funkcję eksplanacyjną (Sztompka 1973, p.77). Przy czym musi ona dodatkowo spełnić następujące warunki: prawomocności, sprawdzalności empirycznej, prawdziwości, zupełności pragmatycznej, spójności semantycznej oraz unifikacji.

Nauczanieintegrująceurzeczywistniasięwtokupostępowania celowościowego. Postępowanie to rozpada się na szereg ogniw wzajemnie się warunkujących. Należą do nich: diagnoza, opis, ocena, konkluzja, postulowanie i stawianie hipotez. Konsekwencje diagnozy prowadzą do trzech zasadniczych konkluzji:koniecznościopodjęciapostępowania celowościowego, reformującego lub profilaktycznego, spowodowania postępowania projektującego, czyli stworzenie takiego stanu

rzeczy, który aktualnie nie istnieje oraz uzasadnienie potrzeby podjęcia określonego rodzaju postępowania celowościowego (Podgórecki 1962). W nauczaniu integrującym podstawowym kryterium jest zasada skuteczności, która polega na działaniu. Wymaga tego – jak twierdzi Kurczab – „odpowiedzialność nauczyciela za kształcenie zintegrowanej osobowości młodego człowieka” (Kurczab 1993, p. 174). Jest to związane z kreatywnym charakterem nauczania integrującego (Biłos 1998). Kreatywność to potencjalny stan całkowitego przekroczenia wszystkich relacji strukturalnych i hierarchicznych spajających dany system (Kożuh 2016). W takim ujęciu pojęcie „nauczania integrującego” ma najwyższą oczekiwaną użyteczność dydaktyczną oraz teoretyczną.

Podręcznik przyszłości jako innowacyjny środek dydaktyczny

Za niezwykle istotny uważamy kontekst pracy nauczyciela z uczniem, który pozwala lepiej wykorzystać nabyte już przez ucznia umiejętności postrzegania oraz samodzielnej interpretacji zarówno otaczającej go rzeczywistości, jak i percypowanej wiedzy. Przechodzenie w procesie myślenia z wirtualnego świata, baśni, gier komputerowych do realistycznego świata faktów, wydarzeń umieszczonych w określonym czasie i przestrzeni historycznej jest bardzo trudnym zabiegiem myślowym u ucznia. W procesie kształtowania osobowości i wiedzy ucznia zwiększa się udział nabytej przez niego wiedzy pozaszkolnej. Stąd też zmianie powinny ulec rola nauczyciela oraz metodyka jego pracy z uczniem. Nauczyciel jest zmuszony do poszerzania swojej wiedzy nie tylko w obrębie przedmiotu nauczania, ale w szerszym kontekście wiedzy ogólnie humanistycznej oraz wiedzy z zakresu technologii informacyjnych.

Wizja podręcznika przyszłości zasygnalizowana została w postulatach nauczycieli, którzy wykazują zarówno braki jak i zalety współcześnie używanych podręczników. Za bardzo

ważny dla charakteru podręcznika uważa się tekst autorski, w którym autor ponosi pełną odpowiedzialność za treść i formę jej prezentacji. Treści zdaniem wielu nauczycieli winny dawać możliwość własnej oceny wydarzeń historycznych. Nie powinny one sugerować jednoznacznej interpretacji. Trudne okresy historyczne powinny być prezentowane w zobiektywizowanej formie, uwzględniającej wyniki najnowszych badań naukowych oraz udokumentowane racje spierających lub wręcz walczących ze sobą stron biorących udział w wydarzeniach historycznych. Jednoznaczna interpretacja historyczna często stosowana na użytek aktualnie dominującego ugrupowania politycznego wprowadza wiele zamieszania. Młody człowiek, posiadający współcześnie coraz szerszy dostęp do różnorodnych źródeł informacji, jest krytyczny wobec wiedzy oficjalnej, przekazywanej w ramach szkolnej edukacji. Zadaje sobie wiele pytań: demokracja tak ale jaka? patriotyzm tak ale czy i jaki? czy patriotyzm lansowany przez dominującą aktualnie ideologię partii lub/i ugrupowania politycznego? czy patriotyzm wyrastający z koncepcji programowej partii lub/i ugrupowania politycznego i stanowiący istotny element jej tożsamości politycznej?

Dyskusja o patriotyzmie przybiera coraz częściej charakter sporów ideologicznych i walki w ramach kampanii politycznych. Dychotomia celów kształcenia nie sprzyja procesom kształtowania tak zwanych postaw zamierzonych lub zgodnych z interesami ugrupowań politycznych. W innowacyjnym podręczniku winny być zachowane ciągi tematyczne z omawianego okresu, tak by uczniowie mogli lepiej przyswoić sobie całość danego zagadnienia. Narracja nie powinna zawierać elementów ahistorycznej oceny wydarzeń. Interpretacja wydarzeń powinna uwzględniać w sposób holistyczny uwarunkowania w czasie i przestrzeni w jakiej się one dokonywały. Brak logicznych ciągów myślenia i prezentacja tylko tak zwanych „obrazów z wydarzeń historycznych”

powoduje rozdrabianie się w szczegółach i chaos w procesie percepcji przez uczniów wiedzy historycznej.

W podręczniku przyszłości istnieje potrzeba szerszej prezentacji różnorodności kultury światowej, dorobku kulturowego z kręgów cywilizacyjnych poza basenem morza śródziemnego, tym samym treści wskazujących na fakty charakterystyczne dla rozwoju kultury i postępu cywilizacyjnego w różnych szerokościach geograficznych. Powinna być w nich zachowana proporcja pomiędzy informacją poświęconą problematyce politycznej, a informacjami o poziomie cywilizacyjnym i dorobku kultury w różnych epokach historycznych. W treści podręcznika istotne miejsce powinny zajmować informacje o życiu codziennym społeczeństw w różnych epokach. W wielu dotychczasowych podręcznikach dla uczniów zbyt dużo miejsca poświęca się historii walk i martyrologii, a decydując za mało miejsca twórczemu rozwojowi różnych dziedzin życia, które wpływały na postęp cywilizacyjny.

Innowacyjny podręcznik powinien charakteryzować się atrakcyjnością i przejrzystością. Jego język powinien być zrozumiały dla ucznia, a fakty podawane atrakcyjnie poprzez wprowadzanie ciekawostek z życia postaci historycznych oraz anegdot pozwalających uczniowi przyjmować historię jako odtwarzanie dziejów. Należałoby zatem w bardziej zobjektywizowanej formie przybliżyć uczniom postaci historyczne, które mogą im służyć jako wzory osobowe. Nie małą rolę w uatrakcyjnieniu lekcji historii wnoszą treści związane z problematyką regionalną. Mała ojczyzna to przecież historia rodziny, miejscowości, domów i ulic po których chodzi uczeń. To historia, z którą styka się na co dzień, nie do końca znając jej losy z przeszłości. Nasuwa też pytania: co ja dokonałem, aby dołożyć cegiełkę do rozwoju mojej miejscowości? w jakim stopniu moje pokolenie włączy się do rozwoju naszej miejscowości? jaki będzie udział mojego pokolenia w tworzeniu

wielopokoleniowej historii naszej miejscowości? Pytania tego rodzaju mogą wywołać refleksję nie tylko nad przeszłością, ale także nad przyszłością.

Podręcznik przyszłości winien więc być przewodnikiem dla ucznia, dobrze dostosowanym do jego możliwości percepcyjnych. Powinien jednak zawierać dodatkowe informacje dla uczniów zainteresowanych historią. Tym samym przekazywany w nim materiał winien być na różnym stopniu trudności, zarówno dla ucznia zainteresowanego historią, jak i ucznia mniej zdolnego lub zainteresowanego innymi przedmiotami w szkole. W rozwiązywaniu tego problemu pomocne okazać by się mogły zamieszczone w podręcznikach zestawienia równoległe wydarzeń: mój kraj – Europa, a obok tablic chronologicznych proste wykresy, które pomagałyby uczniom w rozwijaniu zdolności kojarzenia faktów. Zwiększenie ilości wykresów, tablic chronologicznych i synchronicznych, pozwoliłoby uczniowi także na rozwijanie umiejętności samodzielnego wyciągania wniosków. Dla osiągnięcia tego celu dydaktycznego sugerowany innowacyjny podręcznik winien być wykonany na dobrym papierze z kolorową szatą graficzną. Objętość nie powinna przerażać ucznia, co oznacza, że podręcznik nie powinien przekraczać 150 stron. Ilustracje, mapki podręcznikowe, teksty źródłowe, literatura uzupełniająca oraz elementy kontrolno utrwalające, powinny być na równorzędnym poziomie z tekstem drukowanym. Wśród ilustracji powinna znaleźć się większa ilość zdjęć lub rysunków przedstawiających na przykład: stroje, przedmioty codziennego użytku lub ciekawostki historyczne. Dobrym pomysłem może okazać się zamieszczanie tekstów źródłowych na końcu każdego rozdziału, a pod każdym tematem podsumowanie w formie wyszczególnienia najważniejszych treści, dat, wydarzeń, postaci, a także poleceń dla ucznia typu: spróbuj to wyjaśnić, wskazać przyczyny i skutki, powiązania z innymi tematami z tego przedmiotu. W podręcznikach powinna też znaleźć

się informacja o lekturach i wykaz literatury pomocniczej, przybliżającej omawiane problemy i poszerzającej wiedzę uczniów.

Praca z uczniem winna w większym stopniu aktywizować go do samodzielnego myślenia i oceny wydarzeń historycznych. W ten sposób silniej emocjonalnie angażuje się on w poznawanie faktografii i przyswajanie pojęć historycznych. Pomocnymi w tym procesie nauczania winny być tematy powtórzeniowe zmuszające ucznia do przemyśleń, pytań problemowych wymagających ustalenia nowych relacji pomiędzy już omówioną partią materiału a analizowaną aktualnie. Aktywność ucznia w procesie nabywania nowej wiedzy powinna polegać na samodzielnie budowanym planie kierowania własnym rozwojem.

Bibliografia

Białek, H., Chomiczki, G. (1993). Możliwości wykorzystania komputerów w nauczaniu i uczeniu się historii, *Wiadomości Historyczne*, nr 5.

Bieniek, M. (1997). Lekcja powtórzeniowa w klasie VI, *Wiadomości Historyczne*, nr 5.

Biesiadecka, E. (1998). Zastosowanie taksonomii celów nauczania historii w praktyce szkolnej, *Wiadomości Historyczne*, nr 5.

Biłos, E. (1998). Regionalizm kreatywny w nowoczesnej szkole. Częstochowa.

Boras, Z. (1995). Lokalna świadomość historyczna i jej rola w nauczaniu historii, *Wiadomości Historyczne*, nr 1.

Burda, B. (1994). Miejsce i rola programów autorskich w tworzeniu nowoczesnego podręcznika historii, *Wiadomości Historyczne*, nr 2.

Dyba, K. (1987). Próba taksonomii celów nauczania historii, *Wiadomości Historyczne*, nr 1.

Erikson, E. (2000). Dzieciństwo i społeczeństwo. Poznań.

Gałdowa, A. (2000). Tożsamość człowieka. Kraków.

Geymonat, L. (1966). Filozofia a filozofia nauki. Warszawa.

Hopfinger, M. (1985). *Kultura współczesna – audiowizualność*. Warszawa.

Kożuh, A. (2017). *Kompetencje nauczyciela w pryzmacie dydaktyki*. Koper.

Kożuh, A. (2016). *Kreatywność jako niezbędny element kompetencji nauczyciela w edukacji alternatywnej, Państwo i Społeczeństwo*, nr 2, Kraków.

Kurczab, H. (1993). *Scalanie treści kształcenia w przygotowaniu zawodowym nauczyciela polonisty*. Rzeszów.

Maternicki, J. (1996). *Perspektywiczny model nauczyciela historii, Wiadomości Historyczne*, nr 1.

Maternicki, J., Zieleniecki, A. (1996). *Cele i treści kształcenia historycznego w perspektywie reformy szkolnej*. Rzeszów 1996.

Mizgalski, J. (2003). *Mapa historyczna w dydaktyce integracji wiedzy i umiejętności uczniów*. Częstochowa.

Podgórecki, A. (1962). *Charakterystyka nauk praktycznych*. Warszawa

Rosch, L. (1997). *Multimedia od A do Z*. Warszawa.

Skrzydlewski, W. (1990). *Technologia kształcenia. Przetwarzanie informacji. Komunikowanie*. Poznań.

Strykowski, W., Skrzydlecki W. (1993). *Dokąd zmierza technologia kształcenia*. Poznań.

Sztompka, P. (1973). *Teoria i wyjaśnianie: z metodologicznych problemów socjologii*. Warszawa.

Szymczak, M (1995). *Słownik języka polskiego*. Warszawa.

Topolski, J. (1975). *Walory dydaktyczne historii „Nedidagmata”*. Warszawa.

